

Gyáni Gábor

A 20. század mint emlékezeti „esemény”

Mikor kezdődik és meddig tart a század?

Van-e értelme századonként korszakolni a történelmet? Látszólag igen. Nemrégiben is akadt hazai könyvkiadó, amely századokra felparcellázva gondolta áttekintendőnek ezer év magyar történelmét. Ez a formális kronológiai szekvencia azonban súlyos problémákat vet fel tartalmi tekintetben. Nézzük az utolsó két évszázad példáját. A tartalmi, tehát strukturális szempontok által vezérelt történeti gondolkodás mindig hajlamos (volt) „hosszú tizenkilencedik században” gondolkodni, ahelyett hogy 1800 és 1900 határai közé szorította volna a század „valóságos” időtartamát. Ez az 1789 és az 1914 közötti periódust hivatott egyetlen történeti (epokális) egységként feltüntetni.

Ami a következő századot illeti, többnyire két megoldással találkozni: a rövid és a hosszú huszadik század fogalmával. Rövid 20. századon, a „hosszú 19. század” kategóriájához illeszkedően, az 1914 és 1989 közötti évtizedeket szokás érteni. Ennek jegyében írta meg Eric Hobsbawm európai történetének utolsó kötetét. A 20. század, jegyzi meg a szerző, számomra az „I. világháborúval kezdődik, mely a 19. századi (nyugati) civilizáció [vagyis a kapitalizmus] összeomlását [!] jelentette”. Majd így folytatja. „Ahogyan az első világháború jelzi e korszak kezdetét, összeomlásuk [a szocialista országokra utal a szerző] jelzi a rövid 20. század végét.”¹ Azt a meggyőződését fejezi ki a közismerten baloldali angol historikus ilyenformán, hogy az orosz forradalom győzelme, majd a kommunizmus felbomlása időbeli keretbe foglalja a 20. századot mint valóságos történelmi korszakot. A rövid 20. század eszméje főként a marxisták és a baloldali gondolkodásúak körében lett népszerű.

Akadt történész, aki nem szűkítette, sokkal inkább tágította a korszakként tekintett század időtartamát. Eszerint a kapitalizmus, vagyis egy nemzetek feletti és a hosszú időtartamot kitöltő gazdasági képződmény fejlődési ritmusa szabja meg a század(ok) hosszát. A kora újkorban domináns holland, az újkorban mértékadó brit, végül a 20. századot uraló amerikai kapitalizmus számít e téren mérvadónak.² Ez alapján állíthatjuk tehát, hogy a 20. évszázad napjainkban sem ért véget, de már 1900 előtt kezdetét vette.

Létezik olyan történetírói felfogás is, melynek értelmében a 20. század a 19. század derekán, valamikor az 1860-as évek körül indult, majd az 1960-as évek vége felé múlt ki. E felfogás képviselője azt hangsúlyozza, a territorialitás uralma

1 Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991.* Pannonica, Bp., 1998. 13., 16.

2 Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* Verso, London, 1994.

a korszak fő tartalmi jegye.³ A 20. századnak koherenciát kölcsönző territorialitás fogalmán azt érti a szerző, hogy a politikai hatalom mindenekelőtt nemzeti kerek között kizárólagos rendelkezési jogot szerzett adott terület felett; a politikai szuverenitás territorializálódása a gazdasági, kommunikációs és a kulturális egyenmőség nemzetállami határok közötti létrejöttével vált végül teljessé.

Milyen fogalmat alkottak (és alkotnak) vajon a magyar történészek a 20. századról? Az 1970-es és az 1980-as években rendszerint a kapitalizmus korának időhatáraihoz igazították a modern kori magyar történelem kronológiai határait, amely ennek megfelelően a 19. század dereka (legalábbis 1867) és az 1944 közötti „évszázadot” fogta át.⁴ 1989-et követően e téren is változott a helyzet. Ekkor valóban úgy tűnt, a második világháborút követő korszak végleg lezárult, és ezzel Magyarország 20. századi múltja is történelemmé „érett”. Ezzel pedig méltóvá vált arra, hogy elnyerje a lezárt történelmi entitásoknak kijáró historikus figyelmet. A század korszakfogalma az adott esetben sem csupán az 1900 és 2000 közötti száz évet, hanem ennél valamivel hosszabb időt fogott át. A témának szentelt első és mindmáig egyedül mérvadó történetírói narratíva első fejezete, a kötet fő szövegének egyhetede a dualizmus történetét taglalja, ebből pedig valamivel több mint három évtized az 1900 előtti időkre jutott. A 20. század olyan előzményeként tartja számon Romsics a dualizmus korát, amely annyiban tartozik tárgyához, „amennyiben századunk történéseinek a megértéséhez [...] elengedhetetlen”.⁵

Rövid áttekintésünkben arról igyekeztünk meggyőzni az olvasót, hogy a század korszakfogalomként ritkán esik mechanikusan egybe a kronológiai időhatárokkal. Mindenekelőtt a múlt történéseinek szekvenciális rendjében az utókor (a történész) előtt feltáruló értelem, az események és folyamatok belső összefüggésének a tudatosítása szolgál a temporális rendszerezés alapjául. S mi dönt vajon arról, hogy melyik lehetséges jelentés (meghatározónak vélt tartalmi jegy) időbeliségéhez igazítsuk az adott történelmi kor hosszát? E kérdést vajmi ritkán szokták feltenni, és elvétve születik rá válasz. Holott világos, hogy semmivel sem kevésbé önkényes korszakhatár mondjuk 1860, 1867 vagy 1914, mint történetesen 1900. Már pusztán az, hogy a korszakhatárok választhatók és nem eleve adott entitások, jelzi, hogy a történések jelentését konstituáló tartalmi jegy nem fix és nem teljesen magától értetődő, hanem a mindenkori értelmezés függvénye. Történetszemléleti beállítottság kérdése ugyanis, hogy a totalitás melyik elemét fogadjuk el korszakképző ismérv gyanánt, „*hogy milyen elméleti modelltől kiindulva vázoljuk fel az elemzés időkereteit. Egyszerűbben szólva: a modellilleszkedés kérdését megelőzi a modellválasztás problémája*”.⁶

3 Charles S. Maier: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. *American Historical Review*, 2000, June, 814.

4 Vö. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971.; Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth – KJK, Bp., 1972.

5 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999, 7.

6 Kövér György: *Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben*. In: *Uő: A felhalmozás íve*. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Új Mandátum, Bp., 2002. 359.

Ha így áll a dolog, a 20. századot illetően is számtalan alternatív lehetőség adódik, hogy megvonjuk a korszak időbeli határait. Élve a kínálózó lehetőséggel, nem kívánom megkötni a kezem azáltal, hogy egyetlen elméleti modellhez igazítva, neki alárendelve határolom körül a 20. század mint külön történelmi korszak kronológiai rendjét. Egymásnak homlokegyenest ellentmondó huszadik századokat is el tudok képzelni, melyek mindegyikének saját külön időtartam felel meg.

Kollektív emlékezet és történelem viszonya

Történelmi korok tartalmi jegyek alapján történő azonosítása során az esszenciális megközelítés az egyedül járható megoldás. Ennek megfelelően beszélnek olyik esetben sötét középkorról, a fény (vagyis a felvilágosodás) századáról (18. század), vagy a kirívó társadalmi (piaci alapon képződő) egyenlőtlenségek, vagyis az osztálykülönbségek koráról, midőn a 19. századot definiálják, mely utóbbit a modern nemzetállam, helyesebben annak létrejötté koraként is meg lehet és meg szokás nevezni. A 20. századot illetően pedig többnyire arról esik a legtöbb szó, hogy kivételesen kegyetlen és véres időszak volt, melyet könyörtelen diktatúrák, szörnyű genocídiumok és minden korábbinál pusztítóbb háborúk tettek emlékezetessé.⁷

Ne firtassuk, hogy mennyire szinekdoché csupán minden ilyen meghatározás. A 20. század rövid vagy hosszú fogalmait ecsetelve már láttuk, kinek ez, kinek az a szociopolitikai entitás testesíti meg az adott történelmi kort. Vagyis, a korszakok meghatározó tartalmi ismérvei nem feltétlenül valamilyen analitikusan értelmezett, strukturális okokra visszavezetett időbeli egységet posztulálnak. Ha a 20. századot mint különálló történelmi korszakot a rá felettébb jellemző különleges erőszakosságával jellemezzük, ezt tekintjük definitív vonásának, akkor végső soron morális ítéletet alkotunk erről a számunkra olykor közvetlen tapasztalatból is hozzáférhető, nemrég letűnt világról. Mint Charles Maier megjegyzi, a nyugati értelmiség számára a 20. század nem kronológiai egység, hanem olyan morális tartalommal telített kor, melynek az ideológiai konfliktusok sokasága, az embertelenség tobzódása, a megannyi politikai gyilkosság, valamint a civil népességgel szemben a háborúban elkövetett mérhetetlen brutalitás és népiirtás volt főként a jellemzője. Ez a kor, szól összegzése, az eddigi legrosszabb évszázad volt az emberi történelemben.⁸

Ne csodálkozzunk ezek után azon a 20. század vége felé elterjedt elképzelésen, amely a kollektív emlékezet számára kívánja kisajátítani a közelmúltat, ahelyett hogy átengedné a történelemnek, közvetlenül pedig a történészeknek. A kollektív emlékezet és a történelem viszonyát hosszú időn át éles fogalmi szembeállításuk határozta meg; a kollektív emlékezet első, immár klasszikus megfogalmazását,

7 Ehhez a huszadik század diskurzushoz vö. Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése*. Mérlegen a XX. század. Napvilág, Bp., 2005; Niall Ferguson: *A világ háborúja*. A gyűlölet évszázadának története. Scolar, Bp., 2008.

8 Charles S. Maier: i. m. 812.

amely Maurice Halbwachs kezétől származik, éppúgy ez a gondolat hatja át, mint a diskurzus későbbi menetét, amely Yosef Hayim Yerushalmi és Pierre Nora nevéhez köthető.⁹ Manapság egyre többször hallani azonban, hogy nincs is talán komoly eltérés közöttük, és az adott esetben egyazon entitás különböző megnyilatkozási módjairól van szó. A történetírás ennek során egyre inkább feloldódik a kollektív emlékezet általános fogalmában, minek következtében megnő a veszélye, hogy gyorsuló ütemben veszít eredendő kritikai funkciójából, amelyet még a szaktudományá válása során kaparintott meg magának, s mely funkció a modern, a racionális történeti tudat döntő alkotóeleme is egyszersmind.

Allan Megill, egyebek közt Heideggerre hivatkozva, állítja, hogy tévútra viszi a történeti gondolkodást az emlékezet orientált affirmatív történetírás divatja, amely egyes csoportok vagy egyének hagyományainak (tapasztalati világának) életben tartását és a megbecsülésüket célozza, ahelyett, hogy a múlt kritikai átvilágítására törekedne történeti elbeszélésbe foglalása révén. A történetírás eredeti, Thuküdidészre visszavezethető eredeti hivatása ugyanis szerinte éppen az, hogy ellensúlyozza az emlékezet mindenkori túltengését, és hogy a történeti igazságot ültesse az emlékezet partikularitása (és elfogultsága) ellenében a trónra.¹⁰

A 20. század mint traumatikus élmény

Nem merülve bele ezúttal a történészek történelme, valamint a múlt részben öntudatlan hagyományként, részben mesterségesen generált kollektív emlékezetként ható fogalmának a kapcsolatát firtató vitába,¹¹ annyit talán megjegyezhetünk: a 20. század traumatikus kollektív élményei különösen nyomatékosítják a történetírás és a kollektív memória mai konvergenciájának indokoltságát. Olyan megrendítő erejű emberi tapasztalatokkal szolgált ugyanis a század, amelyek megemészthetetlennek bizonyulnak az időközben békéssé szelídült utókor számára. Ez a helyzet már az első világháborúval bekövetkezett, töményen mégis a második világháború produkálta, és végül ezzel szembesült a posztkommunista világ is 1989 után.¹²

9 Maurice Halbwachs: *On Collective Memory*. Ed., trans., Intr. Lewis A. Coser. The University of Chicago Press, Chicago, 1992; Uő: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor és mások szerk.: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum, Bp., 2000, 403–432.; Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Aetas, 1999/3. 142–157.; Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor: zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris, Bp., 2000.

10 Allan Megill: *History with Memory, History without Memory*. In: Uő: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice*. The University of Chicago Press, Chicago, 2007. 22.

11 A kérdéshez egy szempontból szólok hozzá: Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történeti tudat. In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: *Liberalizmus és nemzettudat*. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008, 412–426.

12 Henry Rousso: *History of Memory, Policies of the Past: What For?* In: Konrad H. Jarausch – Thomas Lindenberger, eds.: *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*. Berghahn Books, New York, 2007.

„Az első világháború európai és egyetemes dimenziója, hossza, az egész évszázadra gyakorolt rendkívüli, és sokáig alábecsült hatása révén egy olyan kérdésselvetés iskolapéldája lett, mely a történelem lényegét kutatja: ez pedig a halottak terhe az élőkön.”¹³ A történelem első totális háborúja, amely „inkább civil, mintsem katonai ügy; inkább olyan megpróbáltatás, amelyet mindennapi életükből kiszakított embermilliók szenvednek el, mintsem hivatásos katonák csatája”,¹⁴ két dolgot előre vetített a 20. századból: a féktelen erőszak elhatalmasodását, sőt annak mintegy a kultuszát, valamint ezen valóságos emberi pokol utólagos értelmezhetetlenségét, szellemi-lelki feldolgozhatatlanságát, a tudomány eszközeivel történő racionális megértésének és elbeszélhetőségének a csődjét.

Ami az első kérdést illeti, nem arról van szó, hogy ne létezett volna korábban is temérdek embertelenség, az ugyanis mindig jelen volt a történelemben, és talán több is akadt belőle, mint amennyi elbeszélhető egyáltalán a történészek jóvoltából. Így volt ez az ismert történelem korai szakaszaitól kezdődően. Az asszírok birodalom építő politikáját jellemezve írja Schumpeter: „Az évek egymásutánjában a király és a nép újabb terület meghódítására indult, amit lakatlanná tett és kirabolt, az ott élő népeket okkal és ok nélkül legyilkolta. A legyőzötteket megkínózták, karóba húzták, megnyúzták, az élőket ezrével börtönbe zárták vagy kiszúrták a szemüket, esetleg a végtagjaikat tépték ki. A meghódított városokat rendszerint lerombolták, lakóikat gyakran megégették.”¹⁵ Hasonló vandalizmusok kimeríthetetlen bizonyítékaival szolgál később a tatár birodalom kiépítésének és uralmának a története, hogy még egy kirívó esetet említsek immár a középkor évszázadaiból. A 20. századi és elsőként az első világháborús atrocitások tehát nem példátlanságukkal, sokkal inkább a méretükkel, technikai rafináltságukkal és mindenekelőtt azzal hívják fel magukra a figyelmet, hogy szokatlan, előre jelezhetetlen, sőt mi több, történelmileg indokolatlan és „logikátlan” eseménynek tűnnek. Ami hajdanán még beleillett a megszokott, nemzedékeken át hagyományozott, sőt olykor elvárt viselkedési mintákba, a régtől érvényben lévő harci morálba, az ellenséggel szembeni viselkedés szokásszerű beidegződésébe, az emberi kapcsolatokat egyes helyzetekben szabályozó erkölcsi és kulturális szabályok rendjébe, legalábbis nem tért el tőlük feltűnően, az a 20. században kétségkívül disszonáns, erkölcstelen, barbár, olyan, ami törvényi szankcionálást is követel vagy – „normális” körülmények között – ilyen igényt kellene, hogy támasszon.

A következőtörténelmi szemlélet teheti csupán helyükre a babiloni birodalmat építő asszírok, az eddig ismert legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalmat teremtő tatárok, valamint a fehér európaiak egész kontinenst (Amerikát) uralmuk alá hajtó,¹⁶ mindenkor páratlan kegyetlenségekkel, népiirtásokkal fűsze-

13 Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újrairt háború*. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006, 11.

14 François Furet: *Egy illúzió múltja*. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Európa, Bp., 2000, 84.

15 Joseph Schumpeter: *The Sociology of Imperialism*. In: Uő: *Imperialism. Social Classes*. Meridian Books, New York, 1971. 31.

16 Az utóbbihoz értékes forrás az erőszakos eseményeknek a legyőzöttek és a szenvedők általi elbeszélése: *Így látták*. Indián és spanyol krónikák. Szerk.: Benyhe János. Európa, Bp., 1977. 31–169.

rezett tetteit, valamint a 20. század történelmének barbár cselekedeteit. Az utóbbiak kirívó, megrendítő, az elme (a lélek) számára feldolgozhatatlan, a tudomány eszközeivel megmagyarázhatatlan mibenléte abból ered, hogy századunk ún. civilizált világában az erőszak fogalma, mértékének elfogadottsága, és kivált az indokoltsága, egyszerűen: az erőszak kultúrája gyökeresen más, vagy más kellene, hogy legyen, mint volt a közeli és a távolabbi múltban.¹⁷

Nem az antropológiai relativizmus programját kívánom ezzel meghirdetni, azt sugallva, hogy ott és akkor idézhet elő csupán a kiáltó erőszak traumatikus élményt, ahol és amikor a civilizáció intézményi és morális rendje közösségileg ellenőrizhető formák és keretek közé szorítja az erőszak kultúráját. Tény azonban, hogy az ismert 20. századi feltételek között, amikor éppen egy ilyen rend vált volna áthatóvá a korábbi fejlemények betetőzéseként, amely egyúttal a dolgok egyetemleges mércéjéül is hivatott szolgálni, az erőszak riasztó történelmi megnyilatkozási formáinak alkalmankénti feléledése, az erőszak kifejtésére képes és kész állami és társadalmi erők intézményes befolyásának a megnövekedése összehasonlíthatatlanul pusztítóbb hatást fejt ki a történelmi, egyáltalán az öntudatra, mint más társadalmi feltételek mellett. Ha úgy beszéljük el az erőszak történetét, hogy a kontextusok logikájához tartjuk magunkat, akkor háboríthatatlanul fenntartható a múlt mint történelem racionális magyarázatának a létjogosultsága. Ellenkező esetben óhatatlanul moralizálással váltjuk fel a magyarázat és a megértés munkáját, ez pedig idegen a pozitív tudomány ethosától. Nem szabhatja meg ugyanis az igazság, igazságosság, jogosság mint kortól és helytől független, egyetemlegesen hasznos norma és kognitív iránytű a történészi beszédmódot, nem helyettesítheti mindez a történeti megértést és magyarázatot. Ami nem azt jelenti persze, hogy az emberi áldozat (népirtás, rabszolgasorba taszítás) „megbocsátható lenne annak a történelmi összefüggésnek a nevében, amelyben megvalósult”. Mégis: a történeti szemlélet hű követője arra törekszik, hogy megértse, „miért és hogyan tűnhettek ezek a cselekedetek elfogadhatónak, sőt dicsőretre méltónak egész népek számára”.¹⁸

Nem ez a helyzet azonban a 20. századdal, ahol az atrocitások mint élő emlékek jelenvalósága a tisztán történeti mellett, vagy éppen a helyett a morális ítélet alkotását is elkerülhetetlenné teszik. Mindaddig nem adottak ez esetben a moralizálástól mentes historizálás szellemi előfeltételei, amíg a múlt részben vagy egészen a „kommunikatív emlékezet” vagy a személyes emlékezés által is közvetítve válik történelemként hozzáférhetővé. Mitől más ez a múlt, mint az, melyet a történelem fogalmába szoktunk foglalni? Olyképpen különbözik tőle, hogy az utóbbi már az elmúltra, a valamikor voltnak a jelenbeli hiányára utal. Az ekként emlékezetben tartott múlt, melynek jelenbeli hiányára a történész hívja fel a figyelmet, nem „a maga jogán”, hanem a róla való tudás iránt mutatkozó jelenbeli igény folytán ölti (öltheti) magára a történelem alakját. Ahogy Michel de Certeau fogalmaz, a történész az általa alkalmazott nyelvi eszköztár segítségével alkotja

17 A kérdésről bővebben Gyáni Gábor: *A látható és a láthatatlan erőszak*. Pannonhalmi Szemle, 2007/1., 39–48.

18 Tzvetan Todorov: i. m. 132., 133.

meg azt a világot, amely már végképp eltűnt, és így kínálja fel azt az olvasónak. „Egyszóval a történészek megteremtik a hiányokat.”¹⁹

Az emlékezet, ettől eltérően, a múltat nem mint hiányt, hanem mint a múlt jelenbeli folytonosságát viszi színre. Számára a múlt nem az, ami egyszer valamikor véget ért, és ezért újólag fel kell fedezni, ez pedig úgy történik, hogy elsőként meghatározzuk a múlt hátrahagyott nyomait (megkonstruáljuk a történelmi forrás fogalmát), majd összegyűjtjük, értelmezzük, végül elbeszélésbe öntjük őket.

Az emlékezet nem úgy kapcsolódik tehát a múlthoz, mint ami végérvényesen elvált a jelentől, s aminek a felelevenítése a hiány megkonstruálása, mely utóbbi komoly erőfeszítéssel, történészi elmemunkával történik: egyedül az képes ugyanis érdekessé és értelmezhetővé tenni a jelen számára a múltat. A kollektív emlékezet soha sem szakad ki maradéktalanul a múlt folytonosságának kontextusából, mely múlt közvetlenül áthatja és részben vagy egészben kitölti általa a mindenkori jelent. Ez a múlt, pontosabban a rá való szüntelen emlékezés a jelenbeli identitás egyik, ha nem a legfőbb forrása.

Mindezek fényében a 20. század nem kelti azt a benyomást, mint aminek a történészek üdvös tevékenysége adhatna kizárólag jelentést és jelentőséget: ez a múlt korántsem az, melynek elmúltát jelenbeli hiányának a létrehozásával kellene nyilvánvalóvá tenni. A 20. századi múlt szüntelenül velünk van anélkül, hogy elmúlt volna, folyton itt rejtőzik artikulált vagy artikulálásra váró tapasztalatként (emlékezetben tartott tapasztalatként), ha másként nem, akkor öntudatlan emlékezet formájában, testi diszpozíciók (gyakorlatok) gyanánt él tovább a jelenben.²⁰

A 20. század talán legdöntőbb tartalmi meghatározó jegye, korábban említettük, a tomboló erőszak ismételt fellobbanása és több egymást követő nemzedék életében játszott meghatározó szerepe. Amikor ez történt, az emberiség jócskán előrehaladt már a civilizálódás történelmi folyamatában, komoly sikert érve el az erőszak megszelídítése terén; a nyers erőszak helyett egyre inkább humánus módszerekkel akarta és tudta megoldani az emberi konfliktusokat, s mindez ráadásul a törvény és az erkölcs magaslatára is emelkedett egyszersmind.²¹ Ilyen körülmények között a brutalitás 20. században jelentkező megnyilvánulásai különösen sokkoló, váratlan és traumatizáló következménnyel járnak, mert „felkészületlenül” érik áldozataikat, akik közé bárki bármikor bekerülhet, aki e korban él. Hogyan is válhatna történelemmé ez a múlt, amely a morál falait áttörve újból visszatérni látszik a meghaladottnak gondolt és remélt történelemhez, hogy a legvisszataszítóbb, a legrettegettebb gyakorlatát elevenítse fel újólag?

A kollektív memória napjainkban megfigyelhető térnyerését tárgyaló, már szinte könyvtárníra duzzadt történészdiskurzus legkevésbé vitatott megállapí-

19 Michel de Certeau: A történelmi művelet In.: Benda Gyula – Szekeres András, szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L'Harmattan – Atelier, Bp., 2007. 495.

20 A habituális emlékezet fogalmához vö. Paul Connerton: *How Societies Remember.* Cambridge University Press, Cambridge, 1989., 83–88.

21 A mondottak elméleti hátteréhez Norbert Elias: *A civilizáció folyamata.* Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Bp., 1987.

tása, hogy eme tudati állapot, koreszme vagy sajátosan 20. századi történeti tudat elsődleges referenciája a holokauszt eseménysora. Ez az a történelmi mozzanat, melynek historizálása, történelemként való szublimálása során teljes mélységében feltárul a 20. század tapasztalatának traumatikus meghatározottsága. Nem ez persze a század első olyan eseménye, amely tömegesen idézett volna elő traumát: az első világháborúhoz köthető ily értelemben a 20. század, amely a trauma jellegű neurózis orvosi (pszichopatológiai) fogalmának a pszichoanalitikus (tudományos) fogalmát is a napvilágra segítette.²²

Az amnézia hatására azonban hosszú ideig egyáltalán nem vettek tudomást az első világháború e téren betöltött úttörő szerepéről. Újabban érlelődött meg csupán a felismerés, hogy a század akkor mutatta meg elsőként igazi arcát. *„Az első világháború történetírása nyolcvan éven át nem vett tudomást a nagy háború nyomán keletkezett sebek mélységéről. Fogalmazzunk pontosan: a tömeges halált – nem minden gond nélkül egyébként – valóban számba vették. A veszteséget azonban nem. A gyászt nem. Tulajdonképpen olybá tűnik, mintha az elhunytak számának megállapítása, a korcsoport, év, alakulat szerinti felosztása helyettesíthetné a katasztrófa kiterjedtségének megállapítását.”*²³

Jelentőségteli és továbbgondolandó megállapítás, melynek megfogalmazói abban marasztalják el az első világháború historiográfiáját, a múlt historizálásában elmélyedő tudományt, hogy nem vetett számot az események morális összefüggésével. Úgy járt el ugyanis a történetírás az első világháború históriáját elbeszélve, mintha egy már tovatűnt múlt hiányát kellene hiányként megjelenítenie. Holott e tevékenységével párhuzamosan soha egy pillanatra sem szünetelt a kollektív emlékezeti munka, amely kezeskedett róla, hogy ne váljék a háború emlékezete halott múlttá. A fronton milliószámra elhalt családjait foglalkoztató gyászmunka,²⁴ vagy a harcokat túlélők kommunikatív emlékezete mind megannyi fontos megnyilatkozása a befejezetlen múlt tudati ébrentartásának.²⁵

Mindezek dacára a holokauszt historizálása nyitotta meg a zsilipeket először az előtt a drámai felismerés előtt, hogy egy ilyen határeseményt, amilyen a náci genocídium,²⁶ nem lehet csak úgy, minden további nélkül beiktatni a múlt szokványos szekvenciális rendjébe, és a múlt történész által megteremtett hiányát jelölve ki számára a jelen dolgai között. A holokauszt valójában akkor is a múlt szüntelen aktualitását, és nem annak jelenbeli hiányát képviseli, amikor pedig nem is beszélnek róla, mint történt a második világháborút követő néhány évtized során. Nem csupán azért marad így életben, mert ha fogyatkozó számban is, itt élnek még közöttünk mindazok, akik tettesként, áldozatként vagy passzív

22 Vö. Erős Ferenc: Lélekgógyászat a háború szolgálatában – Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”. In: Uő: *Trauma és történelem*. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Jászóveg, Bp., 2007. 103–120.

23 Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m. 137.

24 Uo. 143–176.

25 Vö. Gyáni Gábor: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: Bánkiné Molnár Erzsébet, szerk.: *Föld és társadalom*. Konferencia a Kiskun Múzeumban. Kiskunfélegyháza, 2007., 227–237.

26 Saul Friedlander: Introduction. In: Uő, ed.: *Probing the Limits of Representation*. Nazism and the „Final Solution”. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992. 3.

szemlélőként (bystanders) közvetlen tapasztalatokat szereztek erről a múlttól. Nem szűnő jelenvalóságát biztosítja az is, hogy a 20. század embere számára az első világháború élményei után is szokatlan dimenziójával, a normalitás kategóriájába besorolhatatlan jellegével kelt izgalmakat a holokauszt. A hozzá való viszonyát így inkább az erkölcsi számontartás követelményében, mint a felejtésről sajátos módon gondoskodó racionális emlékezési kultúrában feloldva látja tehát meghatározandónak.

Bármilyen szerepben szerzett a huszadik század embere első kézből való tapasztalatokat mindezen atrocitásokról, az élmény később súlyosan kihatott identitása mikéntjének az alakulására.²⁷ A holokausztban testet öltő rettenetes múlt ráadásul mementóul szolgál a jövőre nézve, amely egy folytonos megemlékezési aktust ír elő a róla szóló beszéd kívánatos módjaként. Nem elegendő ugyanis a racionális magyarázat és megértés, éppoly fontos a lankadatlan figyelemztetés, a megelőzés érdekében történő észben tartás, mint az e múltba való emlékezés valóban üdvös gyakorlata. Emlékezzünk és emlékeztessünk rá, hogy ne történhessen meg újból.

Míndez oda vezet végül, hogy a holokauszt, a 20. század e mondhatni kvintessenciája ellenáll az eseménysor történelemmé „degradálásának”, vagyis hogy annak tekintsék ami, holt múltnak, melyet a történész hiányként reprodukál, megteremtve ezáltal a jelen történeti tudatát.²⁸ A holokauszt és vele együtt az egész általa szimbolizált 20. század a maga nyilvánvalóan extrém mivoltában végképp felfoghatatlan és ábrázolhatatlan a pozitivistá történettudomány számára, amely ahhoz van szokva, hogy lehetőleg mindent beilleszen a megszakítatlanul folyó történelem normális menetébe. Ami nem illik bele, annak menthetetlenül felejtés a sorsa. *„Sehol sem olyan hiányos és nem kielégítő a pozitivizmus és a szűken empirikus-analitikus vizsgálódás standard eszközkészlete, mint a holokauszt vonatkozásában.”*²⁹ Ez, fűzi hozzá LaCapra, abból ered, hogy itt a legkevésbé sem adott a racionális, a tudományos megismerés számára az átvitel lehetősége. Hiszen a holokauszt az átvitel legdrámáibb, voltaképpen traumatikus formájával szembesíti a történetészt, amely ráadásul folyton módosul is az elemző szubjektív helyzetével együtt. *„Annak megfelelően, hogy a történész vagy elemző túlélő, a túlélők rokona, korábbi náci, korábbi kollaboráns, egy korábbi náci vagy kollaboráns rokona, olyan fiatalabb német vagy zsidó, aki távol esik az átélőktől, az események résztvevőitől és a kollaborációtól, vagy mindezen említett problémák tekintetében »kívülről álló«, eltérő értelmet ad az egymással egyébként formai tekintetben azonos megállapításoknak. Némely kijelentések vagy teljes megközelítések bizonyos szubjektív pozíciók esetén megfelelők, más esetben azonban nem.”*³⁰ Ez okból Jörn Rüsen különbséget tesz a normális, a „kritikus” és a

27 Vö. Dori Laub, M.D.: An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival. In: Shoshana Felman – Dori Laub, M. D., eds.: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge, New York, 1992., 81.

28 Dan Stone: *Constructing the Holocaust. A Study in Historiography*. Vallentine Mitchell, London, 2003. 134–136

29 Dominick LaCapra: Rethinking the Holocaust: Reflections on the Historians’ Debate. In: Saul Friedlander, ed.: i. m. 111.

30 Uo. 110.

„katasztrófális” történelmi tapasztalat között, mely utóbbiról kijelenti: „lerombolja a történelmi tudat arra való képességét, hogy az eseményeket értelmes és jelentéssel bíró narratívába tudja foglalni”. Ami arra készítet végül bennünket, hogy a 20. század tapasztalataira visszatekintve feltegyük azt a nem kifejezetten szaktudományos, inkább antropológiai kérdést: milyen valójában az emberi természet?³¹

A kollektív katasztrófák történeteként vizionált 20. század ilyenformán kisiklik az ehhez a múlthoz is a historizálás feltett szándékával közelítő történész markából, könnyűszerrel engedvén át magát a kollektív emlékezet kénye-kedvének. Ez a perspektíva, elismerem, riasztóan hat azokra a történészekre, akik rendre megfélemednek, helyesebben elfelejtkeznek a 20. századi múlt traumatizáltságáról. Nemigen járhatnak el persze más módon, mivel nincsenek meg a kívánatos eszközeik a traumatikus történelmi tapasztalat racionális kezelésére. A történész, hivatásának szabályait követve, mindenkor az egyszer már befejezett múlt fogalmát alkalmazza munkája során. Ezt érvényesíti akkor is, amikor a 20. századot kutatja és beszéli el. Szilárd meggyőződése, hogy ezen újabb múlt jelentését is a többi múlt történetírói megismerésére és megjelenítésére kitalált, korábban már ezerszer kipróbált fogalmak és módszerek helyes, szakszerű alkalmazása által derítheti ki csupán. Holott ez esetben láthatatlan, a kollektív emlékezet emelte falakba ütközik, amely azonban ritkán tudatosított kihívást jelent számára.

Ebben áll a holokauszt egyedisége, ide vezethető vissza az eseménysor összehasonlíthatósága (historizálhatósága) körüli szüntelen polémia lényege. A holokauszt kifejezésével jelölni szokott genocídium egyediségét hirdetve, mítoszként, transzcendens eseményként tekintünk a múlt e szomorú fejezetére. A holokauszt mitizálásának legfőbb jelenbeli funkciója – mint történt és történik Izrael állam esetében – a konkrét intézményi legitimáció; más körülmények között (például az Egyesült Államokban) a holokauszt kultusza az egyéni és csoportidentitások megalapozásában tölt be nagy szerepet.³²

Ha ellenben történelemként fogadjuk el a holokausztot, akkor normalizálni és domesztikálni kívánjuk; holott a benne testet öltő múlt olyan paradoxonok és apóriák hosszú sorát veti fel sürgősen megválaszolandó kérdés gyanánt, melyekre a magyarázó modellek invenciózussága (intencionalizmus, funkcionalizmus, posztfunkcionalizmus) ellenére sincs igazán kielégítő tudományos válasz. Így arra sincs remény, hogy a múlt e darabjának emlékezetben tartását a tudomány monopolizálhassa ahelyett, hogy átengedné a kollektív (másként a társadalmi)³³ emlékezet hatalmának.

31 Jörn Rüsen: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*. Magyar Lettre Internationale, 54, 2004, Ősz. 14.

32 Peter Novick: *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*. Bloomsbury, London, 2000.

33 A kifejezést Burke használja: Peter Burke: *A történelem mint társadalmi emlékezet*. Regio, 2001/1. 3–21.

A történelem írása a múlt elidegenítése azoktól, akik e múlt tapasztalatának birtokosai, és akik kollektív emlékezetként éltetik tovább önnön múltjukat.³⁴ A 20. század kaotikus eseményei különféle kollektív emlékezeti hagyományokat teremtenek és tartanak életben, melyek szükségképpen beleütköznek a történészek homogenizáló és szintetizáló történelmi vízióiba. A múltnak ezek a kollektív emlékezetekben tárolt és nyilvánosan forgalmazott képmásai napjainkban szinte már egyenrangúak a történészek történelmével, mely utóbbit a hivatalos kommunikációs csatornák (iskolai oktatás, a médiumok egy része és elsősorban a tudományos közvélemény) terjesztik egyre csökkenő eredményességgel. A nyilvános történelem (public history) önállósulása a szaktudománytól, különösen a múlt nyilvános történelmen keresztüli politikai hasznosítása, és nem utolsósorban a tömegkultúra piaci üzemébe való betagozása egyaránt a kollektív emlékezet diadalmas térhódítását bizonyítja.³⁵ A 20. századi történelmi tudat ezen újabb jellegzetes megnyilvánulása egyben szakítás is a 19. századdal, midőn a tudományos történetírás egyedül vette birtokába a múlt feletti szimbolikus hatalmat.

A történelem illetően demokratizálódását a múltnak a kollektív emlékezet megannyi apró, egymásnak nemegyszer szögesen ellentmondó ezernyi (egyéni) elbeszélésére való szétesése követi. Mindez részben a 20. századi múlttal kapcsolatos tapasztalatok szinte korlátlan hozzáférhetőségéből, részben a nyilvános történelem mind könnyebb artikulálhatóságából ered.³⁶

Mikor évül el a múlt bűne?

Az események, folyamatok és emberek megítélése a 20. század morális fogalma alapján a jó és a rossz, a helyes és a helytelen megkülönböztetése, világos erkölcsi értékek szerint történik tehát. Ez a gyakorlat a jelenben továbbélő múlt jogi szankcionálásának az eszközét is képes a szolgálatába állítani, ami a német háborús bűnösök felett ítélező nürnbergi nemzetközi törvényszék működésének a meghosszabbítása a térben és az időben. Soha nem létezett a 20. századot megelőzően hozzá fogható, teljes körű konszenzust élvező, az egyetemesség nevében ítélező testület, amely – a múltba visszamenően is – szankcionálni kívánta (és tudta) volna a föld bármely pontján bárhol elkövetett háborús bűntettet és néptirtást. A 20. század mint romlott kor az első, amely szembe is néz saját romlottságával, és akár még a történelmi múltban elkövetett gonosztettekkel kapcsolatos felelősséget is kész magára venni, hogy gondoskodjék erkölcsi épsége megóvásáról és regenerálásáról. Ez a mentalitás így együtt kizárólag a 20. századra nézve tekinthető jellemzőnek.

34 A kettő közötti kapcsolattal, a közvetítés, az átadás és átvétel kérdéseivel foglalkozik Wulf Kansteiner: *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. History and Theory, 2002. May, 179–197.

35 Jeremy Black: *Using History*. Hodder Arnold, London, 2005; François Hartog – Jacques Revel, szerk.: A múlt politikai felhasználásai. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006.

36 Amerikai történészek már kutatják a „mindenki a maga történésze” jellegű társadalmi diskurzust. David Thelen – Roy Rosenzweig: *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. Columbia University Press, New York, 1998.

A ma is aktív Simon Wiesenthal Központ például, hogy egy beszédes példával éljünk, az immár több mint hat évtizeddel ezelőtt elkövetett történelmi bűnök (a holokauszthoz köthető cselekedetek) megtorlására, a bűnösök felkutatására és ellenük a megfelelő jogi eljárások lefolytatására irányuló tevékenységet lát el. Mind e mögött egyes bűnök elévülhetlenségének a 20. században deklarált gondolata rejlik legitimáció gyanánt. „Miért kell, hogy bizonyos bűnök elévülhetlenek legyenek?” – teszi fel magának a kérdést Paul Ricoeur abban az interjúban, amely utolsó könyve megbocsátásról szóló fejezetéről szól.³⁷ Majd így folytatja. „Mert a hatásukat is hosszú idő alatt fejtik ki; ezen kívül a bűnösöknek is van idejük arra, hogy elrejtőzzenek, szervezkedjenek...”³⁸

Paradox módon nem a megbocsátás, hanem a megkövetés szokása terjed manapság szerte a világon. A személy szerint nem is általunk elkövetett valamikori bűnökért (melyek ma számítanak csupán bűnnek) való szimbolikus vezeklésre, a hivatalos bocsánatkérés intézményére utalok ezzel. Ennek során állami vezetők a saját népük nevében, vagy tekintélyes és nagy múltú intézmények (egyházak) követik meg az elődeik által valaha üldözött, megkínzott és tönkretett népeket vagy szervezeteket. Nem is csak kizárólag a közelmúlt, hanem olykor bizony a távoli múlt is „jogcímet látszik támasztani” az utólagos bűnbánatra, mintha csak tegnap történt volna a szóban forgó méltánytalanság, amely nem nyerhet ugyan ma már utólag jogszolgáltatási elégtételt, erkölcsi kompenzációt azonban igen. Így kért a katolikus egyházfő, II. János Pál egyháza nevében bocsánatot 2004-ben, amiért a középkorban kifosztották Konstantinápolyt, és ennek keretében követte meg az ortodox katolikus egyházat az 1204-es negyedik keresztes hadjárat során elkövetett rémségekért.³⁹ Ezek a szimbolikus gesztusok szinte mind aktuális politikai célokat szolgálnak, mint ahogy a múlt kollektív emlékezet diktálta erkölcsi megítélése (revíziója) gyakran szintén politikai érdekeket elégít ki.

Mindez merőben szokatlan dolog, ami szintén jellegzetesen 20. századi jelenség. A történelmet, így szokás mondani, mindig a győztesek írják. A bocsánatkérések sűrűsödő gyakorlata módosít e régi szabályon. A győztesek bocsánatkérés formájában utólag el- és beismerik, hogy becstelen módon jártak el hajdanán legyőzötteikkel szemben. Ezzel mintegy visszaadják nekik a történelmi létezéshez (a jogosultsághoz) való jogukat, hogy ezek a valamikori elbukottak teljes értékű erkölcsi lényként foglalhassák el végre helyüket a történelemben, legalábbis a történelmi tudat szimbolikus terében. A hivatalos bocsánatkérések mélyebb értelme ugyanis az, hogy a tettesek és az áldozatok (pontosabban mai képviselőik) kölcsönös megállapodásra jutnak arról, mi történt valójában akkor és ott.⁴⁰

Milyen esélye nyílik ezek után a történésznek a megszokottan higgadt, kerek és kellőképpen okadatolt 20. századi történet megfogalmazására? A válasz aligha

37 Vö. Paul Ricoeur: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago, 2004. 457–506.

38 *Emlékezés, történelem, megbocsátás*. Paul Ricoeurrel beszélget Sorin Antohi. 2000, 2003. november–december, 6.

39 Jeremy Black: i. m. 93.

40 Michael R. Marrus: *Official Apologies and the Quest for Historical Justice*. Munk Centre for International Studies, University of Toronto, Toronto, 2006. 35.

lehet kétséges. Úgy tűnik, nem jött el még az ideje azon történetírói beszédnek, amely a múlt korábbi korszakaihoz hasonló történetekben lenne képes számot adni a 20. század megrendítő emberi tapasztalatairól. Ezért is hagyják talán olykor kielégítetlenül az olvasókat a témának szentelt történeti munkák, legyenek bár a legkimerítőbb krónikák és a legmélyenszántóbb analízisek, amilyenek egy történeti szakmunkának egyébként lennie is kell.

Füzi László

Mozgások, fejlődések, ütközések, átalakulások a huszadik században

Kiindulópontok

Az emberiség történetét az egyre gyorsuló fejlődés, vele párhuzamosan pedig a mindenkori világok szétesése jellemzi. Ez a kettős folyamat évezredekken keresztül érvényesült máig, s feltehetően a mindenkori jelenen keresztül hatolóan a jövőben is érvényesülni fog. Maga a folyamat feltehetően akkor kezdődött el, amikor a neolitikus közösségek a termelő gazdálkodás kialakításával és kényyszerével, hiszen az egyre növekvő létszámú családok fenntartása ezt követelte meg, megszakították a természet és az ember mából nézve harmonikusnak gondolt kapcsolatát, akkor, amikor ahogy Sümegei Pál írja, megkezdődött a Föld antropogén átalakításának időszaka: *„Ez a folyamat a Föld különböző területein eltérő időben következett be, gondoljunk csak a Vadnyugat 19. századi vagy a kevésbé ismert szibériai Vadkelet 19. és 20. századi meghódítására. A mezolitikus közösségek felmorzsolása ma is tart, mivel a mezolitikus közösségek ma is léteznek, bár elképesztő társadalmi nyomás alatt élnek, ebbe beleértve a fizikai megsemmisítésüket is.”*

Az egyes korszakok, akár századok önképét a történelemben elfoglalt helyükről ebben a folyamatban kell elhelyeznünk. Sümegei Pál idézett utalása mellett – *„a mezolitikus közösségek felmorzsolása ma is tart, mivel a mezolitikus közösségek ma is léteznek, bár elképesztő társadalmi nyomás alatt élnek, ebbe beleértve a fizikai megsemmisítésüket is”* – a huszadik századi történelemmel kapcsolatban emiatt kell megjegyeznünk, hogy ennek a századnak még mindig a hagyományos földművelő gazdálkodás felbomlása az egyik legfőbb jellemzője. Ebből a belátásból kiindulva a hagyományos paraszti gazdálkodás és gondolkodás vizsgálatakor, ezt a „vizsgálatot” az 1950-es évek elején a Heves megyei Átány községben végezték el, Fél Edit és Hofer Tamás számos fontos megállapítást tett. Egyrészt: a megkérdezettek, a hagyományos, de mostanra már pejoratív mellékzöngét is magában hordozó kifejezéssel élve írták, hogy a parasztnak a maguk munkáját keménynek, az erő megfeszítésével tettnek gondolták, tudatában voltak annak, hogy minden más, általuk megtapasztalt munkával szemben az ő munkájuk élethossziglan tart, nincsen benne szünet, ráadásul munkájuk eredménye az *„Isten tenyerében”* van, azaz sok benne a bizonytalanság. Másrészt viszont büszkének is voltak a paraszti voltukra: *„Mi vagyunk a föld népe», mondták, és úgy hitték, ők végzik az első és leg-*

fontosabb munkát: „»Mi forgatjuk a világ első kerekét, minden a mi kezünk munkájából él.«” Ehhez a mondathoz hozzátették: „Ezt a kijelentést egy egykori uradalmi bérestől, napszámosembertől jegyeztük föl, aki egész életében más földjén dolgozott. Bedécs Károly mint gazda így fogalmazott: »Énnekem a földműves élete szép. Miénk a föld első gyümölcse, a frissen fejt tejből mi iszunk először«. ... Ha az átányiak más emberekkel összehasonlítják magukat, úgy gondolják, úgy érzik, hogy az ő munkájuk valami teljes, egész. Kakas József mondta: »Az én kenyérem abból a búzából van, amit én vetettem.« Azzal a kenyérral, amit a saját búzából sütöttek, semmi más kenyér nem vetekedhet. Az önellátásnak, amely a gazdaság- és háztartásvitel minden mozzanatán áthúzódó elv, egyik fő összetevője a függetlenség tudata, egy olyan előny, ami minden más fölött áll. A gazda, aki egész életében »se egy szemet, se egy szálat nem hozott be az udvarára« (nem kellett se gabonát, se takarmányt vásárolnia), úgy érzi, ezt a függetlenséget érte el. De még a napszámosok és a részes aratók is bizonyos mértékű függetlenségre töreksenek, mikor legalábbis a kenyérgabonát egy évre kezük munkájával betereztik családjuknak.” Ezek az emberek a természettel való kapcsolatukban élték az életüket, hol kiszolgáltatva annak, hol pedig annak békéjét megélve.

Az „első”, azaz a szó szoros értelmében kenyeret adó munkának és a függetlenségnek ez a megbecsülése régi hagyományokra nyúlik vissza. A szerzőpáros idézi munkájában Berzeviczy Gergelynek az 1804-ben, a magyar parasztok jelleméről írt tanulmányát, s megjegyzi, hogy éles szemű megfigyeléseiből sok érvényes volt az 1950-es évek átányi parasztembereire is. Berzeviczy, mondják, kiemelte önérzetes önértékelésüket, miszerint ők végzik a legfontosabb munkát, ami az egész társadalmat eltartja, és „semmi megkülönböztetett tiszteletet nem mutatnak a magasabb állásúak képességeit és értelmét illetően, mert azt hiszik, ők ugyan képzetebbek, de nem okosabbak és hasznosabbak náluk”. Ha innét nézzük, akkor némi megkésetttség is mutatkozik az átányiak, s még annyi más település, tájegység, régió akkori, nyilvánvalóan a külső meghatározottságok által rájuk kényszerített életformájában. „Életformájuknak az a kerete, határa, amit az átányiak belülről, tervekkel és vállalkozói kísérletekkel végigtapogattak, és amelynek szilárdságáról, áthatolhatatlanságáról meggyőződhatték őket csalódásaik és kudarcaik – kívülről is kimutatható mint történeti meghatározottság. Az átányiak életében valójában az egész magyar gazdasági élet és a magyar társadalom ellentmondásos helyzete tükröződik. Leegyszerűsítve, vázlatosan szólva, a magyarok későn, nagy behozni való elmaradások terhével kapcsolódtak be az iparosodás és városiasodás folyamatába. A fejletlen magyar városok és az ipar nem tudták befogadni a faluk népfölöslegét, a falusiak rákényszerültek, hogy elaprózott parcellákon, csekély tőkével, alacsony termelékenységgel folytassák apáik-nagyapáik hivatását, egy olyan korszakban, mikor összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel rendelkező mezőgazdasági üzemek diktálták a világon az alacsony árakat” – írja ennek kapcsán a jeles szerzőpáros.

Valójában így kell érteni a szétbomlás huszadik századba behatoló évezredes folyamatát, az átányiak s más „társadalom alatti közösségek” önmaguk helyzetéhez kötődő értelmezését ebben az összefüggésben kell elhelyeznünk, s tudnunk kell, hogy a „felbomlásban” már ők is a sokadik lépcsőn helyezkednek el.

Tegyük az átányiak immáron az adott meghatározottságoiktól elszakított véleménye mellé a „polgárírónak” nevezett Márai Sándor töprengését – Márai köztu-

domásúlag a huszadik század egyik legnagyobb és legjelentősebb naplófolyamát hozta létre; nem csupán időben élte meg a „huszadik századot”, 1905-től 1989-ig, hanem térben is tapasztalta annak változatosságát, a kisebb, s megkésetttségében is nyugodt polgárvárostól a századvégi modern nagyvárosig, San Diegóig. Egyik naplójegyzetében, 1984-ben így írt: *„Az Orwell-féle szuperponyva címesztendeje. A jóslás eddig nem valósult meg, de helyében a mindennapos terrorizmus már itt van. Egy levélíró nosztalgikusan említi a XIX. századot, a békés haladás emlékeit. A század küszöbén érkeztem ide és ha visszagondolok életem első évtizedére, amikor a XIX. század még valóság volt, csak arra emlékezem, hogy a mindennapos élet elmondhatatlanul fáradtságosabb, primitívebb, egészségtelenebb volt, mint az átkozott XX. század, amikor emberek százmillióját ölték meg háborúkban és forradalmakban, de ugyanakkor a létezés emberibb volt a tömegek számára is, mint a XIX., vagy bármely előző században. És az életkor kétszerese, mint volt 150 év előtt. A XX. század első évtizede: a földgolyó lakossága kb. 1 milliárd ember volt, ennek a századnak végére minden valószínűség szerint 6 milliárd lesz. XIX. században az emberek büszkén hirdették, hogy már 80 nap alatt lehet körülutazni a Földet, ma 90 perc alatt. Apai nagybátyám 1849-ben meghalt »hazánk szerencsétlen viszonyai által elősegített bélyengülésben«, ma vakbélygulladásban csak a balek hal meg. »Jobb« volt a múlt században? Mi a jobb? Mindenesztül ma sokkal gyorsabban és tovább élünk.»*

A magam kérdéseinek megfogalmazása előtt idemásolok még egy véleményt, a történész John Lukacsét, aki a század egyik alapvető jellegzetességének a demokratizálódást tartotta, hozzátéve, hogy *„a demokrácia azon eredeti (és máig közös) eszméje, miszerint a demokratikus politizálás és a demokratikus társadalmak nyíltabbak, közvetlenebbek, egyszerűbbek a múlt rendjénél és társadalmainál, nem valósult meg. Az emberek és dolgok demokratikus rendje (vagy rendzavara) bonyolultabbá vált”*. Ennek a jelenségnek a magyarázatát az amerikai demokrácia sajátosságait számba vevő gondolkodó, Tocqueville gondolataihoz visszafordulva adta meg. Tocqueville azt írta, mondja John Lukacs, hogy *„míg az arisztokratikus korban a krónikások arra hajlottak, hogy szükségszerű, és gyakran felszínes túlzással ábrázolják bizonyos kiemelkedő személyiségek fontosságát, a beköszöntő demokratikus korban az csábítja őket, hogy általános eszmék (gazdasági és társadalmi okok) fontosságát és befolyását nagyítsák föl, miközben átsiklanak események és emberek összetettsége, valamint a szabad akarat létezése fölött”*.

Ha együtt, egymás mellett szemléljük ezeket a véleményeket, s kellőképpen általánosítjuk őket, tehát ha az átányiak minden mást megelőző *„első munkájában”* a még mindig a naturalishoz közelítő gazdálkodás jelenlétét, ha Márai Sándor naplóbejegyzésében, a *„korábbinál gyorsabban és tovább élünk”* kifejezésben az életminőség átalakulását és fejlődését, John Lukacs gondolatmenetében pedig a korábbinál *„bonyolultabb”* demokrácia térnyerését látjuk, s ha pár folyamatot mindenképpen megemlítünk, így a tömegesedést és a technicizálódást, bár ezekre Márai is utalt, akkor láthatjuk, hogy annyi más folyamat, tendencia, fejlődés és visszafejlődés, építés és pusztítás, elmondhatatlan mennyiségű politikai történéssor, felfedezés, számos emberi vonással bíró és minden emberi vonást nélkülöző átalakulás, forradalmak és ellenforradalmak, háborúk, korábban elképzelhetetlen pusztítások és potenciális pusztítások, szinte folytonos emberi

kiszolgáltatottságok, hatalmi tébolyok és demokratizálódások közepette milyen alapvető tendenciák jellemezték a huszadik századot. Az emberiség létszámának máskor nem tapasztalt rohamos és gyorsuló ütemű fejlődése mellett, ahhoz erősen kötődve folytatódott az „*első munkától*”, a földműveléstől való elszakadás szinte örök időkre visszanyúló folyamata, az ember pedig az életét segítő, soha addig nem tapasztalt „*kényelmi*” berendezkedéseket hozott létre a maga számára. A század végére a demokratizálódás a maga árnyfoltjaival és bonyolultságával a korábbiaknál általánosabb lett, a század egésze viszont újraértelmezte az egyén világban elfoglalt helyét, abban betöltött szerepét, miközben iszonyatos méretű pusztítások, soha nem látott méretű háborúk zajlottak le, tömeges méretekben teremtették meg a munkatáborokat, az ember pusztítása is gépiesen és tömegméretekben zajlott, közben pedig a világ a maga helyét kereső ember számára minden korábbinál bonyolultabbá és kiismerhetetlenebbé vált. Mindehhez pedig tegyük hozzá, hogy a század végén nem a megnyugvás következett, a világ nem kötött békét önmagával, hanem új fejlődési sorok indultak el, ezek, ha erről lehet így beszélni, egyrészt mintegy „*lezárták*” a huszadik századot, másrészt viszont – feltehetően – a változások és átalakulások soha nem tapasztalt méretű sorozatát alapozták meg.

Kötődés az előzményekhez

A huszadik században kiteljesedő gazdasági-technikai-társadalmi folyamatok értelemszerűen a megelőző történelmi szakaszokban bontakoztak ki. A valamikori „*első munka*”, a világ kerekének mozgatójaként elfogadott, az egész társadalom eltartójának hitt, s művelőjének a függetlenség tudatát biztosító földművelés természetesen csak sajátos történelmi szituációkban, vagy más gazdálkodási formákkal összevetve mutatkozhatott ennyire problémamentesnek, bomlása pedig gyakorlatilag kialakulása pillanatától, majd a termékfelesleg megjelenésétől elkezdődött, s lett alighanem az eddigi világtörténelem máig élő legáthatóbb folyamatává. A földművelés szétbomlásának ez a folytatódó és egyre gyorsuló folyamata kapcsolja a huszadik századot az öt megelőző századokhoz, s magához az újkorhoz, amikor ez a szétbomlás a más területeken is jelentkező egyre gyorsuló mozgást felvette. Minden évszázados, sőt évezredes maradandóság mellett a technikai fejlődés elemei a mezőgazdaságban is megjelentek, s itt is gyorsuló tempóban jelentek meg. A Fél Edit és Hofer Tamás által bemutatott átányiak életét körülfogó „*rend*”, hasonlóan más tájak gazdálkodóinak életkörülményeihez, nem a maguk hibájából, hanem a különböző „*körülállások*” uralkodó volta miatt megkésett volt. De a megkésetttség tudatosítása, sőt a különböző ritmusú „*sajátos fejlődések*” elfogadása mellett is azt kell mondanunk, hogy a földművelés egyre inkább a társadalmak életének háttérében zajlott, s még inkább úgy zajlik most, mert az előtérbe egyre inkább a felfedezések, forradalmak, technikai és tudományos újdonások kerültek, velük együtt pedig ezeknek a társadalmi méretű és ugyancsak egyre gyorsabb ritmusú „*széttérülése*”, a társadalmak életébe való belekerülése.

A nyugati világnak a huszadik századhoz vezető átalakulása az újkorban kezdődött, ennek az átalakulásnak a motorja Anglia volt. „*Az 1688-as forradalom*

utáni Angliában kapcsolja össze az angol praktikus gondolkodás a tudomány inspirációit az étellel; a polgári fejlődésben az egy évszázaddal Európa más népei elé ugrott ország a parlamentális rendszertől a gépeken át a romantikus elvágyódásig s prousti sznobizmusig itt vet fel mindent, ami a XX. század derekáig az európai életre jellemző lesz” – írja nagy ívű tudománytörténeti áttekintésének megalapozásaként az író-gondolkodó Németh László. Németh egyébként, hogy a magunk gondolatmenetébe illesszük az ő gondolatait, a történelmet a folyton magasabb fokú egységek felé haladásnak tekintette, az újkorral kezdődő új nagyobb forma felé való haladás eszközének pedig a korszak egyre nagyobb teret kapó módszerét, az elemzést tartotta: „Az újkor története voltaképp a 16–17. század fordulóján kezdődik, ahol a természettudomány módszerei kialakulnak. Az újkor története nem is más, mint ennek a módszernek a behatolása művészet és élet különböző területeire, filozófiába, irodalomba, gyakorlati tudományokba stb., s a technikán át a mindennapi életbe is.” A történet ez, s persze más is: maga az élet, s mindazok a történések, amelyeket nem a tudomány-, illetve a gondolkodás-történet tárgykörébe, hanem magának a történelemnek a tárgykörébe szoktunk utalni. A különböző „tárgykörökbe” tartozó történések a történelmi mozgások ezer változatán keresztül érvényesülnek, ahogy Németh maga mondja, a szűk területen megjelent „új modell” csak nagyon lassan, s számos áttételen keresztül érvényesült, s hogy ezt a történelemben is lássuk, utalt arra, hogy az angol mintát átformálta a francia felvilágosodás, azt II. József szigetvilága, s miközben a polgárság kezdett ennek az új világnak a polgárává lenni, ez az új világ „a lakosság óriási többségéhez csak mint nyugtalanság ért le, s azok a démonok sem lelik a helyüket benne, melyeket a bűvészinas tudomány a technikával megidézett”. Csendek és viharok váltakoznak, a felülről irányított csendeket az angol ipari forradalom és a francia forradalom töri meg, a Szent Szövetség csendjét pedig a forradalmak és romantika, az új nemzetek kialakulása, miközben Nyugaton „a társadalom már mély átalakulásra készül”. A tizenkilencedik század vége már az érett kapitalizmusé, közvetlenül ez készíti elő a huszadik századot, de látnunk kell azt is, hogy ha csak ezzel az előkészítéssel számolnánk, akkor a huszadik század más lett volna, mint amivé valójában vált. Még mindig Németh áttekintésénél maradva: „1870-től csaknem egy fél századon át viszonylagos békét élvez a világ. A másik két történetcsináló erő mögül most már az érett kapitalizmus lép elő, az életet átgyúró találmányaival, szervezetével, mint uralkodó. A nyugati civilizáció most fut szét technikai fölényével, s rajzolja fel a gyarmatosítás durva plajbászával a Világcivilizáció kereteit.”

Ha a történelmi, társadalmi, gazdasági változások, átalakulások sorára való utalások után visszatérek az írásom elején felvett szálhoz, ahhoz a kérdéshez, hogy egy-egy időmetszetet tekintve a társadalom életében mekkora teret töltött be a hagyományos gazdálkodás, akkor Romsics Ignác adataira utalva azt kell mondanom, hogy a huszadik század elején ez a gazdálkodás még mindig meghatározó erővel bírt: „A huszadik század elejéig az emberek túlnyomó többsége falvakban lakott és élelemtermeléssel foglalkozott. Nagy részük olyan munkaeszközöket használt, amelyek a századok során alig változtak. A falusi közösségek rokonsági rendszerekből és azokon belül többgenerációs nagycsaládokból álltak.” Ez, ismét csak utalok rá, a szétbomlás hosszú folyamatába illeszkedett, volt, természetesen, ahol ez a folyamat már kiteljesedett, de volt, s ekkor még ez volt az általános, hogy szinte meg sem kezdődött.

Huszedik századi jelenségek

A Földnek a huszedik század elején – Romsics Ignác adatai szerint, a lehetőség szerint a későbbiekben is az ő adatait használom – 1,6 milliárd lakosa volt, így módosítani kell Márai egymilliárdos utalását. Bódületes növekedési arány ez, száz esztendő alatt majdhogynem négyszeres, s ennek a súlyát csak akkor tudjuk megbecsülni, ha tudjuk például, hogy a paleolitikumban több ezer vagy több tízezer esztendő kellett az emberiség létszámának a megduplázódásához, a mezolitikumban ez 500 vagy 1000 esztendő alatt történt meg, az ehhez hasonló adatok miatt beszélünk „a történelem gyorsulásáról” vagy a gyorsuló időről. (A mezolitikumban a Föld lakossága egyébként tízmillió körül lehetett – az adatok Sümegi Pál már idézett írásából származnak.)

A huszedik század elején minden tizedik ember, összesen 160 millió ember lakott városban, mindez a század végére a következőképpen változott: a Földnek 6 milliárd lakosa volt, s közülük minden második ember, tehát mintegy hárommilliárd ember lakott városban, ki az iparosodás és városiasodás természetes következményeként, ki pedig a szegénységtől menekülve, azt gondolva, hogy a város a legegységibb szintű létet könnyebben biztosítja, mint a falu. Mindezzel azonban csak a változások felgyorsulására és méretére szerettem volna utalni, s arra, hogy a hagyományos földművelő gazdálkodás ott, ahol a huszedik század változásai a maguk törvényei szerint mentek végbe, gyakorlatilag megszűnt, iparszerű mezőgazdasággá alakult át, a perifériákon, a fejlődésből kimaradt vagy éppenséggel háttérbe szorított területeken – ezeken a területeken ma mintegy kétmilliárd ember él, a mai emberiség egyharmada – viszont máig megőrződött vagy újratertődött. (A történelemben számos magatartás megőrződik vagy újratertődik, mindig a magatartásokat meghatározó körülmények következtében.) A változatok mérhetetlen gazdaságának tudomásulvétele mellett talán elmondható, hogy miután az újkor elindította a maga támadását a hagyományos gazdálkodás ellen, az a huszedik század végére gyakorlatilag megszűnt létezni. Ha az egyik oldalon a hagyományos gazdálkodás felbomlását tartjuk az újkor legjellemzőbb tulajdonságának, akkor elmondhatjuk, hogy a huszedik századdal az újkor is véget ért. Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a huszedik század gazdálkodását, társadalmi szerveződéseit, a lakosság számának növekedését (más kifejezéssel: a tömegesedést) előkészítő ipari forradalom felől szemléljük az újkor történetét, a huszedik század végére az ipari forradalom által megteremtett szerveződések helyére, minden továbbélő mozzanat ellenére, meghatározó módon az információs társadalom jelenségei lépnek, az újkor tehát a huszedik század végével így véget ér.

Magának az ipari forradalomnak több szakasza volt. Romsics Ignác írja áttekintésében: „A világgazdaság történetét a 18. század óta egyre gyorsuló technikai fejlődés és az ezen alapuló folytonos, ám egyenlőtlen növekedés jellemezte. Az ún. első ipari forradalom két legnagyobb vívmányának a gőz energiává alakítása és a vasgyártás tekinthető.” Ennek a két területnek a fejlődése átalakította a közlekedést, ezt a 19. század második felében a hírközlés átalakulása követte, majd a 19–20. század fordulóján „megjelent” a villamos áram, sokak szerint a 20. században ez gyakorolta

a legnagyobb hatást az emberek életére, aztán következett a robbanómotorok feltalálása, s így az autógyártás, majd következett a vegyipar fejlődése. Az így kialakuló tudományos-technikai-gazdasági háttér a lehető legszorosabban meghatározta a huszadik század történetét. Újdonságként jelent meg a tudományos-technikai forradalomnak a gyakorlattal való szinte azonnali összekapcsolódása. Nagy, áttekintő jellegű könyvében Eric Hobsbawm kellő erővel hangsúlyozza a századnak ezt a vonását. *„...a tudományosan megalapozott technika már a 19. századi polgári társadalomnak is alapeleme volt, bár a gyakorlatban az emberek nem tudták pontosan, mit is kezdjenek a tudományos elméletek eredményeivel. Legfeljebb az arra alkalmas eredményekből ideológiát csináltak: ez történt Newton felfedezéseivel a 18. században, Darwinéval a 19. században. Az emberi tevékenységek nagy részét azonban továbbra is a gyakorlat, a tapasztalat, a képességek és a józan ész irányította, így csupán a leginkább gyakorlatias technikai újítások kezdtek rendszeresen átszivárogni a mindennapokba. Ez volt a helyzet a földművelés, az építés és gyógyászat terén meg a legtöbb olyan tevékenységi körben, melyek az emberek szükségleteit elégítették ki. Valamikor a század utolsó harmadában a helyzet kezdett megváltozni...”*

Mindazok a tudományos-technikai változások, amelyekről eddig szó volt, sokban segítették számos huszadik századnak tudott jelenség kialakulását, nem egy esetben már a huszadik század előtt. Ha lehet így mondani, a hétköznapiság szintjén számos huszadik századnak tudott jelenség kialakult már a tizenkilencedik század utolsó harmadában. Jacques Barzun, a *Hajnaltól alkonyig* című, alcíme szerint a nyugati kultúra 500 évét vizsgáló monumentális könyvében hosszú száz oldalakat szentel annak a folyamatnak, amelynek során a „tizenkilencedik század” átalakult a „huszadik századdá”, ezeken a száz oldalakon belül pedig sűrű oldalakon írja le, hogy mit ismert az ember az 1885 és 1905 közötti két évtizedben abból, ami a huszadik század során már szinte körülvette, ismerete a központi fűtést, a cserélhető pengéjű borotvát, az elektromos kenyérpírtót, a varró- és mosogatógépet, az elektromos felvonót, a tárcsás telefonkészüléket, a lyukkártyás nyilvántartó rendszert, a kávéautomatát, a mozgóképet, a sztrip-tízt, a kiadói reklámot, a plázákat, a telefonlehallgatást, az utazási csekket, a rágógumit, a tömegtermelést és még rengeteg mást. Röviden, mondja Barzun, *„ezek voltak azok az évtizedek, amikor a hagyományt felváltotta a kényelem. A csomagolt, konyhakész élelmiszer és a háztartási gépek fölöslegessé tették a háztartási munka jelentős részét, de az életet nem könnyítették meg, sőt nemegyszer újabb terheket is jelentettek.”* Leírását olvasva az az érzésünk, hogy mindent ismertek már, még a reggelire való gabonapelyhet is, csak a mi kelet-közép-európai, másnak pedig más égtájhoz kötődő megkésettsége óriási, hisz mindezekhez csak ötven-száz éves késéssel jutottunk-jutottak hozzá (megkésettségünket ebben az esetben nem valamiféle védekezés eredményének tartom, hanem valóban megkésettségnek, egyébként sem kellett volna minden ellen védekezni). A másik érzésünk pedig az, hogy a huszadik század nem is a huszadik század szám szerinti kezdetével kezdődött, hanem jóval korábban, mondjuk, ezekkel az alapozó évtizedekkel, s hogy az új század teljes valójában a tizenkilencedik század második feléből nőtt ki – így akár az ún. „rövid huszadik század” felfogásával is vitába szállhatnánk, ha nem tudnánk, hogy ezzel a kifejezéssel a század meghatározó vonásait tisztán

magukban hordozó évtizedeket illették. A felsorolás mellett Barzun számos más fontos megállapítást tett, most nem rendszerezve csupán párat emelek ki az általa említettek közül: a Dreyfus-per kapcsán alakult ki az értelmiségi kifejezés máig érvényes jelentése, már a századfordulón megjelent a huszadik század egyik legsajátosabb jelensége, a tömeg („a tömegek felemelkedése háttérbe szorította az individuumot, amely természetesen továbbra is létezett, ám névtelenül; egyetlen atomként a hozzá hasonló milliók között”), s azt sem feledhetjük, hogy „a tömegember és a konformista intellectuel elleni nietzschei támadás az 1870-es és 80-as években folyt; abban az időben, amikor csúcspontra ért az ipar robbanásszerű fejlődése, a kapitalista vállalkozás kíméletlensége és az új erőre kapott imperialista terjeszkedés...”

Ha lehetséges ilyen leegyszerűsítés, akkor azt mondom, hogy a huszadik század alapjait meghatározó fejlődés az ipari forradalmon, s az azt követő, még inkább a tizenkilencedik század utolsó harmadára eső felfedezéseken nyugodott, a huszadik század légkörét meghatározó és a huszonegyedik század irányába mutató – mert létük már nem a közvetlen tapasztalatra alapozódott – tudományos elméletek pedig a huszadik század elején, a huszadik század elejétől születtek meg. Most folytatom azt, amit Hobsbawmtól korábban idéztem: „A birodalmak korában nemcsak a modern csúcstechnika szerepe körvonalazódott – gondoljunk az autóra, a repülésre, a rádióra és a filmre –, hanem a modern tudományos elméletek is: a relativitás, a kvantummechanika, a genetika. Ráadásul a tudomány legezoterikusabb és legforradalmibb felfedezései is azonnal átfordítódnak a technika nyelvére a drót nélküli távirótól a röntgensugarak orvosi felhasználásáig; mindkettő az 1890-es évek felfedezése volt. Miközben azonban a rövid 20. század tudományos eredményeinek csirái már 1914 előtt láthatóak voltak, és a 20. század későbbi nagy technikai vívmányai is már lényegében készen álltak, kétségtelen, hogy a tudomány a világon még sehol nem töltött be a mindennapokban nélkülözhetetlen szerepet.”

Ezekben a „rövid huszadik századot” közvetlenül megelőző években formálódott az új, huszadik századi világmodell, az előzőek után pedig már nem lehet azt mondani, hogy létezett a valamikor még ideálképként elképzelt nyugodt, kiegyensúlyozott, a fejlődés megvalósuló elvétől magabiztos, s a megismerés mindenható elvét valló tizenkilencedik század, de ha nem is létezett, akkor is azt kell mondani, hogy legalábbis a jelzett ideálkép akkor esett szét, amikor a maga számára kialakított világmodell megismerésének végére ért. Újabb nagy ívű, a világegyetem kialakulásával, kiterjedésével és mozgástörvényeivel foglalkozó munkájában Stephen Hawking leszögezi: „A XIX. század vége felé a tudósok közel érezték magukat a világ teljes leírásának megalkotásához. Úgy vélték, hogy a teret »éternek« nevezett, folytonos közeg tölti ki. A fénysugarakat és a rádiójeleket ezen éter hullámainak tartották, éppúgy, amint a hangot a levegőben terjedő nyomáshullámnak. ... A század végére azonban ellentmondások láttak napvilágot a mindent átható éter elméletét illetően. Arra számítottak, hogy a fény az éterhez képest állandó sebességgel halad, ezért ha mi magunk a fényvel megegyező irányban mozgunk az éterben, akkor a fény sebességét kisebbnek észleljük, míg ha az ellenkező irányban haladunk, akkor nagyobbak találjuk a fénysebességet.” A huszadik század elején – 1905-ben – Einstein kizárta az éter fogalmát, s elvetette az univerzális idő fogalmát is, rámutatva, hogy „mindennek és mindenkinek saját ideje van” (Hawking).

Az éter és az univerzális idő elvetése az abszolút nyugalom elvetésével járt együtt, a mozgás általánossága helyett a mozgás relativitása, viszonylagossága került előtérbe. Vele együtt pedig valami új, addig nem ismert jelenség mutatta meg magát, a viszonylagosság felismeréséből fakadó feszültségérzet. Lehet, hogy ennek megmutatkozásával kezdődött a huszadik század, ahogy azt a kortársak is megérezték, amikor felvetették, hogy ezzel az állítással az élet más területéről is eltűntek-e az abszolút viszonyítási pontok. Közben viszont ettől nem függetlenül, de nem is ezeket a jelenségeket tudatosítva más jelenségek is lezajlottak. Tolsztojról írott, máig kiaknázatlan könyvében Török Endre Tolsztoj egyik leírását idézi: *„Úgy vagyunk itt ezen a világon, mint egy vendégfogadóban, amelynek gazdája elrendezett mindent, amire nekünk, utasoknak szükségünk van, aztán elment, kioktatva bennünket, hogyan viselkedjünk ezen az ideiglenes szálláson. Van itt liszt, víz, fa, minden, ami kell, milyen eszközökön kell hát gondolkodnunk és mit kell kérnünk? Csak teljesítenünk kell azt, ami elő van írva. Ez a helyzet lelkivilágunkkal is: minden szükségest megkaptunk, és csak rajtunk áll a dolog... Amire szükségünk van, minden megadatott, ha követjük lelkiismeretünk útmutatását és Isten akaratát, ahogy az evangélium kifejezi.”* Ha ismerték, akkor a Tolsztoj által leírt történetet az életről és a vendégfogadóról feltehetően egyre kevesebben érezték a magukénak, a világ elrendezettségét is egyre kevesebben fogadták el, még kevésbé pedig azt, hogy az életet előírások, eleve elrendeltségek szerint éljük meg. Az élet új feszültségeket teremtett, s az emberek ezeket a feszültségeket akarták feloldani. A huszadik század alapvető fogalmait és történéseit értelmező kötetében John Lukacs hosszasan töpreng az első világháború kitörésének okain, végső soron arra a következtetésre jut, hogy bár sokakat meglepetésszerűen ért a háború kitörése, más szempontból viszont nem a háború kitörése jelentett meglepetést, hanem az, hogy nem korábban következett be, s nem is csak a diplomáciatörténet dokumentumai alapján mondja ezt, hanem a valamikori aranykor, a háború előtti évek árnyfoltjai alapján. Ahhoz a megállapításhoz, hogy *„az 1914 előtti világ nem tarthatott volna sokáig”*, hozzáteszi, hogy a *„polgári életforma már 1914 előtt megszűrkült, lendületét veszítette”*, s ebből következett, hogy *„sok fiatalember számára megkönnyebbülést jelentett a hadba vonulás”*. Természetesen számos összetevője volt az első világháború kitörésének, köztük a nagyhatalmi politika alakulása, s egy mélyebb jelenség, a népek, ahogy François Furet írja, *„minden osztályt beleértve, csak egy másfajta, nemzeti vagy nacionalista, ősi alapokra visszanyúló rend okán adják rá áldásukat.”* Az emberek nagyoobbrészt azzal a meggyőződéssel indultak a harcmezőkre, hogy a nemzetüket szolgálják. Ezzel a gondolkodással ment a háborúba a már idézett Németh László édesapja, Németh József tanár úr is, aki családjával a trónörökös meggyilkolása után négy nappal indult el Velencébe, a századelő magyar középosztályának kedvelt kirándulóhelyére, s több mint három hét múlva, még mindig Velencében időzve olvasta Ausztria–Magyarország Szerbiához intézett ultimátumát, ekkor indultak haza, s július 28-án már a Keleti pályaudvaron búcsúzott el családjától, hogy csapatához utazzon. Azok közé tartozott, akiről Furet joggal írta: *„Azok a népek, amelyek beléptek az 1914-es háborúba, még nem azok a demokratikus népek voltak, amelyeket Benjamin Constant vagy Auguste Comte előre leírt, amelyek most itt élnek a szemünk*

előtt ebben a gazdag, század végi Európában, és az emberi életet helyezik mindenek fölé, a katonai szolgálattal szemben a jólét örömeit, az önfeláldozás értelmetlen nagyságával szemben pedig a gazdagság hajszolását tekintik előnyben. Azok a katonák, akik 1914 augusztusában elindulnak, hogy megverekedjenek egymással, nem nagyon szeretik a háborút. De tisztelik, mint a nemzetek életétől elválaszthatatlan végzetet, és mint a bátorság és a hazafiság terepét, a polgári erény végső próbáját. Mi több, nincs olyan kényelmes civil életük, hogy eleve mint elviselhetetlent utasítsák el a katonalét kockázatait és szenvedéseit. Ezeket a parasztokat, kézműveseket, munkásokat, polgárokat az iskolában és otthon is hazafinak nevelték. Egy régi erkölcsi rendhez tartoznak, amely a demokráciában is sok arisztokratikus vonást őrzött meg. A katonai hősiesség új igazolást talált a nemzet szolgálatában.” A számos esetben tizenkilencedik századi vonásokat őrző katonák, akik eszményeik szerint a tizenkilencedik századból indultak el, nem tudták, hogy a harctérre érve már a huszadik században találják magukat, meglehetősen, ezt még akkor sem látták be, amikor tengernyi szenvedés után hazatértek, miként Németh József is, s a maguk megőrzött, akkor múlt századi eszményeik szerint szerették volna továbbélni az életüket. Természetesen nem mindenki azzal a gondolkodással indult a háborúba, mint amilyennel Németh József, s a mellette állók, volt, akit az elszabadított nemzeti indulatok, így főképpen a nemzeti gyűlölet irányított, s volt, aki a háborúba sem tudott bevonulni, mint például Gulácsy Lajos, a megkésve felfedezett jelentős festő, aki – Németh Józsefhez hasonlóan – Velencében értesült a trónörökös meggyilkolásáról és a hadüzenetről. Félelme a besorozástól és a háborútól összeroppantotta, ettől a pillanattól kezdve már szinte egész későbbi életében a betegsége uralkodott rajta. Ahogy Németh József magatartását, úgy az ő sorsát is tarthatjuk jelképesnek, ahogy Ady Endre hihetetlenül tiszta világlátását is, noha akkor még kevesen gondolkodtak úgy, mint ő. Egyetlen versorát idézem *A Halál rokona* című versből: „Most a Mezőn mindenki veszt.” Azok viszont, akik a háborút kirobbantották, a 20. századi Európa egész történetét meghatározó útra léptek (François Furet), mert a századon a későbbiekben évtizedekig az első világháborúban felszínre törő erők uralkodtak.

A tömeg

Az első világháború így nem csupán a „rövid huszadik századot” nyitotta meg, magához rántva a történések irányítását, hiszen lezárulása, a pusztítás mértéktelenné növesztése, a társadalmi megoldatlanságok hosszú sora, nem beszélve a térképátrajzolások beláthatatlan hatásáról újabb konfliktusokat vetített előre – hanem a „huszadik századiság” jellemzőiből is felszínre hozott jó párat. Számnak és tömegnek tekintette az embert – az a földműves, polgár, tanár, aki korábban nagy pontossággal építette fel az életét, a harctéren már csupán egyetlen pont volt a hatalmas embertengerben. Ugyancsak a tömegszerűsége utal az első, majd pedig a második világháború halottainak száma, a két háborúban 60 millió ember halt meg, az első világháború lezárulása utáni időszak pedig, a háború visszaütéseként, ahogy a gyilkolási ösztön is továbbélt a háborút megjárt emberekben, de más összefüggések alapján is,

megjeleníti a huszadik század talán legjellemzőbb jelenségét, a tömeget. Még mindig François Furet-t idézem: *„A politika terepére vezetik be a tömegek hatalmát, amelytől az általános választójog kapcsán, ami pedig nem is jelentett akkora veszélyt – a 19. század liberálisai egyfolytában rettegetek. Most pedig ott találkoznak vele, ahol nem számítottak rá: azoknak az állampolgároknak a millióinál, akiket nem egy jog magányos gyakorlása, hanem a katonai szolgasors közös szerencsétlensége egyesít.”*

José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* című nagy jelentőségű munkájában a „tömeg” alkotójának az átlagembert tartotta, amennyiben az átlagember nem rendelkezik sajátos kvalifikációval. A tömeg megjelenését történeti jelenségnek tudta, így a tömegesség megjelenése az egyén számára kivédhetetlennek tűnik. *„...azt csak a »szellemi« tunyaságban szenvedő progresszizmus feltételezi, hogy a történelem előrehaladásával egyre nő az ember tere, hogy sajátos individuum legyen. Ugyan: a történelem ezen a szinten telis-tele van visszalépéssel, s meglehet, hogy a jelenlegi életstruktúra kimondottan lehetetlenné teszi, hogy az ember egyénként éljen”* – mondja ennek kapcsán, a tömeg megjelenését a liberális demokráciából, a tudományos kutatás fejlődéséből és az iparosodásból vezeti le, pszichológiai jellemzőjének pedig a személyiség korlátlan kiterjesztését és a *„gondtalan lét”* megteremtése iránti teljes hálátlanságot tartja. Ugyancsak fontos sajátosság, hogy a tömeg a huszadik század során megteremti a maga kultúráját. A magaskultúrától eltérő populáris kultúra minden időszakban létezett, győzelemre azonban a huszadik század előtt soha nem tört. Ekkorra uralkodóvá vált, még a magaskultúra transzcendens vonásait is negligálta, ráadásul a társadalomban immáron a tömegkultúra teremtett közös értelmezési tereket, hiszen a maga szakterületét kivéve mindenki a tömegkultúrával tartott-tart kapcsolatot. Ebben a vonatkozásban a tömeg léte természetesen érint erkölcsi-magatartásbeli-tudásbeli kérdéseket is. Babits ezt pontosan érzékeltette *Az írástudók árulása* című tanulmányában: *„Ahol a kultúra értékmérőjét nem a Szellemiség adja, hanem az életesség princípiumai, a harcok Tett s az ösztönök ereje és primitívsége: ott bizonyára nem logikus az író, ha csekély megbecsültetéséről panaszkodik. Ott a Kornak van igaza, mely őt detronizálja a magaslatról, hova előző századok állították, s helyébe az Aviatikust, a Bokszbajnokot vagy legföllebb még a néger táncosnőt helyezi.”* (A tömeg megjelenése és jelensége természetesen sokakat foglalkoztatott, ahogyan sokan vissza is léptek a jelenség elemzésétől, egyfajta arisztokratizmussal vádolva meg azokat, akik ezt a kérdést egyáltalán felvetették. A szembenézést az 1949 utáni hivatalos magyar könyvkiadás is elkerülte, amikor nyilvánvalóan cenzurális okok miatt, ezeknek a mélyén nagyon pontos önismeret húzódott meg, nem jelentette meg Ortega könyvét. Önmagában minden ilyen elutasítás külön jelenségkört takar, a szembenézés hiányából fakadó veszteségre Ortega gondolatmenetének eredetisége mellett Barzun kijelentése is utal akkor, amikor a huszadik század egyik legjelentősebb gondolkodójaként mutatja be Ortégát. *„A kor legfelkészültebb és leglényeglátóbb elemzője a század derekán halt meg, de a művészetéről, oktatásról, a pszichológiáról vagy a társadalomelméletről alkotott nézetei már felvázolták a következő század vonásait. Halála óta nem sokat hivatkoznak munkáira, ez azonban nem jelenti azt, hogy életművének értékelése nyugvópontonra ért volna.”*)

Elemzésében Ortega külön foglalkozott az állammal, az állam és a tömeg kapcsolatával. A tömeg magáénak tekinti az államot, így minden alkotó kisebbséget megsemmisít – mondja. *„Végzetes eredményt fog szülni ez a törekvés – olvashatjuk. – Az állami közbeavatkozás lépten-nyomon meg fogja gátolni a társadalom természetes mozgását; semmilyen új mag nem hozhat majd gyümölcsöt. A társadalomnak az államért kell majd élnie; az embernek pedig a kormány gépezetéért.”* Valóban, a tömeg megjelenése teljes egészében megváltoztatta a társadalmakat, Ortega például kortársként is pontosan mutatta ki a bolsevizmusban és a fasizmusban a tömegember jelenlétét, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezeknek a mozgalmaknak az elmúltával a tömeglét problematikája megszűnt volna. Viszont jelenti azt, hogy az első világháborút követő társadalmi-politikai-ideológiai törekvésekben, így az olasz fasizmusban, a német nemzetiszocializmusban és az orosz bolsevizmusban ott találjuk a tömegek jelenlétével a világháborúra való visszautalást. *„Az 1914-es háború a 20. század történelmében éppolyan viszonyítási pont, mint a 19. században a francia forradalom. Közvetlenül belőle indultak ki azok az események és mozgalmak, amelyek az Élie Halévy által 1936-ban emlegetett három »zsarnoksághoz« vezettek. A kronológia elbeszéli ezt a maga módján, hiszen Lenin 1917-ben veszi át a hatalmat, Mussolini 1922-ben, míg Hitler kudarcot vall 1923-ban, de tíz év múlva sikerrel jár. És azt is sejteti, hogy a korszak szenvedélyei közt, amelyeket ezek a korábban ismeretlen rendszerek keltettek fel, volt egyfajta közösség, és a szenvedélyek jelentették a hajtóerőt abban a folyamatban, amelynek során az egykori katonák politikai mozgalmából kinőtt az egyetlen párt kizárólagos uralma”* – írja ennek kapcsán Furet, aki később még ezt is megjegyzi: *„A belső politikai harcokból eltűnt az az erkölcsökben és intézményekben létező szabályegyüttes, amely a 19. századi Európában a módszereiket szabályozta. ... A doktréner fordulattal egy időben – hiszen a bolsevizmus is, a fasizmus is doktrína – az európai politika egyúttal mind primitívebbé is válik; mindenekelőtt azért, mert az eszméket hitkékké változtatja át; aztán, mert ehhez minden eszköz megfelelő számára, kezdve a csalással és a polgári erény rangjára emelt gyilkossággal.”* A tömegek jelenlétéhez itt kapcsolódik a francia forradalom *„félresiklásában”* megfigyelhető mozzanat, az erőszak öncélúvá emelése. *„Ha a pillanatnyi forradalmi erőszak kedvet csinál a győzteseknek az erőszak állandósítására és olyan célok kitűzésére, amelyeket már nemcsak a hatalmasokkal, hanem az egész társadalommal szemben gyakorolt állandó erőszakkal lehet csak megvalósítani, és akkor sem tartósítani, akkor attól a pillanattól kezdve a forradalmi erőszak már nem forradalom, hanem egy új zsarnokságot készít elő, és nem termékeny, hanem a társadalmat beláthatatlan félelemmel eltöltő jellegű”* – mondja éles logikával *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nagymonológiájában Bibó István. Ha a tömeg és az eszközrendszer mellett a célképzetek is kialakulnak, erre már Tzevan Todorov utal, akkor zárt politikai ideológiák teremődnek: *„A francia forradalomnak nincs szüksége szcientista igazolásra, hogy törvényesítse a terrort – mondja ennek kapcsán Todorov. – Ugyanakkor egy bizonyos időtől kezdve összekapcsolódnak az elemek, amelyek mindaddig elkülönülten léteznek: a forradalmi eszme, amely feltételezi az erőszak alkalmazásának lehetőségét; a millenarista álom, hogy itt és most teremtsük meg a földi Paradicsomot; végül a szcientista doktrína, mely szerint kéznyújtásnyira van az emberi faj teljes megismerése. Ez a totalitárius ideológia megszületésének pillanata.”*

A század mélypontjai

Nem írhatok itt részletesen a fasizmusról, a nemzetiszocializmusról és a bolsevizmusról, így azokról az okokról sem, amelyek a megjelenésükhöz vezettek, sajátos dinamikájú, egymást feltételező és egymást negligáló kapcsolathálójukat sem elemezhetem, azt az akarnokságot sem, amellyel vezetőik, sőt maguk a mozgalmak hatalomra jutottak, s nem szólhatok az egyes mozgalmak belső történeteiről, a mozgalmakon belüli csatározásokról, leszámolásokról, megsemmisítésekről, arról sem, hogy hatalomra kerülve az államélet terén milyen erőszakos intézményeket teremtettek meg egészen a különböző táborokig és a népiirtásig, s arról sem, hogy a mozgalmakat megteremtő társadalmi és nemzeti feszültségek végső soron az egész világot magával ragadó háborúhoz vezettek. Auschwitz megkerülhetetlen és mindig értelmezendő jelképpé vált. Kertész Imre az Auschwitz-jelenséget a tömegtársadalom létéből vezeti le – ahogy erre a példákat a maga Kertész Imre-szótárában Földényi F. László felsorakoztatja: *„Kertész elutasítja azt a közkeletű álláspontot, miszerint Auschwitzra nincsen magyarázat... Ahogyan egy interjúban mondja: »A modern tömegtársadalom mélyén ott rejlik Auschwitz lehetősége, mert ennek a társadalomnak az emberét nem kötik vallási értékek és erkölcsi mértékek«*. (Kertész a maga sors- és sorstalanság-fogalmát is a totalitárius rendszerek következményeként alakította ki.) A bolsevizmus kialakulására és hatalomra kerülésére próbálnak racionális magyarázatot adni, mondván, hogy az elmaradottságból a felülről erős kézzel gyakorolt hatalom ragadhatta csak ki a hatalmas Oroszországot, s az orosz – tágabban: a keleti – társadalomban volt hagyománya az erőszaknak, a sztálini rendszer működtetése viszont elképzelhetetlen lett volna, ha nem állt volna rendelkezésre a tömeg és az eltorzult forradalmi eszme. Utólag hajlamosak vagyunk a súlyos történelmi események megvalósításában túlzott tudatosságot látni, az igazság viszont az, hogy Lenin gondolkodása és az orosz forradalom mozgása a hatalom megragadásán és megtartásán túl nélkülözte a hosszabb távú célképzeteket. Kiindulópontként adott volt a tömeg és az erőszak, a *„szocialista forradalmat”* megelőző *„forradalmi helyzet”* viszont aligha, ezt követően a forradalom pedig már önmagát teremtette, úgy, ahogy a történéseket ma már ismerjük. Újabban felteszik a kérdést, hogy a cári birodalom átalakult volna-e tőkés birodalommá, a történelem azonban ennek a kérdésnek a megválaszolására nem hagyott időt. Így minden gazdasági eredmény hatalmas emberi és anyagi áldozatok árán jöhetett csak létre, s ez utólag is megkérdőjelezi az eredményeket. A *„forradalom exportálása”*, valójában a szocialista berendezkedés határainak áthelyezése, ún. szocialista államok létrehozása még ennél is több kérdőjelet rakat ki velünk, hiszen kedvezőbb történelmi körülmények között ezek az államok képesek lehettek volna jóval békésebb és eredményesebb fejlődésre. A tömegek pusztítása terén a második világháború minden korábbit felülmúlt, ráadásként pedig előhívta azt a fegyvert is, amelynek későbbi leszármazottjai már a Föld teljes lakosságának elpusztítását is lehetővé teszik. Az atomfegyver és későbbi utódai a sajátos *„huszadik századi”* jelenségsorba illeszkednek, az idetartozó jelenségek a közvetlen tapasztalat útján már nem érthetőek meg.

A század második fele

A második világháborút követő átrendeződés, a szocialista világrendszer kialakulása (a szocialista berendezkedés exportálása a Szovjetunió kivételre), a gyarmati rendszer újabb szakadási hulláma, a hidegháború és a „falak” megjelenése után a Nyugat a jóléti társadalmak kialakításával minden korábbinál nagyobb csábító erővel bírt a világ többi része előtt. A másik oldalon viszont a versenyképtelenségből származó lemaradás fokozatosan a szocialista berendezkedés ellen hangolta azokat is, akik kezdetben hittek ebben a rendszerben. Számos kísérlet irányult ennek a berendezkedésnek a felszámolására, közöttük az első helyen a magyar '56 áll, megkéssett, tiszta, az alapvető erkölcsi kérdéseket felvető forradalomként, aki a tizenkilencedik század és a huszadik század közötti különbözőséget akarja tanulmányozni, annak a forradalom tisztaságát és a vele szembe forduló mély erkölcstelenségét kell látnia, aztán következett a hatvanas évek nagy mozgalma a cseheknél, végül pedig a Szolidaritás Lengyelországban. Túl a szocialista berendezkedéssel szembe forduló mozgalmakon, 1968 összetett jelenségével találjuk szemben magunkat. A szocialista rendszert végül a fogyasztás vágya és modernizációs kényszer bomlasztotta szét, a szétbomlás utáni évtized, a huszadik század utolsó évtizede a mából nézve a béke évtizedének tűnik, akárcsak az első világháború előtti utolsó évtized, hogy a huszonegyedik századba lépve ismét ugrásszerű átalakulások következzenek.

A jóléti társadalmak kialakulása a Nyugat belső fejlődéséből következett, de annak a tapasztalatából is, hogy a második világháború kiobbantó okai között ott volt a szegénység is. Végso soron ezek a társadalmak példaként álltak a világ többi, szegényebb része előtt, s a század utolsó évtizedeiben példaként szolgáltak más társadalmak számára. A történész Eric Hobsbawm a maga latin-amerikai tapasztalatai alapján írta, más régiók mozgásait is idekapcsolva: *„Mint a biológus Darwin számára, nekem, a történésznek Latin-Amerika felfedezése nem regionális, hanem általános jelentőségű volt. A történelmi változások laboratóriumát láttam benne, ahol a folyamatok jelentősen különböznek attól, amire számítottunk; ez a kontinens arra szolgált, hogy a konvencionális igazságokat megingassa. A történelmi fejlődés itt egy expresszvonat sebességével zajlott, és a történések jó negyven-ötven év alatt lezajlottak a szemünk előtt. Láttuk a fákat kidöntő első fejszecsapást, aztán az erdő helyén gazdaság vagy ranch jött létre, s végül szemtanúi lehettünk, hogy a parasztság mint osztály kihalt; a kontinens kezdetben gabonát exportált a világpiacra, majd az ágazat lehanyatlott. Láttuk az óriásira felduzzadt nagyvárosok, például São Paulo kialakulását, ahol az ember a bevándorló népesség olyan kevercsével találkozik, ami még New Yorkban is elképzelhetetlen... Ez a kontinens kétségtelenül átformálta a világ többi részének történetéről kialakult elképzeléseimet – elsősorban azzal, hogy feloldotta a »fejlett« és a »harmadik világbeli« országok közötti határokat, a jelent és a történelmi múltat elválasztó vonalakat.”* A felgyorsult fejlődés előtt egy nyugodt évtized, vagy csak pár év: a legendás hatvanas évek – mint az első világháború után a húszas éveket magába foglaló évtized. A fejlődési kényszer aztán az alkalmazkodásra képtelen szocialista tábor is szétbomlasztja.

Ha a mostani időszaknak a távlatából tekintünk vissza a huszadik századra, akkor azt látjuk, hogy ez a század a maga technikai világát az elvárható szinten

nem tudta „szétteríteni” a világban, ahogyan ez a mostani időszak sem számolja fel a tömeget, nem teríti szét a „fejlődést”, hanem új kizárásokat hoz létre, feltehetően azért, mert ilyen elvont feladatok a különböző időszyakok előtt nem is mutatkoznak meg. Ez a század ugyanúgy „belekeveredett” a történések sorába, mint az előző századok, s azt is mondanám, hogy embertelenebb volt az előző századoknál, ha az ilyen összehasonlítások nem lennének történelmietlenek. Az, amit a technika és tudomány területén „fejlődésnek”, „haladásnak” szoktunk nevezni, ezeken az embertelen buktatókon keresztül érvényesült, s ez hatott vissza az ember életére. De az árnyoldalak még itt is jelen vannak, Barzun joggal jegyzi meg: *„...mind a tudomány, mind pedig a technika elveszítette egykori megszentelt emelkedettségét. Egy tekintélyes szakértői csoport korunk nyavalyáinak legfőbb okaként e kettő közös – és roppant eredményes – erőfeszítéseit jelölte meg. A racionálisnak és mechanikusnak túlságosan sok vetülete bizonyul spirituálisan rombolónak. A mindenütt jelenlévő számok, szakkifejezések és fogalmak, a (helytálló vagy hibás) tudományos konstrukciók és formulák uralma a börtönbe zártság légkörét teremti meg. A színes sokféleség hiánya, a szabad idő elvesztése, a természetes, eredeti, feldolgozatlan – nem gyártott – dolgok eltűnése lehetetlenné teszi az egyszerű, tiszta életörömet.”*

A huszadik század egyértelműen Amerika százada volt, az első világháborúban és a második világháborúban felvállalt, s meghatározónak bizonyuló szerepe azonban csak segítette nyertes pozíciójának megtalálásában, végső soron az általa képviselt világ szétterüléséhez munkatempója és felvállalt eszményei vezették el. Az élet általa kialakított kereteit azonban sokan kritizálják, John Lukacs *„ennek a kavargó és mobilis civilizációnak”* a *„durva közönségességét”* emelte ki, az Ortega hangján megszólaló Barzun pedig így ír: *„A munka immár nem képes kielégíteni a szellem igényeit, mert eredménye a legtöbb esetben nem kész produktum, csak résztermék, nagy tömegek foglalkoznak tényleges, manuális tevékenység helyett papírmunkával, s végeznek még megfoghatatlanabb, az interneten megosztott vagy elektronikus levelezésben kimerülő feladatokat. Jutalmazatlan és lélekölő kulimunkák ezek, amelyeknél még az egykori gyárak futószalagjánál végzett robot is üdítőbb lehetett – ezekhez képest a szórakoztatóipar kínálata színes és eleven, s az erőszak és nemiség kendőzetlen bemutatása felvillanyozza az eltompult érzékeket.”*

Az újabb század felé

A huszadik század utolsó harmadában már megjelentek a következő évtizedek információs társadalmának alapelemei. Az időszak jelképe a számítógép, ennek működése már a közvetlen tapasztalaton túli világban zajlik, az információs forradalom pedig a mikroelektronika, a számítástechnika, a telekommunikáció és a műsorszórás, valamint Castells szerint a génsébsznet területét érinti. Ahogy Manuel Castells, ezen az időszak történéseinek rendszert alkotó leírója mondja, az információs társadalom kialakulása *„legalább olyan nagyszágrendű történelmi esemény, mint a gazdaság, a társadalom és a kultúra anyagi bázisában újabb diszkontinuitás keletkezett.”* Jegyezzük meg, ahogy az ipari forradalom elősegítette, úgy az információs forradalom is elősegíti a tőke újabb, a korábbiaknál nagyobb méretű koncentrációit, így a korábbiaknál élesebb társadalmi szakadékok alakulnak ki.

Castells idézi Raymond Barglow gondolatát, mely szerint a hálózatosodás és az információs rendszerek gyarapítják a szerveződés és az integráció érdekében működő emberi erőket, ugyanakkor pedig felbomlasztják az önálló, független személyiség hagyományos eszméjét – ebben a jelenségben nem nehéz észrevennünk a hagyományos világ rendje által biztosított egyéni függetlenség végleges felszámolódását. *„A mechanikai technológiák történelmi jelentőségű felváltása az információs technológiákkal hozzájárul a függetlenség és az önállóság eszméinek kikezdéséhez, amelyek azóta, hogy az egyéni identitás fogalmát a görög filozófusok több mint kétezer évvel ezelőtt kidolgozták, mind a mai napig annak ideológiai gyökerét alkotják. Röviden, a technológia éppen azt a világszemléletet segít lerombolni, amelynek kialakulását a múltban előmozdította.”* Az információs társadalom létrejötté már csak ezért is feszültségekkel jár együtt, s azért is, mert új kirekesztődéseket teremt: *„Amikor a Hálózat kikapcsolja az Ént, akkor az egyéni vagy kollektív Én globális szemlélet nélkül építi fel céljait: az elszakadás folyamata kölcsönössé válik, mivel a kirekesztettek visszautasítják a strukturálisan meghatározott hatalom és társadalmi kirekesztés egyoldalú logikáját. Ez a kirekesztők kirekesztésének folyamata, logikája.”* Az információs társadalom minden mozaikja átalakítja az ipari forradalom által megteremtett, s a huszadik században szerephez jutó berendezkedést. A termelésben a tömegtermelés helyére az egyéni igényeket is figyelembe vevő szervezett termelés lépett (a „fordizmus” helyére a „toyotizmus”), a tömegtársadalom tagolt, „szegmentált” társadalommá alakul át, miközben a tömegesség megőrződik, súlyos távolságokat és feszültségeket állítva a társadalmi élet szinterei és a szinterek lakói közé. A szinterek száma is folyton növekszik, ahogy Fekete J. József írja, egy jól körülhatárolható szintér, a vajdasági magyar szellemi élet terének tíz éven belüli változásait elemelve: *„Megszámálhatatlan részsintér alakul az átlátható színhely-egész után. A különböző részsinterek más és más magatartást követelnek szereplőiktől, ez az egyén identitását is kikezdi.”* Az élet minden szintjén megjelentek a hálózatok, s így a hálózaton kívüliek is, akik létezésük alapját veszítik el kívülről kerülésükkel, a városok térszerveződése is átalakul, ráadásaként megjelennek a megapoliszok – legjelentősebb változásként pedig, miként azt Manuel Castells levezeti, átalakul a tér és az idő materiális alapja: *„A domináns funkciók az áramlások teréhez tartozó hálózatokban szerveződnek, amely világszerte összeköti őket, miközben az egyre izoláltabb, egymástól elszakított helyszínekből összetevődő helyek többretegű terében az alárendelt funkciók, az emberekkel együtt, fragmentálódnak. Úgy tűnik, az áramlások terének hálózataiban a múltat és a jövőt magában foglaló idő tagadásának eredményeként időtlen idő jön létre.”* Ez az időtlen idő metaidő, ebben az időben találkozik egymással az egyazon hálózathoz tartozó, különböző terekben élők különböző ideje, s válik közös cselekvési idővé, ezért tagadja a valóságos időt, így a múltat és jövőt is.

A jelen új jelenségei

Nem történelmet írok, mert nem vagyok történész, s azért sem írok történelmet, mert a teljes történetet elmondó nagy narratíva lehetősége eltűnt, ahogy Gyáni Gábor mondja, nem a történet, hanem a történeteink elmondásának időszakát éljük, s bár rendkívül szeretem a téma teljes feldolgozását sejtető „mindentudó”

könyvek olvasását – mindez azonban szinte csak az indok keresésének tűnik ahhoz, hogy miért is nem törekszem a „szakszerű történész” illúziójának felkeltésére. Azért, mert a történelem, mondjuk így, a „huszadik század” kérdései mellett korunk jelenségei is foglalkoztatnak, voltaképpen az onnét ide vezető, s az innét oda visszautaló jelenségeket szeretném körüljárni mindenféle teljességre törekvés nélkül, most csupán a kapaszkodókat és a háttérre keresem ahhoz, amiről beszélni szeretnék. Ez a keresés nehéz feladat, hiszen korunk önmagában nélkülözi a történetiséget. A múlt, először a múlt, aztán pedig a jövő is, kikerült a mai élet színteréből, a mai társadalmi mozgások minden vonatkozásukban a jelenre, amint láttuk, egyfajta virtuális jelenre irányulnak. Akkor, amikor Sándor Iván összefoglalta a mi életünkben (tehát egyetlen nemzedék életén belül bekövetkezett) változások utáni időszak, az utániség időszakának jellemzőit, a következőket mondta: *„...a tradicionális európai értékektől való eltávolodás, a felszámolódásaik, a hozzájuk tartozó, belőlük sarjadt olyan fogalmak átváltozásának mindennapisága, mint a szabadság, a demokrácia, a szellem (1.); a valóság képeinek a szimuláció képeivel való behelyettesítődéseinek »természetes« mindennapisága (2.); a bármilyen területen kiverejtékezett új érvényes felismerésének követhetetlen sebességgel való érvénytelenné válásának mindennapisága (3).”* A mostani társadalmi mozgásokban minden a jelenre irányul, s ha belegondolunk abba, hogy hosszú évszázadokon keresztül a történelem, s a történelemben megmutatkozó meghatározottságok irányították az ember életét, akkor a belőle való kilépés akár a lehetőségek megragadásának kényszereként is megmutatkozhat – ami rendjén lenne akkor, ha a történelemtől való eltávolodással egyben a történelmi körülmények meghatározó erejétől is elszakadhatnánk, ám úgy tűnik, ez eddig mégsem következett be. Az értékek mostani átértékelését „elvégző” hatalmas erejű folyamathoz hasonló a most tapasztalt gyorsasággal aligha ment végbe a történelemben, mégpedig nem felülről hirdetve, tűzzel-vasal végrehajtva, ideológiák által kísérve, hanem a mindennapi életből feltörve. Ez a változás logikusan következik a világnak a technika hatalma alá kerüléséből, a racionalizálódásból és a technicalizálódásból. Max Weber ennek kapcsán a világ „varázslat alóli feloldódásáról” írt, Hans Belting pedig, aki a művészettörténet vége kifejezést bevezette, a művészet szükségletének eltűnéséről: *„A művészet makacs módon kötődik a magát személyesen kifejező művészhez, és épp így kapcsolódik a szemlélőhöz, akiben személyes benyomást kelt. A művészet tehát titokban a technika ellenfele, amelynek fő értelme abban áll, hogy használat közben működik, és információi nem az alkotóra, hanem a használóra vonatkoznak. Ezért a technikában már eleve közömbösség rejlik a művészetben mindenkor tükröződő ember- és világkép iránt. Sarkosan fogalmazva, a technika nem a létező világot értelmezi, hanem létrehoz egy technikai világot, amely ma – mindenekelőtt a médiumokban – következetesen a látszat világa, amelyben minden fizikai és térbeli valóság megszűnik.”*

A mostani változássornak azonban nem csupán az a jellemzője, hogy a jelen idejű alkotás és a világ között áthatolhatatlan fal teremődik, hanem az is, s ez tűnik fontosabbnak, hogy az Én belső világától elindulva, a családon, a kisebb közösségeken keresztül a nemzetig az élet minden területét érinti, ráadásul úgy, hogy az ember ismételten ellentétpárokkal találja szemben magát, s saját identitásának megteremtése során, az Éntől a közösség különböző szintjeiig vezető

valamennyi lépcsőfokon csapdákkal találkozhat, hiszen az egyszerű és áttekinthető képletek teljesen eltűntek. Ahogy Castells írja: „A demokratikus állam s a tőke és munka társadalmi szerződése köré épült civil társadalom intézményei és szervezetei nagyjából üres kagylóhéjakká váltak, s a legtöbb társadalomban egyre kevésbé állnak összefüggésben az emberek életével és értékeivel.” Azt jelenti ez, hogy az ún. legitimáló identitások eltűnnek a társadalmakból, az identitás igénye nélkül létező társadalmakban a valamikor identitást teremtő jelenségek köré fundamentalista értelmezés épül. Kérdéses, hogy a jövő társadalmában szereplők ilyen körülmények között milyen identitásokat, egyáltalán: milyen identitásszervező csomópontokat teremtenek a maguk számára. Talán utalnom sem kell arra, hogy mind az identitások hiánya, mind pedig a fundamentális gondolkodás térnyerése hatalmas társadalmi veszélyeket rejt magában. Az előbb mondottakból következően szétesőben van a történetiség tudata, családi-közösségi szinten és társadalmi szinten is. A hagyományos, több nemzedéket magukba foglaló családok helyett a történetiség tudata legfőképpen két nemzedékre terjed majd ki – lévén, hogy a családok tagjait országrészek vagy országok választják majd el egymástól; ezzel párhuzamosan a nemzetállami keretek is erodálódnak a nemzetnél nagyobb formációk kialakulásával, illetve a hagyományos államhatárokon átnyúló régiók kialakulásával. A tradicionális társadalmakban a névadás folytonossága a közösségben való létezés folytonosságát, a létezés folytonosságába vetett hitet fejezte ki, mára ez szinte természetszerűen eltűnt. A történetiség tudatának szétesése nem azonos a Fukuyama által emblematikus fogalommá emelt *történelem végével*. Az, amit az általa használt fogalom magába sűrít, szebb reményeim szerint a másik parton volt található, ám feltehetően nem is létezik. A mi életünkre az általa használt kifejezések közül a „*nagy szétbomlás*” tűnik jellemzőnek, feltehetően azért, mert bármennyire is gyors és sokakat magával ragadó a mostani változások sorozata, minden elemét a korábban megismert jelenségekhez viszonyítjuk, legalábbis azok, akik még őrzik magukban a történeti gondolkodást, így pedig nem az újdonságokból, hanem a szétbomlásokból építünk a magunk számára rendszereket. A mostani világból a jövő eltűnésével az utópiák is eltűnnek, ahogyan azt egyik korábbi írásomban Ralf Dahrendorfot idézve írtam. Az utópia nem a huszadik század áldozata volt, hanem inkább a huszonegyedik századé lesz, hiszen a társadalom a hálózatosodás kialakulásával elveszíti minden hálózaton kívüli jelenség tudatosításának lehetőségét.

Ha nem így lenne, s ha a mai világ nem nélkülözné a történetiség tudatát, akkor már régen szembenézett volna a tömegesedés ma is jelenlévő és sokáig megőrzendő problematikájával, hiszen a hálózatosodás nem szünteti meg a tömegesedést, s mindazt, ami kapcsolódik hozzá, csupán kijelöl s magához ránt csoportokat és jelenségeket. Az átalakulás nem szünteti meg a korábban megoldatlan problémákat, hanem félresodorja őket, így azok várhatóan ismét előkerülnek majd. A huszadik század végén, tulajdonképpen akkor, amikor Fukuyama leírta a „*történelem végét*”, új jelenségek és feszültségek alakultak ki a társadalmakban, máris jelezve a fogyasztás és növekedés határait, ezek a feszültségek feltehetően visszahatnak majd a huszonegyedik század társadalmi mozgásaira is.

Sümei Pál írása: *Ember és környezet kapcsolata az Aranykor végén*. In: *Régészeti nyomozások Magyarországon*. Budapest, 2008, szerkesztette: Ilon Gábor, 13–30.; idézett rész: 29–30.; Az átányi gazdák gondolkodásáról: Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, 1997, 4740–476.; Márai Sándor naplőbejegyzése: Márai Sándor: *Napló 1984–1989*. Vörösváry Publishing Co. LTD, 1984, 5.; John Lukacs a demokrácia tényéréséről és sajátosságairól: John Lukacs: *Demokrácia és populizmus*. (Félelem és gyűlölet), Európa Kiadó, 2008, fordította: Komáromy Rudolf, 175–176.; Németh László az újkorról: Németh László: *Négy könyv*. Budapest, 1988, válogatta és szerkesztette: Németh Judit, sajtó alá rendezte: Veckerdi László, 15.; Az újkor módszeréről: Németh László: *Magyar műhely*. Megmentett gondolatok, Budapest, 1975, 198.; Németh László a huszadik századhoz vezető útról: *Négy könyv*. Ih.: 15–16.; Romsics Ignác a hagyományos gazdálkodás huszadik század elején elfoglalt helyéről: Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Budapest, 2007, 23., Romsics Ignác adatai: uo.: 11., 275–276.; Sümei Pál adatai: ih.: 21.; Romsics Ignác az ipari forradalomról és a felfedezésekről: uo. 17–20. Eric Hobsbawm a tudomány és gyakorlat kapcsolatáról: *A szélsőségek kora*. A rövid 20. század története 1914–1991, Budapest, 1998, fordította: Baráth Katalin, 497–498.; Barzun a 19. század végének eszközeiről: Jacques Barzun: *Hajnaltól alkonyig*. A nyugati kultúra 500 éve, Budapest, 2006, fordította: Makovecz Benjámin, 847–848.; a többi utalás: uo.: 887., 888., 913., 942.; Hobsbawm a huszadik század elejének felfedezéseiről: ih.; Stephen Hawking könyve: *A Világegyetem dióhéjban*. Fordította: Dr. Both Előd, Budapest, 2002; 4., Török Endre könyve: Lev Tolsztoj – *Világtudat és regényforma*. 1979, 74.; John Lukacs az első világháborút megelőző időszakról: John Lukacs: *Demokrácia és populizmus*. (Félelem és gyűlölet), Budapest, 2008, fordította: Komáromy Rudolf, 77–81.; François Furet az első világháborúról: *Egy illúzió múltja*. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról, Budapest, 2000, fordította: Mihancsik Zsófia, 71., Németh Józsefről lásd: Németh József: *Napló 1898–1911*. Hét év 1914–1921, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Füzi László, Budapest, 1993; Furet a katonák gondolkodásáról: ih.: 65.; Gulácsy Lajosról: Marosvölgyi Gábor: *Gulácsy Lajos*, Budapest, 2008; 47–51.; Az első világháború áldozatainak száma: Romsics Ignác: i. m.: 445.; Furet a tömegek politikába való belépéséről: i. m.: 288–289.; Ortega a tömegről: José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Budapest, 2003, fordította: Scholz László, 44., 29., 83., 85.; Babits írása: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Budapest, 1978. II. 227.; Barzun Ortega gondolkodásának jelentőségéről: i. m.: 1114.; Ortega az államról: ih.: 144–146.; Furet az első világháború meghatározó súlyáról: ih.: 282., 304.; Bibó István írása: Bibó István: *Válogatott tanulmányok, III. 1971–1979*, Budapest, 1986, idézett rész: 41.; Tzevan Todorov a totalitárius ideológia megszületéséről: Tzevan Todorov: *A orosz emlékeztetés, a jó kísértése*. – Mérlegen a XX. század, Budapest, 2005, fordította Bethlen József, idézett rész: 33.; Földényi F. László Kertész Imréről: Földényi László: *„Az irodalom gyanúba keveredett”*. (Kertész Imre-szótár), Budapest, 2007, 44., 248–250.; Hobsbawm Dél-Amerikáról: Eric Hobsbawm: *Mozgalmas évek*. (Egy huszadik századi életút), fordította: Baráth Katalin, Budapest, 2008, 416.; Barzun a huszadik század végi életről: Barzun: *Hajnaltól alkonyig...*, ih. 1112.; John Lukacs Amerika világáról: John Lukacs: *Demokrácia és populizmus...*, ih.: 141., Barzun véleménye: Barzun i. m.: 1101.; Az információs társadalomról: Manuel Castells: *Az információ kora I. A hálózati társadalom kialakulása*, Gondolat-Infónia, Budapest, 2005, fordította: Rohonyi András, 66., 61., 607.; Fekete J. József írása: *Egy folyóiratszám magánélete*. Forrás. 2009. március, 43–47., idézett rész: 46.; Gyáni Gábor a történelmi beszéd relativitásáról: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, 2007, 7.; Sándor Iván az átalakulásról: *A napnyugta utáni fényben*. Balassa Péterrel Sándor Ivánnal beszélget Ménesi Gábor, Forrás, 2005. március 5.; Hans Belting a művészet és technika egymáshoz való viszonyáról: Hans Belting: *A művészettörténet vége*. Fordította: Teller Katalin, Budapest, 2006, 19.; Castells az identitásokról: Manuel Castells: *Az információ kora, ih., II. Az identitás hatalma*, fordította: Berényi Gábor és Rohonyi András, 482, Utalás korábbi írásomra: A középpont hiánya, in.: Füzi László: *A középpont hiánya*. Pozsony, 2008, 9–31.

Lengyel András

A modernitás kibontakozása és törései

A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása
a 20. század első felében

*„A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt”
(József Attila: Elégia)*

*„Utunk a latrok útja,
Holott Jézusokként kezdtük”*

(Ady Endre: Élünk vagy nem)

1

Mikor kezdődött a magyar 20. század? A naptár szerint 1901. január elsején, a kortársak hiedelme szerint már 1900-ban (ekkor indult pl. a *Huszedik Század* című, az új századot már címével is beharangozó folyóirat). A mai történészek egy része viszont megkülönbözteti a naptári évszázadot az úgynevezett rövid 20. századtól, amelyet – sok érvel alátámasztottan – ki 1912-től, ki 1913-tól, ki 1914-től számít. Úgy látszik tehát, hogy minden csak értelmezés kérdése, s az időben, mérlegelésünk szerint, előre és hátra is mozoghatunk. Ez, a kínálkozó látszat ellenére, nem is teljesen önkényes eljárás: az „idő” nem lineárisan tagolódik. Pontosabban: a lineáris időben történő események valójában mindig több szálon futnak, elválnak, sőt elszakadnak egymástól is, a mechanikus időmérés logikájától is, s a bennük zajló folyamatokat meritumuk szerint csak több, különböző időmetszetben lezajlott, látszólag „önálló” eseménnyel lehet körülhatárolni. Ha a 20. századot a modernitás kibontakozásának mechanikusan fölfogott számszimbólumaként kezeljük (s általában így szoktuk), bizonyos, hogy valami idetartozó lényeges fejlemény már jóval a naptári 20. század előtt megtörtént. S amennyiben elfogadjuk a plauzibilisnek tetsző véleményt, hogy a modernitás voltaképpen a kapitalizmus kulturális transzfigurációja, fedőneve, ez a fölismerés gazdaságtörténetileg is értelmezhetővé teszi problémánkat, s ilyenként is tagolja. Kapitalizmus és modernitás azonban, bár kétségtől szorosan összetartozik, nem teljesen azonos, s nem tekinthetők egylényegűnek – a modernitásnak van bizonyos elkülönülő önmozgása. A profitmaximáló piacelvűség, amely a hatékony haszonszerzés érdekében lemond az uralom hagyományos, nyers formáinak gyakorlásáról, pontosabban: azokat csak bizonyos vonatkozásokban és alkalmilag, a „szükséges” pillanatokban adagolja a gazdasági logika kiegészítésére – lényege szerint viszonylag állandó. Mondhatnánk: mármár őselv. Kiterjedése és az emberi együttélést szabályozó mentális renddel való összefüggése, habitusalakító ereje azonban időben és térben meglehetősen változó. Erkölcs és piac viszonya például egészen más habitusstruktúrát hoz létre a még kialakulófélben lévő korai kapitalizmusban, amely még sok vonatkozásban a nem piaci hagyomány uralma alatt áll, mint mondjuk a kései, „globalizálódó” kapitalizmusban. Azaz, nagyon leegyszerűsítve:

rűsítve: a kapitalizmus mentális leképeződése, kulturális konfigurációja, ha tetszik: a modernitás, nagyon is változó. Spenglernek (s másoknak) a „Nyugat alkonyáról” való elméletei, vagy a „posztmodern állapot” 20. századvégi konstrukciói (s ezek „leírásai”, narratívái) voltaképpen ennek a változásnak s kulturális reflexiói. (Más kérdés, bár egyáltalán nem lényegtelen kérdés, hogy ezek a reflexiók történetileg mennyire tekinthetők adekvátnak, bennük mennyi az önmegértés s mennyi az aktualizáló félreértés: a folyamat rejtjelezése.) A kapitalizmusnak modernitást tagoló dinamikája természetesen „visszafelé”, a modernitás konkrét alakulástörténete felől is értelmezhető: mint a kultúra minden megnyilvánulása, a modernitás mint kultúra is bír bizonyos önelvűséggel, önmozgással. Minden, amit az ember alkot, utóbb ránehezedik az azt létrehozó emberre, s cselekvés alakító erejével egy meghatározott pályán tartja. Ez a „függetlenség” – részben mint az egyén „szabadságának” területe, részben mint a történeti folyamat önrejtjelező kényszere – egy viszonylagos különmozgást eredményez. A viszonylagos szabadság, s az e szabadsággal együttjáró rejtjelező gyakorlat teszi a modernitást titokzatossá, s teremti meg látszólagos autonómiájának illúzióját.

Ha mindezt a magyar viszonyokra alkalmazva kíséreljük meg leírni, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar modernitás jóval a naptári 20. század előtt már jelentkezett, s bár csak jelentkezése után jóval később vívta ki azt a pozíciót, amelyet már jellegzetesen modernként értelmezünk, ez a „korai” jelentkezés nagyon is figyelemre méltó. Ez a már lényege szerint modern fejlemény, madártávlatból nézve, bizonyosan Arany János öregkori költészetével, az úgynevezett *Őszikék*kel reprezentálható. A kapcsos könyvet Arany 1877-ben kezdte el írni, önmagának, önmagát szórakoztató önkifejezésként, a publikálás szándéka nélkül. A szövegtörzset egésze Arany életében nem is jelent meg, csak fia, László tette közzé Arany hátrahagyott műveinek egyik kötetében (1888). Ám ami mindenképp azonnal szembeszökik, ez az öregkori, „alkalmi” költészet lényeges pontokon különbözik az életmű addigi, nagyobbik részétől, egy „másik” Arany szól meg benne. A történeti szcenikájú epikus és balladaköltőnek, a népies program vezéralakjának helyébe, váratlanul, a korábbi kulturális szerepének betöltésével fölhagyó lírai költő lép itt. Hogy mi mindenben különbözött ez a kései produkció a korábbiaktól, annak immár nagy irodalma van, szempontunkból az a lényeges, amit majd a Nyugat egyik ifjú költője, Kosztolányi Dezső hangsúlyozott először (s amelyben vele költőbarátai: Babits és Juhász is osztoztak): az *Őszikék*ben a szubjektumfelfogás egy merőben új, „modern” módja nyilvánult meg. Arany ezekben a verseiben kilépett az addig magára vett, „örökölt” hagyományból, e vállalt – s magas szinten teljesített – program képviseléséből, és ráhagyatkozott saját egyéni-esetleges „érzelmeinek” megszólaltatására, megszólaltatva a világhoz való új viszony szölamát is a magyar irodalomban. Ez, látszólag, „csak” az öregkori esendőség életérzésének költői verbalizációja, valójában jóval több: az *én* új helyzetének magasrendű meghatározási kísérlete, méghozzá sikeres – paradigmaticus – kísérlete. Az a patriarchális bensőségesség, amelynek jellegzetes szcenikájú megjelenítése, mondjuk, a *Családi körben*, s amely az irodalmi népiesség olyan programmegjelenítő opus magnusában is jelen van, mint a *Toldi*, az alkotói lelki alkat azonossága ellenére – immár hiányzik. Nem azért, mert ez a bensőségesség ne lett volna továbbra is fontos emberi érték, életalakító mozzanat. Sokkal inkább azért, mert ez az embert körülvevő klíma a társadalom napi gyakorlatában egyre kevésbé volt képes megképződni, a patriarchális viszonyok létrejöttének lehetősége megcsappant. A bensőségesség csak mint *hiány* és *vágy* „maradt meg”. A kapitalizmus kiegyezés utáni dinamikus fejlődése néprajzi, folklorisztikai rekvizitumokká fokozta le az élet addigi „hagyományos” kereteit, domináns kulturális mintázatait, s helyükbe az idegen-ség, az *én* önmaga közegében való idegenné válásának érzetét hozta. Arany, ráhagyatkozva saját benső késztetéseire, önkéntelenül is ennek az új relációnak a művészi kifejezőjévé

vált. (Nem véletlen, hogy ma már – s már jó ideje – az irodalomtudomány is az epikusról a lírai költőre helyezte át értékhangsúlyait: ez utóbbit érezve magához közelebbinek, „modernnek”). Ám ha az *Őszikék* megszületésének tényéből arra következtetnénk, hogy ez időtől a magyar kultúrában „minden” megváltozott, illetve a változás teljes és tökéletes volt, súlyosan tévednénk. Amit egy költőzseni a magánmegnyilatkozás közegében, ön maga számára fölszínre hozott és költőileg artikulált, az még egyáltalán nem vált általános körben tudatosult mentális tapasztalattá. A mindennapok embere még a régi sztereotípiákban gondolta el magát, élte át élményeit. Ez érthető, sőt szükségszerű. A profitmaximáló piacelvűség térhódítása éppúgy korlátozottan érvényesült még jó ideig, mint ahogy a megszokott, *Őszikék* előtti kulturális minták továbbélése is a közösségi gyakorlat domináns összetevője maradt. Ennek kétségbevonhatatlan jele, hogy nemcsak a történeti-szociológiai kutatás kénytelen kimutatni a rendies viszonyok – kulturálisan is leképeződő – továbbélését a mindennapokban (voltaképpen még az ún. népi írói mozgalom is a rendies viszonyok kritikájaként lépett föl – fél évszázaddal később!) –, de a magyar irodalom állapota is. Az *Őszikék* közzététele, megismerhetővé válása ugyanis önmagában nem hatálytalanította azt a habitusstruktúrát, amely a nép-nemzeti irodalomban kapta meg a korszakra jellemző kulturális mintázatát. Az irodalom intézményrendszere még jó ideig ezek külső, retorikai alakzatainak ismételtetésére készítette az átlagírót – s olvasóját. Arany (s Petőfi) úgy lett kánonmeghatározó alkotó, hogy a századközép népies irodalmának leegyszerűsítő-főlhígító interpretációja életművükre rátelepedett s deformálta azokat, s költői teljesítményüket sztereotip retorikai alakzatokká oldotta szét. Azaz, az irodalom intézményrendszere révén az öreg Arannyal szemben a korábbi Arany életművének vulgarizáló recepciója töretlenül folytatódott. Sőt, az 1920-as évekig, irodalomszociológiai értelemben a magyar irodalom uralkodó fősodrát még az úgynevezett nép-nemzeti epigonizmus alkotta – Pósa Lajostól Kozmec Andoron át Sajó Sándorig, vagy éppen a „Mórákig”. (A Mórák közül *költőként* még Ferenc is ennek az egyre inkább kiüresedő, sztereotípiákat újramondó, a már nem létező patriarchális viszonyokat verbálisan újratemeteni próbáló igyekezetnek volt a képviselője. Tárcáirói működése, főleg 1919 után, természetesen egészen más kérdés.)

A kései Arany és a nép-nemzeti epigonizmus szélső pólusai között mentalitástörténeti nézőpontból természetesen széles, esztétikailag sem érdektelen átmeneti sáv léte mutatható ki. Vajda Jánostól Reviczky Át, mondjuk, Komjáthy Jenőig már sokféle mentális reprezentáció és sokféle kulturális alakzat megjelent a magyar irodalomban, a „modernség” felé tapogatózva. S ekkoriban a szorosabb értelemben vett irodalom mellett már figyelemre méltó, nívós esszéirodalom is regisztrálható, ugyancsak sok modern vonással. Ám ezek az írók, mint egy átmeneti periódus, egy köztes sáv alkotói saját életművükön belül is egyenetlen műveket produkáltak. Nemcsak kvalitásaikban maradtak el Aranytól vagy a később föllépő java nyugatosoktól, de felemás szociokulturális helyzetük mentális földolgozása, az esztétikai igények szerint alakított egyéni mentális reprezentációk is gyakorta sikerületlenek maradtak. Az új helyzet értelmezését lehetővé tevő horizont még és már nem látszott tisztán, s a premodern és a modern habitus elemei, összekeveredve, hol egyik, hol másik oldalukat mutatva jelentek meg a mégoly „érzékenyen” megkoncipiált művekben is. A korszpecifikus léthelyzet tudatosodási kísérletei, az ismétlődő verbalizáció ellenére, ebben az átmenetiség jegyeit mutató közegben, e közegtől inkább fékezve, mint ösztönözve, még nemigen eredményezhettek „tisztá”, modern alakzatokat. Az örökölt, s a kulturális intézményrendszer által újra s újra megerősített kultúraszabályozó sztereotípiákat az egyéni írói invenció még tartósan nem írhatta felül. A külföldi, látszólag könnyen átvehető, „lemásolható” minták ösztönző szerepe is csak esetleges lehetett. A magyar szociokulturális közegben, annak szűrőrendszerén átmenve szükségképpen elmosódtak vagy deformálódtak az „idegen” élmények és értékek, hiszen azokat a saját habitus szük-

ségelei „belülről” nem, vagy csak egyes pontokon támogatták: az „idegen” értelemszerűen csak divatként, azaz meg nem értetten érvényesülhetett idehaza. (Maga a divatszerű igazodás igénye viszont már „modern” fejlemény!) A tehetség társadalmi kibontakozása ugyanis nem pusztán egyéni-egyedi „adottságok” kérdése: a tehetség kiképződése és irodalmi művekben való realizációja mindenkori szociokulturálisan föltételezett. Felemás viszonyok közt még az egyéni tehetség és a maradéktalan érzelmi elszánás, a „modernnek lenni” akarása is inkább csak érdekes különcöket szül, semmint tiszta szerkezetű, nagy életműveket. Sarkosan fogalmazva azt mondhatnánk, ilyenkor mindenki saját tehetsége, saját – föltételezhető – lehetőségei alatt teljesít, hiszen ezek a lehetőségek még csak részlegesen bontakozhattak ki, s közösségi megerősítésük, visszaigazolásuk többnyire elmarad vagy maga is felemás.

A századvég (vagy ha úgy jobban érthető: az 1913-ig elhúzódó „hosszú 19. század”) viszonyaira két fejlemény tekinthető reprezentatívnak: a Mikszáth-életmű rejtőzködő modernsége, valamint az *A Hétre* jellemző sajátos, „kevert” diskurzus.

Az öreg Arany és a *Nyugat* föllépése közötti periódus reprezentatív írója modernitás-történeti szempontból kétségkívül Mikszáth Kálmán volt. Nagy tehetségének s közéletileg is érvényesülő „alkatának” szerencsés találkozása őt a kor- és helyzetspecifikus magyar modernizáció emblematikus alakjává tette. Ady, Mikszáth halálát (1910) követően, egy róla írott remek esszéjében, kitűnő érzékkel, Mikszáth „zsenijét” és a lekomáztatáshoz szükséges „gyomráit” emlegette föl, mint a siker zálogát. Ez az Ady emlegette „gyomor” persze nem pusztán egyéni alkati adottság volt (a kompromisszumkészség igen sok, Mikszáth zsenijét nélkülöző kortárs sajátjaként is megemlíthető lenne), szükséges volt azonban ahhoz a kiegyenlítő, egyensúlyozó, sőt relativizáló szerephez, amelyet Mikszáth – magas színvonalon – betöltött. A kérdés csak az, miben állott ez a szerep? Úgy vélem, a modernitás sajátos rejtőzködő-kiegyező képviselésében. Mikszáth még mindenestől benne állott a patriarchális-„vidéki” magyar tradícióban, figurái, művei díszletezése nemegyszer a premodern népiesség figuráival és díszletezésével mutatnak rokonságot, de ezeket a kor dinamikájának (és saját érzékenységének, „kritikai érzékének” engedelmessé) folyamatosan felülírta, mintegy magát a tradíciót is relativizálva. Mint újságokba dolgozó író, aki hivatásánál fogva az aktualitásokban mozgott, persze belekényszerült megnyilatkozásai hatásának előzetes mérlegelésébe, valamiféle kalkulatív racionalizmusba. Azaz belekényszerült a politikailag és mentalitástörténetileg egyaránt értelmezhető „okos” kompromisszumok keresésébe. De kiegyezése (amely, ismételjük meg: politikailag is, poétikailag is megfogható) már az új korszak modernizációs dinamikájából merítette erejét, s modern tapasztalatokat fejezett ki. Sikere, a maga idejében hallatlan népszerűsége e kettős pozícióból fakadt. Kortársai – olvasói – ezekben a kompromisszumokban ismertek magukra, helyzetükre, életviszonyaik valóságos kettősségére. A Mikszáth-próza mentalitástörténetileg is értelmezhető szövege – Mikszáth írói tehetségén túl – jórészt ezért vált rendkívül finom szövéssé, bonyolult struktúrájú, de bonyolultságát rendre elrejtő szövegvilággá. Az új valóságérzékelés egyik mintapéldájává.

Mikszáth beállítódásának megértéséhez nem árt figyelembe venni Jonathan Crary figyelmeztetését: „a modernitás bármiféle összegzésének fő feladata számot vetni a megfigyelő alkatának és lehetőségeinek folyamatos átalakulásával, az emberi érzékelés kényszerű modernizációjával, amely nagyjából a kapitalista modernizáció imperatívuszának felel meg” (Crary 1995. 14.). Itt, persze, számolnunk kell azzal az egyáltalán nem lényegtelen összefüggéssel is, hogy a modernizáció – a széles körben szokásos „optimista” értelmezéssel ellentétben – nem föltétlenül haladást vagy fejlődést jelent, „hanem [csak] az új szükségletek, az új termelés és az új fogyasztás szakadatlan, öngerjesztő megteremtését, melynek következtében az érzéki formák a folyamatos átalakulás állapotában vannak, ha úgy tetszik, a folyamatos válság állapotában” (Crary

1995. 16.). Mikszáth a siker érdekében (és saját korábbi nélkülözéseit is ellensúlyozandó) „beállított” ebbe a személyiség mélyszerkezetét is alakító, állandósuló mentális átalakulási, átrendeződési folyamatba. Engedelmeskedett a kibontakozó modernitás dinamikájának, jöllehet – okos emberként, kortársaihoz hasonlóan – ez nem minden vonatkozásban volt kedvére: ironikus, relativizáló távolságtartása, mindent kétellyel kezelő, de semmit radikálisan meg nem tagadó beállítódása írásaiban jól érzékelhető. Beállítódása egésze így, legalább három lényeges pontban, már „az emberi érzékelés kényszerű modernizációját” mutatja. 1. A politika vonatkozásában megnyilatkozásai szignifikáns kettősséget mutatnak: pozíciója kritikai, de ez a kritikusság a politika fikcionalizálásának kereteiben jelenik meg. 2. Önreflexiója, érzékelése a tradicionális szubjektum fölfogás sajátos kikezdéseként, viszonylagosításaként artikulálódik. Számára már nincsenek szilárd instanciák, melyek rögzített identitáskonstrukciók fölépítését tennék lehetővé, de ezek illúzióját főntartja. 3. Írásaiban megjelenik a perspektívesztés, a dolgok átláthatatlanságának élménye, amely végső soron már a lehetséges tudás „természetes” érvényesülését újra s újra megszakító, azt transzformáló új típusú erőszak megtapasztalásának az élményéből fakad. Ahogy már viszonylag korán, 1873-ban észrevette s kimondta: „A százados logikát halomra készülnek dönteni az új emberek” (ÖM 1: 186.).

Mikszáthnak e mentális mozgásával, tradíciótól való távolodásával bizonyos értelemben ellenkező előjelű átrendeződést mutat az asszimiláns zsidóság nevezetes hetilapja, az *A Hét*. Ez a lap a „modern”, városias életérzés programos kifejezője és terjesztője volt, a „városi”, sőt nagyvárosi írók fóruma. Ezt a szerepkört nem utolsósorban az tette lehetővé, hogy az asszimiláns zsidóság, helyzetéből következően, kívül állott a rendies tradíción, saját vallási tradícióját pedig éppen föladni készült, így mindenki másnál nyitottabb volt az integratív jellegűként fölfogott „új” viszonyok igenlésére. Ám a lap az adott történeti összefüggések közepette, egészében mégiscsak egy sajátos, „kevert” diskurzus szócsovéként tudott működni. Szerkesztője, meghatározó személyisége, aki kialakította a lap profilját, Kiss József, költőként voltaképpen az *Őszikék* előtti Arany epigonja volt. S verseiben – jellegzetes önféltreértésként – nem az emancipálódó-asszimiláló zsidó intellectuel speciális habitusát igyekezett megjeleníteni, hanem – költői legitimitációt keresve – maga is a nép-nemzeti epigonizmus egyik szólamát képviselte. Irodalmilag a már bomladozó „magyar” tradícióba akart integrálódni. Ám lapszerkesztőként, az olvasói recepció igények érzékelőjeként, a „nagy” tradíció alatti „hétköznapiság” műfajaiban: cikkekben, jegyzetekben stb. utat engedett bizonyos „modern”, budapesties hangulatok, tematikák, sőt problémalátások megjelenésének. A nagyközönség számára így ez a lap lett az újszerű, „modern”, sőt divatos életérzések szócsové, utólag visszatekintve pedig egy nagy mentalitástörténeti átrendeződés mozgékony tükre. Nem hagyható azonban említetlenül, hogy ez az „új hang” (s a világ igen sok vonatkozásban csakugyan új tematizációja) sem volt mentes bizonyos önféltreértéstől: az asszimiláns zsidóság korérzékelése és helyzetkifejezése, minden modernsége ellenére, éppen saját specifikumát illetően maradt homályos, különemű fejleményeket egy asszimiláns stratégia jegyében összemósó. Ez persze az adott körülmények közt teljesen érthető fejlemény volt, sőt – talán – egyenesen szükség-szerű. Irreálisan magas követelményeket támasztana az, aki ezt az asszimilációs önféltreértést mai távlatból, de csakis morálisan interpretálná. Mégis tény, ezzel megteremtődött az alapja a habitusban egy tartósnak bizonyuló, rossz tagolódásnak: ami „modern”, az nem „magyar”, ami „magyar”, az nem modern. Így ugyanis az érintkezési viszonyokat tagoló habitusban mind a modernség, mind a magyarság identifikáló mozzanata strukturálisan deformálódott.

Ez a rossz tagolódás azonban a maga idejében még inkább csak latens mentalitástörténeti fejlemény volt; a törésvonalak még nem kerültek fölszínre. Sőt azzal, hogy az *Új versek*

1906-os megjelenésével egy olyan költő ugrott a „modern” törekvések élére, aki személyileg, *in genere* teljesen benne állt a magyar nemesi, „kisúri” tradícióban, támadhatatlanul „magyar” volt, ám – újságíróként szerzett tapasztalatai nyomán, azokat végiggondolva – nyíltan e tradíció ellen bontott zászlót, egy másik, egy optimálisabb tendencia lehetőségei is körvonalazódtak. A költészete által legitimált Ady „frontemberként” való föllépése ugyanis megteremtette a modernitás érvényesülésében érdekelt zsidók és nem zsidók szimbolikus modernizációs koalíciójának lehetőségét. A modern habitus hordozói immár egy etnicista alapon kikezdhetetlen „magyar” minta mögé sorakozhattak föl. A habituális viszonyok azonban ezzel persze csöppet sem lettek egyszerűbbek. Ady ugyanis nem „a” magyar kultúra reprezentánsa volt (aminek, joggal, ma látjuk), hanem csak egy formálódó *ellenkultúra* „frontembere”, akihez igazodni lehetett, akit követni lehetett, de aki az uralkodó nép-nemzeti epigonizmus ellenében – szociológiai értelemben – csakis egy újszerű, ám széles körben még el nem fogadott *irodalmi extremitást* képviselt. Ezt az általa megjelenített modernitást a magyar szociokulturális viszonyok egésze még csak mint a művészeti élet újabb fejleményeivel együttjáró extravaganciát, *pózt* volt képes látni, s szélesebb körben csakis a „botrány” és hallgatólagos elutasítás közt ingadozó recepció volt az osztályrésze. A modernitás pózokba kényszerülését maga Ady is tökéletesen érzékelte, s e problémát – mint szükségszerűt – igen korán tematizálta is. A pózok lehetőségének a hallgatólagos elismerése, a művészetnek mint autonómiát érdemlő és élvező kulturális gyakorlatnak az elfogadása vagy inkább eltűrése pedig a bontakozó kapitalizmus életmód- és igényalakító dinamikája révén lehetővé tette, hogy – a korábbi szétszórta jelentkező kezdeményeket egyetlen intézménybe koncentrálván – 1908-ban létrejöjjön a *Nyugat*, a magyar modernitás reprezentatív irodalmi folyóirata. Zsidók és nemzsidók hatékony modernizációs koalíciójának ez a lap lett a legmagasabb színvonalú, legtekintélyesebb megjelenési formája. A *Nyugat* maga ugyan „zsidó lap” volt (miként előbb s egy ideig párhuzamosan, az *A Hét* is), hiszen létrehozói, finanszírozói és működésének menedzselői a zsidó polgárság köréből kerültek ki, jellegzetes szubkulturális vonásokat mutatva. Maga a főszerkesztő (Ignotus) is, a lapot ténylegesen „összerakó” szerkesztő (Osvát Ernő) is az asszimilánsok közé tartozott. De vezető munkatársai jelentős része, köztük a „faltörő kosként” is szerepet vállaló Ady is, nem zsidó volt. S mellette olyan, kétségkívül jelentős neveket lehet még főlelgetni, mint pl. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz, vagy az első időkben fontos szerephez jutó Cholnoky Viktor – mindannyian keresztények, azaz sajátos „magyar” színek képviselői. A folyamatos megjelenés megkívánta jelentékeny szövegmennyiség előállítói természetesen nem szűkíthetők le a nagyokra, Adyékra, Babitsékre, mellettük, mögöttük különböző rendű és rangú „zsidó” (valójában: asszimiláns) és nem zsidó szerző jutott szóhoz – a diskurzus modernizációjának érdemi előmozdítójaként. Irodalmi szempontból a *Nyugat* értékét éppen ez a sokszínűség, a különböző ízlések és alkatok széles körének egyidejű és folyamatos fórumhoz juttatása, a művészi (s nem csak művészi) kreativitás szabad (vagy majdnem teljesen szabad) érvényesülése adta meg. Ennek a habitusbeli intézményesülésnek az alapját (amely egyben a lap minden más orgánumtól megkülönböztető karakterét is biztosította) két olyan mozzanat képezte, amelyet Ady és kritikusai fegyverhordozója, Schöpflin Aladár fogalmazott meg szinte emblematikus tisztaságban. Az egyik a városias Magyarország ideája volt, a másik a magyar irodalmi tradíció modernista aktualizálása. A városias Magyarországról, ismeretes, Ady írt nagyhatású esszét, s aligha véletlen, hogy a *Nyugat*-ban debütáló Schöpflin bemutatkozó cikkének címe és tárgya is a *Várost* tematizálta. A hagyomány modernizálása, újrainterpretálása szempontjából pedig szimptomatikus, hogy Ady, vállalva a népszerűtlen (s intellektuálisan sem veszélytelen) feladatot, az *Őszikék* előtti, a magyar közműveltséget domináló Arany vulgarizált értelmezésével fordult szembe, túlzásaival is hatálytalanítani igyekezve ezt a

fékező hagyományt, Schöpflin pedig a „másik”, a „modern” (azaz: modernként interpretálható) Vörösmarty arcképét vázolta föl, aktualizálva a hagyománynak az új helyzetben is hasznosítható elemeit. (Schöpflin a „másik” Vörösmartyban elsősorban egy modern szubjektumfölfogás paradigmaticus esetét mutatta föl; ma már nyilvánvaló, aligha függetlenül az új korszituáció igényeitől.) Nem hagyható figyelmen kívül azonban még egy ilyen madártávlatú áttekintésben sem, hogy ennek az Adyval és Schöpflinnel jellemzett gyakorlatnak egy másik és érzékelhetően másféle, e gyakorlatot némileg ellenpontoszó változata volt a Kosztolányié, aki nem a hatálytalanítást, hanem az aktualizálást végezte el Arany esetében. Ő az *Őszikék* modernségét állította előtérbe, Aranyt ez *Őszikék* költőjeként láttatva. Aranyról szólva ezzel óhatatlanul áthelyeződött az értelmezés, a recepció hangsúlya. (Más kérdés, hogy e Kosztolányi adta értelmezésnek a közvetlen szociológiai relevanciája hosszú ideig meglehetősen csekély maradt. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy – bár barátai: Babits és Juhász Gyula maguk is így gondolkodtak – a keresztény középosztály e téren nem követte őket. A magyar középosztály megmarad egy tradicionális, „konzervatív” Arany-kép mellett.) Mentalitástörténetileg persze egymást erősítő két interpretációs gesztusról volt szó, jóllehet ez, ti. Ady és Kosztolányi eltérő Arany-közelítése már magában rejtette a modernitásfölfogás két külön útját.

Az *Új versek* megjelenése, majd a *Nyugat* megindulása a „modern” életérzésnek, a modernítésra jellemző új érzékenység kialakulásának korszakos jelentőségű mozzanatai. Az összefolyamatnak azonban ezek csak egy-egy, bár kétségkívül jellegzetes és fontos fázisát és elemét alkotják: az összefolyamat ennél sokkal szélesebb körű és heterogénebb volt, s a tömegkultúrát is elérte. E tekintetben jellemző az, amit – másokkal összhangban – Ady már 1907-ben észrevett:

„Sok a kávéházunk, mert a budapesti embernek nincs lakása, s mert szüksége van a hazug luxusra.

Sok a mozi, mert látni, mulatni szeretünk, de szerfölött apró a pénzünk.

Sokasodnak a cabaret-k, mert Budapest szellemi szükségleteit orfeum tudja legjobban kielégíteni, s mert kenyér kell a fölszaporodott író- és színészproletárságnak.” (Az úri banda. Budapesti Napló, 1907. nov. 6.).

S ezzel a jellegzetes, de sekélyes populáris moderniséggel párhuzamosan más, intellektuális szempontból is fontos fejlemények is növekvő számban lettek regisztrálhatók. Így mindenekelőtt azt kell meglátnunk, hogy az 1900-ban indult *Huszádik Század* 1906-os radikális fordulata, kiegészülve a szociáldemokrata mozgalom erősödő kulturális aktivitásával (a napilap *Népszava* és a folyóirat *Szocializmus* immár értékelhető mértékű jelenlétével), megteremtette a Nyugat szélesebb kört elérő háttérországát, s együtt már egy összefüggő *ellenkulturális blokkot* alkottak. S ha mindehhez hozzávesszük az egyetemi hallgatók radikális szervezetének, a Galilei Körnek az erősödő aktivitását, néhány más folyóirat (pl. a Szabadgondolat) szövegtermelését, színházi kísérleteket (pl. a Thália Társaság), zsrnalisztikai kezdeményt (pl. Budapesti Napló, Független Magyarország, Világ), közművelődési szerveződést (pl. a Szabó Ervin irányította Fővárosi Könyvtár), a szubjektumfölfogás új módját intézményesítő szakmai kört (Ferenczi Sándorék pszichoanalitikus csoportja), s hasonlókat, nyilvánvalóvá válik: egy viszonylag széles és egyre szélesedő, intellektuálisan is egyre súlyosabb *ellenkultúra* kialakulásával kell számolnunk. Olyan ellenkultúrával, amelyre a potenciális ellenpólusnak: a hagyománykövető mentalitás centrumainak, a „hivatalos” intézményrendszernek, sőt a „hatalomnak” is reagálnia, „válaszolnia” kellett. Ennek a szükségképpen modernizálódó, mondhatnánk anti-ellenkulturális mozgásnak a története utóbb, nem is érthetetlenül, háttérbe szorult, elhomályosult: mint kevésbé kreatív, állagórzó, sőt az ellenkultúra eszmehordozói által egyenesen retrográdnak minősített gyakorlat, megbukván, a kutatói érdeklődésen kívül rekedt. Az állagórzó kulturális

mechanizmusok és aktivistáik valamiféle átfestése, „kreatív” alkotókká stilizálása természetesen mai nézőpontból is hiba lenne, e szféra szociokulturális erejének tudomásulvétele azonban több mint indokolható: kötelesség, a folyamat megértésének előfeltétele. Nemcsak azért, mert bizonyos intellektuális kreativitás ettől az állagórzó, vagy éppen az új kihívásokra „válaszoló”, politikai védőernyő alatti kulturális közegetől sem tagadható meg. S még csak nem is pusztán azért, mert ez a *Nyugatra, Huszadik Századra* s hasonlókra adott, egyre inkább etnicizálódó „válasz” sok vonatkozásban már a későbbi uralkodó gondolati alakzatokat készítette elő, illetve előlegezte meg. Elsősorban, s mindenekelőtt azért, mert ez volt az a szociokulturális erőter, amelynek színpadán a „modern” habitus megjelent, s amelyet a „modern” mégiscsak részlegesen tudott átalakítani, noha igyekezett a maga képére formálni.

Az 1919 előtti korszak modernné nem, vagy csak részlegesen átalakuló szociokulturális szegmense, mely a társadalom nagyobbik felét tette ki, természetesen maga sem volt egyenmű: ez a sáv a modernség részleges hiányától az antimodernista modernség pozíciójáig terjedt. A társadalom alatti társadalom, a paraszti világ ezen belül is jól érzékelhető tagoltságot mutatott, az agrárszocialista velleitásokat mutató legalsó, kubikosokból, nincstelenekből regrutálódó csoportjaitól az esetenként komoly vagyonnal, jelentős földtulajdonnal és – egyre inkább – kulturális, sőt politikai önszerveződéssel is kísérletező gazdagaraszságig. A modernitás kevésbé sikeres, sőt egyre inkább vesztes középosztályi versenytársai pedig, közvetlenül érintkezve a modernitás új viszonyaival, a modernséghez kapcsolódástól az antimodernista „modernizációig” nagyon sokféle válasszal kísérleteztek. E vonatkozásban szimptomatikus Kosztolányinak Fülep Lajoshoz írott, 1908 végi levele, amelyben – a ma már a *Nyugattal* teljes mértékben együtt látott – Kosztolányi még így írt: „A *Nyugat* egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal. A szifilisztől berekedt torokkal. Hítem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága.” (KDlev 165.) Ez a gondolatmenet a modernizmus emblematisz folyóiratának ambivalens, a modernitást csupán „irodalmi forradalomként” elképzelni s elfogadni tudó, etnicista-antimodernista kritikája. A modernitás leszűkítése és az etnikai elhatárolódás jellegzetes kettőssége jelentkezik benne. Ám, ma már tudjuk, ezt a Kosztolányit önmaga kreatív irodalmi meghaladásának igénye mégis, saját habitusa ellenére is, a *Nyugathoz* kapcsolta. A *Nyugattal* szembeállítható, saját ízlése szerinti „nem zsidó”, de a nyugati irodalmi modernséggel vetekvő „keresztény” folyóirat ugyanis nem volt. Sőt, az adott körülmények közt nem is lehetett. (Csáth Géza pályája – mutatis mutandis – ugyanennek a sikerorientált alkalmazkodásnak a példája, azaz: a „modern” erejének „racionális” tudomásulvétele.) Ám amíg az érzületi veszteségeért Kosztolányiékat kárpótolta az irodalmi kibontakozás lehetősége, sőt a korán jelentkező, alkalmazkodását visszaigazoló siker, addig jelentős értelmiségi vonulat úgy lett a modernitás kibontakozásának vesztese, hogy „válaszra” – új, antimodernista beállítódás keresésére – kényszerült, veszteségeit kompenzáló. E válaszok, melyeket a naptári 20. század első másfél-két évtizede szüölt meg, természetesen meglehetősen nagy – jelleg- és értékbeli – heterogenitást mutatnak. Itt, jelentőségük révén, három jellegzetes példa említése kívánatos mindenképpen. Az egyik az egyházi értelmezői potenciál modernizálódása; ennek az adott időszakban két reprezentatív személyisége név szerint is megemlítenő: az eszmei modernizálódást, a sajátos, modernségkritikus teológiai modernizmust megvalósító Prohászka Ottokár, s az új, militáns keresztény pozíció mediális képviselőtének organizálójaként jelentőségre jutó Bangha Béla. (Mindkettőjük szerepe 1919 után lett igazán központi jelentőségű.) A másik: a Huszadik Század körének 1906-os kettészakadásakor színre lépő Magyar Társadalomtudoányi Egyesület, amely

nemcsak hangsúlyozott „magyarsága” (értsd: zsidóellenesség), de a Társadalomtudományi Társaságra adott válasza, alternatívaképző szerepe miatt is figyelemre méltó. (Még akkor is, ha ez éppolyan átpolitizált tömörülés volt, mint az, amelynek ellenében létrejött, s annak intellektuális kreativitását, horizontképző erejét meg sem közelítette.) A harmadik, s alighanem a legszínvonalasabb „válasz” a Herczeg Ferenc szerkesztette, de közvetlenül Tisza István gróf védőernyője és felügyelete alatt álló, az ő politikájának távlatos igazolásaként megindított *Magyar Figyelő* című folyóirat. Ez a szemle, ha nem is vetekedhetett a *Nyugattal*, mindenképpen érdekes, helyenként kítűnő irodalmat is adott, ám elsődleges szerepe a modernitás magyarországi alakváltozata elleni harc fegyvereinek a közzörülése volt. (A lapba, Rusticus álnéven, maga Tisza István is rendszeresen írt.)

A polarizálódás megjelenésénél is fontosabb fejlemény azonban, hogy az 1919 előtti évtizedekben nemcsak egy-egy modernizációs sziget jött létre, hanem a szociokulturális viszonyok egésze is – bár különböző mértékben és formában – modernizálódott: az *átlagos* nívó is „*modernebb*” lett. Nagyjából-egészéből megtörtént az elsődleges mentális alkalmazkodás az új viszonyokhoz. Ennek igazolására mindenekelőtt a tömegkultúra észrevehető mértékű modernizálódása említhető meg. E folyamatból megint csak három, különösen lényeges fejlemény emelhető ki példaként. 1. Az oktatás intézményrendszerének gazdagodása és újratagolódása, kezdve az elemi iskolai oktatás erősödésétől és az analfabetizmus számottevő mértékű csökkenésétől, a nők egyetemi tanulmányainak engedélyezésén (1895) át a speciális nőképző iskolák, pl. a leánygimnáziumok megszervezéséig, vagy a felsőoktatás fejlesztéséig. Mindez még akkor is jelentős fejlemény, ha a korszak reprezentatív iskola-típusa, a középosztályba tartozás (egyik) föltételeként is funkcionáló gimnázium továbbra is megmaradt a „*klasszikus műveltség*” továbbadójának, a „*praktikus*” képzést átengedve más iskolatípusoknak. (A helyzetet persze komplikálja, hogy ennek az iskolatípusnak egyes intézményei, pl. a budapesti fásori evangélikus gimnázium mégis természettudományos nagyságok, így pl. Nobel-díjasok fölnevelő alma matere volt.) 2. A társadalom legnagyobb létszámú, egyféle társadalom alatti helyzetéből kilépni nem tudó csoportjának, a paraszttársadalomnak a kulturális önszerveződése – az általános fejlődés bázisán – jelentékenyen előrehaladt. Az úgynevezett olvasókörök és -egyletek meglehetősen széles körben elterjedtek, agrárszocialista aktivistákat, mozgalmi lapokba írogató „*újságlevelezőket*” éppúgy fölnevelve, mint a gazdálkodás modernizációját megvalósító gazdákat. (Utóbbiakra jó példa mások mellett a vásárhely-kutasi mintagazda, Gregus Máté, vagy a politikában is föllépő, majdan Nagyatádi Szabóként az országos politika élvonalába is bekerülő Szabó István, vagy a békéscsabaiak „*nás Ondrisa*”, Áchim L. András.) 3. A modern, immár a városlakók alsó rétegeit is tömegesen elérő, őket újságot olvasóvá nevelő bulvárlap típusának uralomra jutása. Ennek a típusnak a legnevesebb, már igazán reprezentatív lapja, amely mintegy integrálta az addigi szétszóró kísérletek valamennyi olvasófogó technikáját, az 1910-ben megindított *Az Est* volt. Ez – a radikális politikához mérten mérsékelt politikai tónusban, de a mentális viszonyok átrendeződését döntően elősegítve – olyan nyomtatott médiumnak bizonyult, amely néhány év alatt az ötszáz ezres csúcspéldányszámot is elérte, s olyanok is nagy tömegben olvasták, akik korábban még újságot sem vettek a kezükbe. Azaz: igen nagy olvasótábort szervezett maga köré, s a házmestertől a fronton harcoló katonákon át az elit tagjaiig az aktív társadalom igen nagy százalékát vonta befolyása alá. Ezzel, persze, szinte automatikusan megképződött a modern társadalom egyik újkeletű problémája: általános lett a konjunkturális ingadozásnak kitett, felületes (s így könnyen manipulálható) tájékozódás, a habitusingadozásokon keresztül való indirekt társadalomvezérlés. A modernség tehát a patriarchális viszonyok szétbontása után a mindennapi életben is megteremtette a konjunkturális igazodás, a külsőleg vezéreltség lehetőségét és élményét, megsemmisítve az értékek állandóságába vetett hitet. S ez a média – kiegészül-

ve az olcsó népszórakoztatásként is funkcionáló *mozi* járulékos hatásával – a pillanatnyi élmény, az érzékek vezérelte tájékozódás lehetőségét tolta előtérbe.

Az „örök” eszmények uralma, az iskolarendszer minden erőfeszítése ellenére, visszavonhatatlanul megingott. S az immár archaikusnak föltűnő eszmények legtekintélyesebb intézménye, az egyház is csak politikai és gazdasági beágyazottsága révén tudta mérsékelni tekintélyvesztését. Befolyása az érület alakítására egyre csökkent, egyre kevésbé érte el a „lelkeket” – a szekularizáció és a „hitetlenség” teret nyert, jóllehet az egyházi intézményrendszer kanonikus pozíciója még sértetlen maradt.

2

A magyar modernitás nagy, s hatásaiban máig továbbgyűrűző törése kétségkívül 1919-ben következett be. Arról, hogy mi történt s miért, diametrálisan ellentétes narratívák sorozata szól – a kortársi reagálásoktól a mai történeti s áltörténeti értelmezésekig. S bűnbak is mindig akadt, kiszolgálva az éppen aktuális értelmezői konjunktúrát. A leegyszerűsítő, fekete-fehér megítélésektől azonban célszerű tartózkodni, hiszen maga a törés föltételei is már évekkel korábban kialakultak, s ezek önmagukban is cáfolják az egytényezős magyarázatokat. Ha mindazt, ami 1919-ben bekövetkezett, gondolkodástörténeti folyamatként próbáljuk leírni, nyilvánvalóvá válik, hogy már 1913 körül létrejött egy olyan új, s minden addiginál bonyolultabb szituáció, melyből szinte törvényszerűen kellett 1919 traumájáig eljutni. 1913 körül – az 1912. év eseményeinek következtében – ugyanis bizonyossá vált, hogy a modernitás kibontakozásának „optimista”, az emberi esélyeket relatíve harmonikusan kiegyenlítő forgatókönyve ellehetetlenült: az állagörző antimodernista modernizmus legyőzte a modernizáció progresszív vonulatát. Nem számolta föl, erre már nem volt ereje, de megtörte lendületét, s letéritette saját – kiegyensúlyozott átalakulást ígérő – útjáról. Ennek irodalmilag is érzékelhető jele Ady költészetének motivikus átrendeződése, a kudarcélmény és a hitvesztés fölerősödése. Már 1913 novemberében kimondta: „Valahol utat veszítettünk [...] / S most harcolunk kedvet vallva kedvetlenül” (*Fáradtan biztatjuk egymást*). Majd 1914 januárjában, tehát még a háború kitörése előtt elismerte: „Kevesen voltunk, buktunk és vége” (*Az ütések alatt*). 1916 júniusában pedig már nem kevesebbet állított, minthogy:

*Minden, amiben hittünk,
Oda-van, oda-van, oda-van
És szerencsés
És boldog, aki csak önmagáért
Boldogtalan.*

*Mert minden oda-van,
Minden, amiben hittünk,
Zászlók, kiket ormokra vittünk,
Ma minden oda-van
S boldog, aki boldogtalan...*

(Dal a boldogtalanságról)

Ez a kudarc tudat nem egyszerűen a politikatörténetileg is értelmezhető fejlemények lenyomata, nem pusztán Tisza István „ellenforradalmának” tükröződése, bár kétségkívül összefügg azzal. Az európai minták követésének tapasztalatai, belső „következményei”

azok, amelyek – ha egyelőre csak a legokosabb, legérzékenyebb intellektusok számára érzékelhetően is – súlyos és föloldhatatlan kollíziókba torkolltak. Ady maga már 1911-ben diagnosztizálta a modernizáció alapvető paradoxonát: „Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választásjog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbb járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztyusunkat” (Nyugat, 1911. aug. 1.). Érthető tehát, hogy Ignotus *bon motja* („Nem értek egyet magammal”) s Ady vallomása a „két meggyőződésű emberek” típusának kifejlődéséről, jóval több volt, mint paradoxongyártó elménckedés: egy mély és egyre erősödő kollektív tapasztalat fejeződik ki bennük. A modernitás végletekig ellentmondásos dinamikája érvényesült e tapasztalatokban – a félperifériás Magyarországon élesebben, mint a centrumban. Maga a rögzített jelentésképzés vált ugyanis egyre inkább lehetetlenné, s a fiatal Lukács György, az úgynevezett impresszionista kritikát bírálva, már ezzel a szükségképpeni jelentőségvesztéssel, a szavak súlytalanodásával fordult szembe. Mindez természetesen megmaradhatott volna a modernitás rossz szájízú kulturális kísérőjelenségének, egy mélyből fakadó tapasztalat mentális konfigurációjának. Ám a modernitás ezt valamennyire ellensúlyozó pozitív hozadéka, egy sor, politikailag is artikulálódó szociokulturális fejlemény következtében, a maga lehetséges teljességében nem bontakozhatott ki a félperifériális Magyarországon. A magyar modernizációt így korlátozottsága és belső, immanens törekénysége együtt s egyszerre jellemezte.

A korlátozottság ténye szociológiailag is jól megfogható. Azzal, hogy a „modern” Budapestet a „vidék” rovására hozták létre, maga a modernitás került gettóba: az egymillió, új intézményekkel és modern funkciókkal fölturbózott fővárost egy egyenetlenül fejlett, sok vonatkozásban még premodern „vidéki” Magyarország vette körül. Olyan ország, amelynek Budapesten kívüli intézményrendszere a kívánatos funkciókhoz mérten kicsi s majdnem névleges volt, az egészet valami kulisszaszerűség jellemezte, társadalma pedig gyöngén vagy egyáltalán nem polgárosult. A középosztály úriemberi rangtartásra és „lefelé” irányuló hatalomérvényesítésre rendezkedett be. A parasztság, amely minden modernizálódása ellenére nagy átlagban megmaradt a társadalom alatti társadalom helyzetében, óhatatlanul szemben állott a Budapestre koncentrálódott, külsőséges, „idegen” entitásként fölfogott modernséggel, elszigetelődve saját szűkebb környezetének modernista enklávéitól is. (Olyan úgynevezett nagyvárosnak, mint Szegednek például lakossága egyharmada „tanyai” volt, s e „kintlakók” egy része még a városba is csak hébe-hóba jutott be.) S a modernség újkeletű centrumai nemcsak a parasztságot nem tudták integrálni, de a – jórészt ugyancsak paraszti státusú – nemzetiségi tömegeket sem. Sőt utóbbiaknak, paradox módon, még a modernizálódása is a társadalmi dezintegrációt erősítette: a nemzetiségi értelmiség ugyanis egész ténykedésével a Monarchiából való kiválásra készítette föl sorstársait. (Nem teljesen érthetetlenül: Cioran, a franciává vált román író, már franciaként, megvallotta, hogy számára gyermekként a magyar csendőr volt az erőszak és a félelem jelképe.)

E helyzet hihetetlen törekénysége így szükségképpen abból fakadt, hogy az ország – egységes, modern társadalom helyett – egy olyan szociális aggregátumot képezett, amely a különféle, egymással is szemben álló tradíciók és igények heterogén halmazaként írható le. Olyan halmazként, amelyben a zsidó – nem zsidó („keresztény”) középosztályi elkülönülés, minden ereje ellenére, még csupán egy volt a többi közt, s viszonyukat együttműködésből csak az új szituáció logikája változtatta át ellenségeskedéssé.

Az új szituáció alapszerkezete azonban, részben külső fejlemények következtében, a világháború kitörésével brutális nyíltsággal mutatkozott meg. A kapitalista világgazdaság fejlődése új szakaszába jutott (ezt az új szakaszt nevezte, másokkal összhangban, V. I. Lenin orosz forradalmár a „kapitalizmus legfelsőbb szakaszának”, imperializmusnak).

S bár a profitráta maximalizálására irányuló, piacelvű gazdasági logika ekkor még valójában egyáltalán nem fogta át a világot, jórészt európai fejleményről volt szó, az európai centrumkapitalizmuson belüli erőviszonyok fokozódó átrendeződése nyílt katonai konfrontációt vont maga után. A látható okot, amely ürügyet szolgáltatott az átrendeződés keltette feszültségek immár gazdaságon túli, azaz katonai „fölordására”, a háborúra, persze szinte törvényszerűen a félperiféria különösen összetorlódott ellentmondásai kínálták föl. Mint ismeretes, egy szűkebb közegében hazafiként tisztelt szerb merénylő 1914 nyarán meggyilkolta az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának várományosát. Ez pedig nyilvánvalóan skandalum volt. S a gazdasági érdekeknek a szociokulturális feszültségekkel való összekapcsolódása azután már olyan katonai konfliktust eredményezett, amelynek eszközlődését nem lehetett megállítani. A helyi konfliktus „világháborúba” csapott át. S bár Magyarország lakosságát kezdetben még a revánsvágy és a háborús lelkesedés jellemezte („mindenki” azonosult a dinasztikus hűség anakronisztikus eszményével), a higgadtan gondolkodók mindjárt tudták: ezzel valami lényegesnek mindörökké vége.

Jellemző, hogy ezt a fordulatot, eltérő beállítódottságuk ellenére, mind Ady, mind Kosztolányi azonnal érezte. (Még az apolitikusként számon tartott Kosztolányi is, állítólag, azt mondta feleségének: „A mi életünknek vége”.) S bár az USA háborúba való belépéséig nem lehetett előre borítékolni, hogy ki, illetve kik lesznek a küzdelem relatív nyertesei, a modernitás sötét oldala milliók számára hamar érzékelhetővé, sőt személyes tapasztalattá lett. A „nagy háború” emberek és erőforrások oly nagy tömegét mobilizálta, s tette ki az addig elképzelhetetlen mértékű pusztulásnak, hogy az éles szemű, bölcs szegedi író, Tömörkény István, szabadságos katonákkal találkozáskor, már a háború alatt diagnosztizálhatta: „sok nehéz emberünk lesz, uram”. Kosztolányi pedig, művészi formában, de szándékoltan primitivizáló átalakításban, egy „báb- és rímjátékban” anticipálta a háború jelképeként elkönyvelt Tisza István meggyilkolásának mentalitástörténeti lehetőségét. Szörny című „báb- és rímjátékában” (ez a *Káim* című kötetében [1918] is olvasható), sűrítve jeleníti meg azt a szociálpszichológiai folyamatot, amelynek – a háború „okozójának” keresésében – szükségképpen meg kell szerveződnie. Az emberek, akiket évekig arra kondicionáltak, hogy gyilkoljanak, szenvedéseikért azon módon igyekeztek revánst venni, amelyre rászoktatták őket.

Az igazán nagy törést azonban Ady érezte, aki a *Huszádik Században* már a háború előtt, 1912-ben megfogalmazta Erdély elvesztésének lehetőségét (*S ha Erdélyt elveszik*). Az Erdélybe 1916-ban betörő román hadsereg elől menekülők futása pedig 1917 márciusában apokaliptikus tapasztalatok kimondására készítette:

*Én láttam a futó Erdélyt
Majdnem ajultan s tehetetlen,
Éreztem már a Rém iszonyatát,
De sohasem keservesebben:
Míntha fajtám fölött
Húzták volna a halál-harangot
S míntha én is a bűnösök
Millióihoz tartoztam volna.*

Mіндеzt tudva már egyáltalán nem lehet meglepő, hogy a háborús vereség *összeomlásoként*, a modernitás nagy hazai töréseként következett be. A „történeti” Magyarország megsemmisülése és a belső mentális gátak átszakadása a fejekben összekapcsolódott, és ez a szimbiózis minden lehetséges társadalmi gyakorlatnak eleve sajátos deformatív dinamikát kölcsönzött. Rövid távon, egy történeti pillanattig úgy látszott, az 1912-ben lefojtott

modernizálódás a maga pozitív vonalán mozogva, gyorsított ütemben, sűrítve meg végbe, a kirobbant forradalom önmagát radikalizálva jut el céljáiig. Valójában azonban más történet, s szinte azonnal nyilvánvalóvá lett, hogy itt szó sem lehet valóságos, öntörvényű modernizálódásról, itt csak egy háború kiváltotta pillanatnyi ellenkonjunktúra tört fölszínre. A kommunisztikus eszmék koraszülött formációjaként 1919-ben 133 napig regnáló Tanácsköztársaság a magyar modernizáció erőinek súlyos belső szakadásait, s a visszahatásaként aktivizálódó, ám már évtizedek óta formálódó antimodernista modernizmus térnyerését hozta fölszínre.

Eldólt: a magyar modernitás további bontakozása csak szűkített formában, konzervatív hangszerelemben folytatható.

3

A magyar modernitás 1919-cel induló új szakasza számos új vonást mutat. Az első s legfontosabb nóvum – a szocialista-kommunista alternatíva széles körű diszkreditálódása nyomán – a súlyos, a középosztályokra is kiterjedő *szociális konfliktusoknak* az önmegettévesztő *etnicizálódása*. Ez a folyamat kifelé a Nyugat- és kisantantellenes *irredentizmus* megjelenésében és széles körű, mindent átható térhódításában nyilvánult meg, befelé pedig az *antiszemitizmus* kvázihivatalos rangra emelkedésében. Mindkét fejlemény „*logikus*” fejlemény volt, szinte kínálta magát. Az ország területi szétarabolása és a nemzetiségektől való „*megszabadulás*” olyan helyzetet teremtett, amelyben minden baj okaként a külső ellenségeket s a belülről „*bomlasztó*” erőket lehetett megjelölni. Hogy az ország területéből és népességéből jelentős tételeket le- és kiszakító utódállamok ellenségekké lettek, szinte mindjárt a közvélekedés legstabilabb előföltévé vált, – már csak azért is, mert a „*történeti*” Magyarországból a nemzetiségekkel együtt kiszakadó *magyar* etnikum elvesztése közvetlenül, az egyes családok szerkezetét és lehetőségeit is alakítva érintette a középosztályt. (A régi erdélyi, felvidéki stb. középosztály egy része, elveszítvén egzisztenciáját, az anyaországba költözött „*vissza*”, itt jó ideig vagonlakó lett, a deklasszálódás jeleit mutatta, s így szinte törvényszerűen az etnicizálódás motorjává vált.) A „*csonka*” ország etnikai képének kényszerű egyneműsödése pedig – a háború végi trauma bázisán – az egyetlen nagyobb „*nem magyar*” elem, az asszimilálódó zsidóság érzelmi leválasztásával járt. A korábbi nemzetiségi arányokat javító zsidó asszimilációra immár „*nem volt szükség*”, a zsidók és nem zsidók modernizációs koalícióit föl lehetett bontani. Ez az implicit vélekedés persze súlyos és veszélyes önféltreértésnek bizonyult (nem véletlen, hogy korábban Ady még a magyarság egyetlen lehetőségeként egy zsidókból és nem zsidókból kialakuló új népet vizionált), – de az adott mentális erőterben sokan úgy érezték, „*a forradalmakkal a zsidóság leleplezte magát*”. Hogy a két forradalom mennyire volt a „*zsidók műve*”, vitakérdés lehet. Annyi bizonyos: akár pozitív, akár negatív fejleményként kezeljük is a forradalmakat, azok története nem egyszerűsíthető le az asszimiláns zsidóság mégoly aktívna vélt szerepvállalására. Az viszont kétségtelen, a modernizációs ugrásként értelmezhető forradalmak (kivált a „*kommün*”, amelynek voluntarizmusa tagadhatatlan) belülről roppantotta meg zsidók és nem zsidók modernizációs együttműködését. Nemcsak a zsidó származású, de már reformátussá lett Jászi Oszkár került szembe a kommün „*nyers kommunizmusával*”, s vonult emigrációba, de a modernizációs koalíció számos nem zsidó tagja is negatív „*zsidótapasztalatot*” élt meg. Ennek jele pl. Móricz Zsigmond 1919-es naplója, Schöpflin Aladárnak a *Szózat*nál vállalt rovatvezetősége vagy Kosztolányinak az *Új Nemzedék*hez csatlakozása és antiszemita publicisztikája – hogy Szabó Dezső politikai szerepvállalásáról már ne is szóljunk. (Más kérdés, s aligha figyelmen kívül hagyható

kérdés, persze, hogy ezt az élményt a nyugatosok szinte önmaguk elől is igyekeztek lep-
lezni: naplóját Móricz nem publikálta, Schöpflin és Kosztolányi csak semleges irodalmi és
színházi írásait szignálta stb.) S az sem hallgatható el, hogy utóbb ez a helyzet meg is vál-
tozott: a kurzus szorításában a modernség zsidó és nem zsidó aktorai ismét egymás mellé
szorultak. Viszonyuk normalizálódott. Bizonyos törés azonban tagadhatatlan.

Az új helyzet másik meghatározó vonása, hogy a fejlemények jelentős anyagi és embe-
ri erőforrásvesztéssel jártak. Nemcsak a háborús károk, az elcsatolt területekkel együtt
elvesző földtulajdon- és infrastruktúra-vesztés említendő meg, de – s mindenekelőtt – az
emberi erőforrás igen nagy veszteségei is. A deficit két síkon nyilvánult meg. Az utódál-
lamokba átkerülő nagy nemzetiségi tömbök mellett, velük együtt jelentős magyar etnikai
tömbök is Romániához, Csehszlovákiához, vagy az SHS királysághoz kerültek. S ez nem
egyszerűen létszámcsökkenés, absztrakt módon fölfogható demográfiai veszteség volt: ez
egyben a magyarországi kulturális potenciál gyöngülése is volt. Az anyaországi „*merítési
bázis*” beszűkült, a leszakadó tömbök pedig – idegen közegben, kulturális önellátásra
kényszerülve – deformálódtak. A problémák magyarországi szociokulturális „*kihordá-
sa*” ezzel összehasonlíthatatlanul nehezebbé és problematikusabbá vált. S e veszteség
mellett jelentős további veszteséget jelentett a magyar kultúra számára az 1918/19-ben
„*kompromittálódottak*” vagy magukat az új helyzetben veszélyeztetettve érzők emigráci-
óba vonulása is. Ez a Nyugat-Európába (elsősorban: Bécsbe és Berlinbe), Amerikába, sőt
Szovjet-Oroszországba irányuló politikai indítékú migráció főleg az asszimilálódott zsidó
kulturális elitet érintette, de mellettük másokat, nem zsidókat is. Az eltávozottak egy
része (pl. Kassák Lajos vagy Hatvany Lajos) néhány év múlva hazatért, az emigráltak elég
nagy százaléka viszont végleg elveszett a magyarországi kulturális élet számára. Mindkét
változás súlyos következményekkel járt. Mindenekelőtt (1) nagymértékben csökkent a
hazai *kreatív potenciál*. Olyan jelentős értelmiségi veszteség érte ezzel az országot, amelyet
fölbecsülni is csak részben lehet abból a szerepből, amelyet ezek a művészek (pl. Korda
Sándor, Moholy-Nagy László), tudósok (pl. Polányi Károly és Mihály, vagy a majdani
Nobel-díjasok) és mások (pl. Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szende Pál) új közegükben
betöltöttek. Távozásuk, a magyar kulturális aktivitásból való kényszerű kikapcsolódásuk
ugyanis szinte fölmérhetetlen *elmaradt haszonnal* járt. Bár hozzájárulásuk a világkultúra
alakulásához akár nyereségként is elkönnyvelhető, hiszen kétséges, hogy itthon maradvá,
itthoni körülmények közt ugyanazt a teljesítményt tudták volna produkálni, ám az így
is bizonyos: itthon mindenképpen hiányzott kreativitásuk. Ugyanakkor (2) a kisebbségi
magyar kultúrák kikapcsolódása a magyarországi viszonyokból olyan veszteségnek bizo-
nyult, amely egyben, egy másik síkon gazdagodást is hozott. Mert egyfelől ugyan bizo-
nyos, hogy olyan kulturális centrumoknak, mint pl. Kolozsvár vagy Pozsony az elvesztése
csakugyan komoly veszteség volt, másfelől azonban az új helyzetben ezek a fokozott
aktivításra kényszerülő, „*önállósuló*” centrumok növelték a magyarság szociokulturális
diverzitását. Ez pedig – a folyamat fájdalmassága ellenére – kétségkívül gazdagodásként
értelmezhető, s hosszabb távon akár az egész magyarság előnyére is lehet. Aligha véletlen,
hogy a csehszlovákiai magyarság pusztá léte, fiatalabb nemzedékeinek demokratikusan
kondicionált aktivitása például jótékonyan befolyásolta a húszas-harmincas évek magyar-
országi értelmiségi útkeresését, az egyik legjelentősebb magyar kulturális folyóirat pedig
a kolozsvári *Korunk* volt. (Egy ideig, 5–6 évig hasonlóan pozitív szerepet tudott betölteni
a bécsi magyar emigráció is, amelynek kulturális teljesítménye ezekben az években vol-
taképpen azt pótolta – részben a kisebbségi magyarság számára is –, ami itthon politikai
és egyéb okokból nem születhetett meg. A „*bécsiek*” teljesítménye sajnos utóbb gyorsan
elfelejtődött, olyannyira, hogy a maga teljességében a történeti kutatás mindmáig nem ásta
ki a feledés homokrétege alól.)

Mindent összevetve, bizonyos új lehetőségeket is elismerve, a tény: tény marad. Az ország traumatikus időket élt át, s az átalakulásból a korábbiaknál rosszabb kondíciókkal jött ki.

A változások eredményeként, az úgynevezett Horthy-korszak egész idejére sajátos szerkezet jött létre. Politikailag egy konzervatív, autoriter szisztéma formálódott ki, sajátos kis kiegyezésekkel, de jól érzékelhető repressziókkal. Mentálisan egy restauratív irányultságú, deklarált eszményei szerint „keresztény-nemzeti” beállítódás, amely önmagát félreértve próbált új egyensúlyt elérni. Vissza akarták állítani, ami volt, s amit már nem lehetett visszaállítani, de e habitust a politikai „okosság” legszínvonalasabb képviselője, a „konszolidáló” Bethlen István gróf ideig-óráig felül tudta írni: új kompromisszumokat hozott létre egy mélyen megosztott társadalom politikai fölszínén. A változások így a modernitás nézőpontjából sajátos átrendeződésként bontakoztak ki. 1. Jól érzékelhetően lefejeződött a modernizáció nyugati centrumaival való együttmozgás lehetősége és üteme, az ország távolodott a modernitás centrumaitól. 2. Ugyanakkor, az új helyzetre reagálva, létrejött egy félperifériális, „fölszárkóztató” modernizáció, amely az addigi modernizáció (1918–19-ben politikailag is „visszaütő”) deficitjét igyekezett csökkenteni, a leszakadt-lemaradt szférát akarván erősíteni.

A léghör, amelyben 1919 után a kulturális teljesítmények megszülettek, nem igazán kedvezett a magasrendű, élvonalbeli kulturális teljesítményeknek; az átlagos színvonal – s nem csak az első zavaros években – nagyot esett. Ez jól lemérhető egyebek közt a *Nyugat* színvonalának hanyatlásán, önmagához mért másodrendűvé válásán, vagy – még inkább – a magyar avantgárd furcsa, felemás helyzetén. Kassák ugyanis Bécsből hazatérve még egyik legizgalmasabb folyóiratával, a *Dokumentummal* kísérletezett, de ezt – rezonáló, visszaigazoló közeg híján – néhány szám után már föladni kényszerült. Újabb lapja, a *Munka* pedig, amely persze a maga nemében jelentős teljesítménynek tekinthető, már nem annyira a nemzetközi avantgárd kísérletezéseivel mozgott együtt, mint inkább csak a redukált avantgardizmus közegének megteremtését célozta. Munkatársakat, olvasókat nevelt maga köré, egy független szocializmus eszménye jegyében. Ez az általános nivóesés természetesen nem az alkotói tehetség hirtelen elvesztéséből fakadt, hanem a kedvezőtlen körülményekből. Jól mutatja ezt az összefüggést, hogy a *Nyugat* főszerkesztője, Ignó Hugó féle migránssá válva, immár külföldön élt, s befolyása a lapra jelentősen csökkent. A lap erős embere, Osvát Ernő érezhetően megfáradt, majd 1929-ben öngyilkos is lett, a vezető költő szerepét Adytól „megöröklő” Babits pedig – már 1919-től – „konzervatív” fordulatot hajtott végre. Attitűdje, a modernitás alakulástörténete szempontjából, különösen figyelemre méltó. Amíg ugyanis 1910-ben pl. még egyik *Stanzájában* a *Ne mondj le semmiről* elvét képviselte, a *Magyar költő 1919-ben* című nevezetes önértelmező esszéjében már – túl a pillanatnyi politikai igazodáson – a modernitás kibontakozását magát is elharmarkodott-nak vélte, saját korábbi szerepe miatt is lelkiismeret-furdalást érezve. Új szerepét pedig, jól érzékelhetően, valamiféle értékvédelemben találta meg. S bár amitől egyesek féltek, nem következett be, nem állt át az ellentáborba (pedig a *Napkelet* főszerkesztői posztját s egyetemi tanári kinevezést is följánlott neki a kurzus), 1919 előtti költészete átlaga izgalmasabb, „modernebb”, mint az 1919 utáni. Márpedig irodalomszociológiai szempontból a két világháború közötti *Nyugat* legbefolyásosabb személyiségének ő tekinthető. (Súlyát utóbb a Baumgarten Alapítványban betöltött szerepe még növelte is.)

A rossz közérzet egyik oka kétségkívül a politikai indítékú repressziók megtapasztalásában keresendő. S bár ennek ereje az első évek után, az általános konszolidáció eredményeként sokat csökkent, maga a hatalmat gyakorló politikai szisztéma egyre inkább kiépítette a társadalmat hatalmilag integráló új intézményrendszerét és mechanizmusait. A külföldre utazást szabályozó útlevél bevezetésétől a közéletet gyakorlatilag legális és

illegális szférára bontó 1921. évi III. tc. megalkotásán át a társadalmat politikailag is ellenőrző, beszűkítő és nyilvántartásokat „üzemeltető” új típusú rendszert megszervezéséig és működtetéséig sok minden történt, ami megteremtette a *megfigyelt* állampolgár új típusát. (Aligha véletlen, hogy előbb Kosztolányi, majd József Attila is fölpanaszolta, hogy „aktákba írják, miről álmodozott”.) S a közéletben immár, hol közel a hatalom centrumaihoz, hol kijebbe szorulva, de mindvégig jelen volt a nyers erőszak bekövetkeztét „ígérő” utcai politizálás is, amely hol zsidó egyetemi hallgatókat inzultált, akadályozván egyetemi munkájukat, hol újságszékházat vagy nyomdát dúlt föl, vagy éppen bombát dobott bálozók közé. Az erőszak léghőre, változó mértékben, hol csökkenve, hol növe, de immár kitapintható volt. A kultúra szabadságfoka csökkent.

A folyamatokat befolyásoló döntő ok azonban, mindezekon túl, egy mélyebb, mondhatnánk, történeti dimenzióban érhető tetten. A *hogyan tovább* kérdése egy radikálisan megváltozott, lehetőségeiben beszűkült ország körülményei között vetődött föl, s egyetlen csoport vagy egyén sem vonhatta ki magát a körülmények szorításából. Az új helyzetbe pedig bele volt kódolva a változtatás, a kényszerű korrekció követelménye, de a lehetséges változtatásokat minden nagyobb társadalmi frakció másként képzelte el, s másként szerette volna megvalósítani. A régi rendszer (eleve irreális) restaurációjától, a „feudálkapitalizmusként” vagy éppen „fasizmusként” fölfogott „rendszer” radikális leváltásáig meglehetősen sokféle vágy és ambíció létezett egyidejűleg. A korszak akár ezek egymás ellen feszülésének történeteként is elbeszélhető lenne. (Ma – tudniillik 1989 óta – jórészt ezeknek az elvi alternatíváknak az utólagos, visszatekintő narrativizálódását figyelhetjük meg.)

A lehetséges mozgások fő iránya mégis viszonylag könnyen megállapítható. A rendszer jellegét adó fő erők számára a revánsvágy és a reformkényszer egyidejű kettőssége cövekelte ki a mozgásteret. A „mindent vissza” igénye nagyon erősen élt a keresztény középosztályban, s ez egyszerre jelentette számukra a történeti Magyarország területi restaurációját s a „boldog békeidők” viszonyainak visszaállítását. Am e vágyaknak semmi realitása nem volt, nem is lehetett – a realitás, helyzetük optimalizálása érdekében csak a korlátozott reformok keresése lehetett. S a Bethlen István és Klebelsberg Kuno neve fémjelzte politikai elit, ha vonakodva is, a legszükségesebb változtatásokat megtette. Szempontunkból e kényszerreformoknak két összetevője különösen fontos.

Az egyik az úgynevezett Bethlen–Peyer-paktum (1921), amelynek két eleme a későbbiekben döntővé vált. A paktum eredményeként az önmaga korlátozásába beleegyező, s azt az agrárium vonatkozásában meg is tartó szociáldemokrata párt parlamentí, legitim párt lett. Ez a háború előtti helyzethez képest jelentős novum volt: a munkásság politikai képviselője a rendszer legitim, jogilag is elismert részévé lett. Ez az elismerés, persze, sajátos, felemás elismerés volt, hiszen a szociáldemokrata pártot mindvégig rendszeres rendőri figyelem kísérte, a párt lapja és aktivistái ellen folyamatos volt az ügyészi föllépés, az elmarasztaló bírósági ítélet stb. A párt egészében a rendszer másodrendű szereplője maradt, stigmatizálva és beszűkített mozgástérrel. (Nem véletlen, hogy a rendszer radikális bírálói e paktumot s magát Peyer Károlyt is elítélték „megalkuvásáért”.) A paktum másik, óriási jelentőségű következménye viszont az lett, hogy a szociáldemokrácia „domesztikációját” megcélzó Bethlen István, szándéktalanul bár, de ezzel az alkuval abba is belekényszerült, hogy a szociáldemokrata párt a féllegális és illegális szocialista/kommunista szervezkedések hallgatóságos védőernyőjeként funkcionáljon. Ezzel az egyáltalán nem legális, de valóságos funkcióval minden szereplő, így a hatalmat birtoklók köre is tisztában volt, e funkció fölszámolása azonban lehetetlen volt (csak korlátozni lehetett), hiszen az a paktum megteremtette viszonylagos egyensúly teljes fölborítását vont a maga után. Am ezzel, ha rejtőzködésre, sajátos, kettős játékra kényszerülve is megteremtődött a rendszer radikális kritikájának bizonyos lehetősége. Az illegális KMP (amely a

Moszkva-hú kommunista „*vonal*” képviselője volt) természetesen kicsiny, egy-egy időmet-szetben többnyire csak 2-300 tagot számláló, illegalitásban tevékenykedő párt lehetett, de a radikális aktivisták száma összességében ennél jóval magasabbra tehető. Részben azért, mert a KMP – miközben régi tagjai formálisan leváltak róla – folyamatosan újabb s újabb tagokat vont hatókörébe, részben azért, mert egy sor más kommunista szervezet is létezett (az úgynevezett deményisták, azaz Demény Pál hívei, vagy a hartsteinisták, az oppósok, a trockisták stb.). Egészében, ha mindent összeszámítunk, s a legális szociáldemokratákat, a féllegális munkáskultur-szervezeteket s az illegális radikális kommunista pártocskákat egyetlen blokknak tekintjük, egy százezres nagyságrendű aktivista tömeget kapunk. Olyan, politikailag és kulturálisan aktív populációt, amely vágyaiban egy, a rendszeren messze túlmutató politikai cél ígézetében mozgott. Létük messzemenően befolyásolta a magyar kultúra karakterét is.

A másik, fontosnak bizonyult kényszerű reformként Klebelsberg Kunónak a konzervatív jellegű, de valóságos eredményeket produkáló reformjai említhetők meg. Ezek legitimáló ideológiája az úgynevezett *neonacionalizmus*, illetve a (magyar) *kultúrfölény* eszméje volt. Nem kétséges, hogy ezek az eszmék amennyire logikusak voltak a rendszer politikai elitje szemszögéből, annyira deformatív és kontraproduktív hatásúak voltak a magyar társadalomfejlődés perspektívájából. Bizonyos, hogy a neonacionalizmus és a kultúrfölény folyamatos hangoztatása hozzájárult sok olyan rossz beidegződés rögzüléséhez, amelyek rontották az ország lehetőségeit. Ám a legitimáló ideológiák mögött, azok „*fedezékében*” Klebelsberg jelentős fejlesztéseket valósított meg – az elemi iskolák gyarapításától az úgynevezett „*négygyetemes*” felsőoktatási szerkezet kialakításáig, vagy éppen a művészeti és tudományos elitképzést előmozdító ösztöndíjrendszer működtetéséig. Működése eredményeként az általános műveltségi helyzet jelentősen javult. Nemcsak a súlyos visszafogó erőként ható analfabetizmus szorult jelentékenyen vissza, de új, reformkonzervatív irányultságú intézmények sora is létrejött (pl. a *Napkelet* és a *Magyar Szemle* című folyóiratok, vagy a Collegium Hungaricumok hálózata) – összességében jelentős kulturális és tudományos eredményeket hozva. (Bizonyos mértékig az első magyarországi illetékességű Nobel-díj, a Szent-Györgyi Alberté megszületésében is szerepe volt Klebelsberg egyetemfejlesztő erőfeszítéseinek.) A klebelsbergi reformok legnagyobb eredménye szempontunkból mégis az, hogy a korszerűen tájékozott, „*modern*” konzervatív szakértelmiség kialakulásának feltételei többé-kevésbé megteremtődtek.

Az igazi, mély változások azonban mégsem a politikai elit tudatos erőfeszítéseinek szándékolt eredményeként születtek meg, sőt ezek nagyrészt éppen a rendszer lényegi instabilitásából fakadtak. Az a helyzet ugyanis, amely még a konszolidáció „*legjobb*” éveit is jellemezte, nagyon komoly szociális feszültségekkel volt terhes. Nem véletlen, hogy (az 1914 előtti időkre vonatkozóan) éppen ezekben az években alakult ki a nosztalgikus „*boldog békeidők*” képzete, az adott jelenből való elvágódás e jellegzetes ideologémiája. Az emberek alaptapasztalata, minden egyéni különbség ellenére, az anyagi gondoké, a (viszonylagos) szegénységé volt. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a fiatalabb, még egzisztenciateremtéssel bajlódó generációkban meglehetősen általánossá vált a kiút-talanság élménye, és nyomában a változtatás igénye, függetlenül attól, hogy mennyire tudták önmaguknak is megfogalmazni a szükséges változtatások mibenlétét. Így a keresztény középosztály ifjabb generációiban egy meglehetősen kaotikus, ám kaotikusságában is figyelemre méltó mentális átrendeződés indult be.

Ennek az átrendeződésnek a kísérleti laboratóriuma a húszas évek közepétől a Bartha Miklós Társaság volt. E társaság, híven névadójához, jobboldali, sőt szélsőjobboldali jellegű szerveződésként indult, s nagymérvű eszmei heterogenitás jellemezte. Története a legkülönbözőbb ideológmák laza, inkább keveredő, mint rivalizáló, de folyamatosan

újrarendező halmazaként írható le. A turanizmustól és a summerológiától kezdve a „korszerű” radikális jobboldal (pre- és profasizmus) importjái sok minden kavargott a fejekben. Két dolog e kavargásnak mégis jelentőséget adott. Az egyik a parasztcentrikus orientáció, amely természetesen már nem volt teljesen új képződmény, a keresztény középosztály köreiben ez már 1919-től központi kérdéssé vált – ám a Szabó Dezsőért lelkesedő társaság, ellentétben a kérdés „kurzista” kezelésével, komolyan vette a magyar modernizáció e súlyos deficitjét. A másik mozzanat a minden zavarosság ellenére is érvényesülő valódi *változtatni akarás*. A változások iránya és célja ugyan lényegében véve mindvégig tisztázatlan maradt, de a tagságot feszítő elégedetlenség megteremtette azt a mentális dinamikát, ami az új orientáció kihordásához föltétlenül szükséges volt. A társaság így, eredeti célkitűzéseivel is szembekeverülve, egy „jobbról” „balfelé” tolódo eszmei erjedés színtere és közege lett. Fönnállásának ideje alatt (még a negyvenes években is létezett) a társaság története több, egymástól jól megkülönböztethető szakaszra tagolódott, s olykor egyik-másik szakaszban egyenesen baloldali irányítás és hangulat uralkodott benne. Az alapjellegzetesség azonban – az inga ide-oda mozgása ellenére – mindvégig egy sajátos, amorf szimbiózis maradt, amelyet a jobb- és baloldali radikális elégedetlenkedők egybekeveredése hozott létre. S azt kell mondanunk, ez az egybecsúszás nem pusztán, sőt elsősorban nem is intellektuális hiányosságokból fakadt: benne egy mélyebben fekvő tisztázatlanság (sőt tisztázhatatlanság) munkált. Ez az összefüggés teszi érthetővé, hogy a két háború közötti magyar kultúra számos jeles alakja miképpen férhetett meg itt nagyon is efemer törekvések több mint kétes képviselőivel.

A Bartha Miklós Társaság igazi jelentőségét is éppen ez a szimbiotikus erjedés adja. A zavaros, vitákban újrafogalmazódó változtatni akarásban, fasiszták és kommunisták utólag nehezen érthető furcsa vetélkedésében egy nagy hatású áramlat, a népi írói mozgalom előzetes tisztázó folyamatai zajlottak le. A társaság, nem egyedülként, de az egyik legfontosabb előzményként, a népi mozgalom előtt egyengette a terepet. Összekötő kapocs volt a Szabó Dezső (és Lendvai István) képviselte őskurzista „*harmadik Magyarország*” koncepció és a népiek (leginkább Németh László képviselte) harmadik útja közt. (Ez Némethnél kezdetben még mint a „*harmadik oldal*” politikája merült föl, s csak utóbb vált egy többszörös elhatárolódás ideológemájává.) Preferenciák kérdése, hogy ki hogyan ítéli meg ezt a genetikus kapcsolódást, maga a tény azonban nem vitatható.

A népi mozgalomban azonban (egyres „*urbánus*” kritikusai ellenére is állíthatjuk) *nem* az eredetnek ez a fölöttebb problematikus szála az igazán érdekes. A népi írói mozgalom ugyanis az 1919 utáni kurzista törekvésekhez mérten merőben más minőséget képviselt. Újdonságát több egymást kiegészítő és erősítő mozzanat sajátos, korspecifikus összetalálkozása adta. Az egyik ilyen összekapcsolódás alapvetően ideologikus jellegű volt. A népi mozgalomban ugyanis voltaképpen két szárny összetalálkozása és önkorlátozó kiegészítése történt meg: a volt jobboldali íróké (Erdélyi Józseftől Féja Gézáig, s a „*névtelen*” aktivisták tömegéig) és a volt marxizáló baloldaliaké (Illyés Gyulától Veres Péteren át Erdei Ferencig). S ami döntő: ez az összetalálkozás jelentős belső átalakulással, összecsiszolódással járt – mind a volt jobboldaliak, mind a volt baloldaliak szignifikáns mértékben átrendezték beállítódásuk szerkezetét. Valami olyan új beállítódás jött létre, amely már nem volt megfeleltethető a korábbi pozíciókkal: *nem* azok meghosszabbításáról volt szó. Mindkét szárny újradefiniálta magát. A népi mozgalom, végső lényegét illetően, sajátos modernizációs koalíció volt. Sajátosságát az adta, hogy a modernizációban vesztes rétegek, elsősorban a központi jelentőségűként kezelt parasztság fölzárkóztatását célozták meg. De – s ez igen lényeges egyedítő vonás – nem mintakövető modernizációban gondolkodtak, nem másolni akartak, hanem valamiféle egyedi helyzethez igazodó, mondhatnánk immanens modernizációban. A mozgalom ereje és győngesége ebben a specifikus

magatartásban rejtett. Az a tény, hogy a magyar társadalom a „hárommillió koldus” országa volt, s a parasztság, különösen annak legszegényebb rétegei, mintegy fizikailag testesítették meg az 1914 előtti modernizáció deficitjét, eleve fontossá tette a parasztságra irányuló erőfeszítéseket. Az ország bármiféle további modernizációja ugyanis elképzelhetetlen lett volna ennek a „lemaradt” rétegnek a szociokulturális „fölemelkedése” nélkül. A kiegyenlítés logikájának érvényesülése nélkül az egész sem volt továbbfejleszhető. A paraszti modernizáció népi mozgalomban realizálódó igénye azonban nem pusztán egy leszakadt réteg modernizációjáról szólt, hanem egy olyan, társadalom alatti társadaloméról, amely szerintük – kimaradva a nyugati modernitás szokványos fejlődéséből – egy nem nyugati típusú út lehetőségét kínálta, s egyben a nem nyugatias, „magyar” középosztály „természetes” megújításának, „őserővel” való föltöltésének reményét sugallta. Ez utóbbi vélelemnek, bár változó mértékben, igen sokszor volt egy etnicista fölhangja, a modernizációnak ez az útja ugyanis implicite a nyugatias zsidó középosztály nélkül, olykor ellenében konstituálódott meg. E vonás pedig, túl azon, hogy feszültséget vitt a zsidó – nem zsidó viszonyba, elvileg is kérdésessé tette a mozgalmat. A nagy kérdés visszamenőleg is nyilvánvalóan az, hogy lehetséges-e egy ilyen, a modernitás fő mozgásvonalát megkerülő, nem nyugatias modernizáció? Avagy a modernitás, lényegét illetően, csakis egyféle – „nyugatias” – lehet? A kérdés megválaszolása persze – a mozgalom szerencséjére – jórészt elnapolódott; a legsürgősebb feladat, a szűkebb értelemben vett szociokulturális fölzárkóztatás ugyanis önmagában is igen hosszadalmas (s a korszak ideje alatt célját el nem érő) volt. Így személyes hit függvénye maradt, hogy ki hogyan válaszolta meg (ha egyáltalán föltette magának) ezt a kérdést.

A másik, a népi mozgalomban összekapcsolódó mozzanat szociológiailag jellemezhető. A mozgalom „eszmevivői” s aktivistái ugyanis döntően két nagy társadalmi rétegből regrutálódtak. Az egyik ilyen aktivistákat adó réteg, értelemszerűen, az új orientációt kereső keresztény középosztály soraiból került ki, s zömmel olyanokból állt, akik maguk is csupán első vagy második generációs középosztálybeliek voltak, azaz élt bennük eredetük tudata. E vonulat reprezentánsai közül elég talán Németh László, Illyés Gyula vagy Erdei Ferenc nevét megemlíteni. A másik réteg, amely – némileg meglepő módon – a mozgalom regrutációjához hozzájárult, magának a parasztságnak bizonyos, kulturálisan már aktív vagy aktivizálható tagjai voltak. E vonatkozásban Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István, Sértő Kálmán s társaik említhetők. Olyan parasztok, akik a parasztság valamelyik szegmensének változatlanul részesei maradtak, formális iskolázottságuk hiányait legyőző tehetségük viszont – a parasztság felé forduló középosztályi érdeklődés lehetőségeit kihasználva – már elegendő volt ahhoz, hogy „íróvá” váljanak. E tény, függetlenül az érintettek átlagos színvonalától, önmagában is a magyarországi modernizáció előrehaladásának tünete és bizonyítéka. A szóban forgó parasztírók ugyanis igen sajátos helyzetben fejtették ki írói munkásságukat: kommunikáció-technológiai szempontból az oralitás és az írásbeliség határán mozogtak. Az írást, technikai értelemben, már elsajátították, a közoktatás fejlődése már eljutott odáig, hogy jelentős paraszti rétegek is írástudással bírtak, kulturálisan azonban jórészt még „csak” az írásbeliség alatti orális kultúrát hordozták. Ez sem volt teljesen új fejlemény, persze; a balmazújvárosi olvasóköriben a fiatal Veres Péternek pl. már a század elején is jó néhány olyan sorstársa akadt, akik újságlevelezőként agrárszocialista lapokban publikáltak kis, informatív cikkeket. S a 19. század kilencvenes éveiben már a vásárhelyi Csizmadia Sándorból is költő, sőt politikus lett. Az új elem jórészt e típus létszámának jelentékeny megnövekedésében, s a produkció minőségében lelhető föl. Veres Péter s társai ugyanis olyan merőben új és teljességgel speciális tapasztalatok tematizációját, írói vagy legalábbis publicisztikai megjelenítését hozták, amelyre addig ilyen mértékben s ilyen szinten nem volt példa. Így írói világuk, sőt pusztá létük is legitimálta a népi mozgalmat.

Nem kétséges (bár gyakran kétségbe vonják), hogy a népiek mozgalma nagyon valószínű és – bizonyos területeken – megkerülhetetlen szerepet töltött be az ország modernizációjában. Nélkülük, szerepük mibenlétének fölismerése nélkül az egész 1945 utáni történeti szakasz megérthetetlen volna. Szempontunkból azonban most nem ez, hanem az látszik fontosnak, hogy a mozgalom, bár politikai eredményei meglehetősen szerénynek tekinthetők, megváltoztatta a magyar modernitás egész szerkezetét. Nemcsak az irodalmi-kulturális produkció ízléstörténetileg is értelmezhető jellege alakult át, lett „*rusztikusabb*” (ha tetszik: szürkébb és differenciálatlanabb), s nem is csak egy „új” életvilág mentális reprezentációja lett a magyar kultúra legitim, sőt már-már divatos összetevője. A modernizáció folyamatát szabályozó paradigma cserélődött ki. A mintakövetés nyugathoz fölzárkóztató gyakorlata radikálisan háttérbe szorult. Ez nem is lehet kétséges, önmagában is komoly veszteségnek tekinthető: a magyar magaskultúra előtérbe kerülő új alakzatai egyre inkább eltértek az egyidejű nyugati fejleményektől. Nem arról van természetesen szó, hogy Illyés Gyula például ne lett volna „*européer*” irodalmár, hogy Németh László virtuóz esszéikben megmutatózó tájékozottsága ne vette volna föl a versenyt bármely magyar kortársával, vagy hogy Erdei Ferenc ne lett volna a magyar szociológia igazi nagykorúsítója. A hangsúlyok kerültek máshová, az elérendő célok lettek mások. S ez átrendezte a kimondott-kimondatlan irodalmi és kulturális kánont is – leértékelve sok mindent abból, amit a magyarországi modernizáció addig produkált. Ezzel pedig, akarva-akaratlanul, kettéhasította a modernizációban érdekelt kulturális mezőt, új s meglehetősen mély „*árkokat*”, törésvonalat alakítva ki. Az 1914 előtti, nyugatias modernizáció kulturális aktorai és intézményei ugyanis, az ismétlődő emigrációs hullámok ellenére, nem számoltak föl – immár nem lehetett kiiktatni őket. De erejük, presztízsük és hatókörük számottevően csökkent. A modernizáció fő erejéből egy visszaszoruló, „*utóvédharcát*” vívó, csupán „*urbánus*” modernizációs blokk lett, amely immár nem tarthatott igényt az egész modernizáció képviselőire és irányítására. A „*hivatalos*”, intézményesített konzervativizmus és az előretörő népi mozgalom mellett „*csupán*” a harmadik erő pozíciójába szorultak az „*urbanitás*” eszménye körül szerveződők. S erőik is igen nagy mértékben elpazarlódtak az „*értékvédő*” önvédelmi csatározásokra, a konzervativizmus és a népi tábor (nem túlzottan eredményes) „*korrekciójára*”.

Ha irodalmi folyóiratcímeikkel akarjuk szimbolizálni az 1919 utáni negyedszázad alapvető jelentőségű folyamatait, akkor egy viszonylag jól áttekinthető, de magyarázatra szoruló kép bontakozik ki előttünk. A legtekintélyesebb folyóirat, immár egyértelműen, a *Nyugat* volt. Ekkor már nem egy ellenkultúra lapja ez, hanem a valóban legtekintélyesebb, bár minden oldalról támadott irodalmi orgánus. A halott Ady maga is a kánon része lett, „*nagyságát*” – az ókonzervatívok kivételével – minden oldalon elismerték, költészete az autoritás pozíciójába emelkedett. (Kosztolányi Ady-revíziója már zajos ellenállásba ütközött, s magára a tekintélyrombolóra ütött vissza.) A *Nyugat* új, aktuális vezér-költője, Babits azonban irodalmilag tartósan alatta maradt 1919 előtti önmagának, s magának a lapnak a színvonala, teljesítőképesége is gyöngébb lett a korábinál. Az elfogadottsággal egyféle „*elszürkülésként*” is megnevezhető konszolidáltság járt együtt. A hivatalos konzervatív intézményrendszer, bár próbálkozott egy ellen-*Nyugat* létrehozásával, csak részleges sikereket ért el: a *Napkelet* sem irodalmi színvonalában, sem tekintélyében nem vehette föl a versenyt a *Nyugattal*, jóllehet értekező szövegeinek egy része tagadhatatlanul érdekes és nívós volt. (Ugyanezt az összefüggést mutatja az is, hogy a konzervativizmus egyéb reprezentatív lapjai is mind csak az irodalmon kívül érték el igazi eredményeiket: *Athaeneum*, *Minerva*, *Magyar Szemle* stb.) A népi irodalom reprezentatív folyóiratai, a *Válasz* és a *Kelet Népe*, bár az új írógenerációk legtöbbször egy ideig sikerült megnyerniük, mindvégig megmaradtak egy irodalmi tábor szócsövének – nem sikerült az irodalmi mozgások

egyedüli meghatározóivá válniuk. „Írói” rangot még nekik is a *Nyugat* adott, s nemcsak Illyés vagy Németh László, de alkalmilag még Veres Péter is publikált a *Nyugatban*. Azaz a „városi” kultúra látszólag jó pozíciókkal bírt. Olyannyira, hogy tény: a városi populáris kultúra e negyedszázadban már áthatotta a kor egész klímáját: az operett- és filmslágerek, vagy a filmek szereplői által fölkinált szerep- és viselkedésminták például széles körben hatottak. A negyvenes években Karády Katalin hajviseletét már a városokba bekerülő vidéki parasztlányok is utánozták. Megkockáztatható: a slágereket, filmeket, bohózatokat vagy éppen „filléres” olvasmányokat termő flaszterkultúra közegében jelentős egységesülés bontakozott ki. (Érdemi történeti elemzéssel, sajnos, e téren máig adós a kutatás.) Ez a populáris regiszter azonban nem azonosítható az igazi „urbánus” megnyilatkozásokkal. Nemcsak azért, mert ez a nagyvárosias populáris kultúra szülte a keresztény középosztály életérzését tükröző olyan slágereket is, mint a „*Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország*”, s ennek a kultúrának volt az első számú férfiudolja Jávor Pál, aki külsejével, egész habitusával a magyar dzsentrieszmény filmes mintáját adta. De azért is, mert az igazi „urbánusok” a városi kultúrának csak egy kicsi, harcos, antirasszista és szabadsághívó vonulatát alkották. Ez pedig, egy hosszabb, kényszerű átalakulás eredőjeként, maga is csak viszonylag későn önállósodott a defenzívába szorult „hagyományos” progresszióból. Így érthető, hogy az urbánusok viszonylag későn, csak 1936-ban meginduló legkövetkezetesebb lapja, a *Szép Szó* – József Attila nagy súlyú jelenléte ellenére – szintén csak egy volt a lehetséges áramlatok közt. Meghatározó szerepet ez a lap sem tudott betölteni. Sőt, a viszonyok igazi tükröképét már nem is ezek a lapok adják maradéktalanul vissza: e korszak jellemzője már az, hogy a kulturális élet tendenciái nagyon sokfelé szóródtak szét, s igen nagy azoknak a folyóiratoknak a száma, amelyekben alkalmilag történetileg releváns álláspontok artikulálódhattak. Az igazi jellegzetesség így az izgalmas produkciók nagymértékű szóródása, „idegen” környezetben való fölbukkanása.

Ez maga is a válság, de legalábbis a dezintegráció jele. „*Mindenki*” által elfogadható kulturális tekintély immár egy sem akadt, a kínálatban már utólag is csak „*sebhelyes*” tekintélyeket fedezhetünk föl.

4

A korszaknak a modernitáshoz való viszonyát alapvetően az határozta meg, hogy a modernitás dinamikáját és mélyszerkezetét létrehozó félperifériális kapitalizmus viszonylag széles körben problematikus lett. S e vonatkozásban elsősorban nem is a vulgármarxista értelmiségi enklávékra vagy a szervezett munkásság marxista ortodoxiájára kell gondolnunk. Ezek összességükben is törpe monitást képviseltek. Történetileg fontosabb, hogy a társadalom „közéletileg” aktív rétegeiben igen sokféle formában s a tudatosság nagyon különböző fokán érzékelhető volt a tőke társadalmi viselkedésének megkérdőjelezése, sőt – nemritkán – elvetése. Ez alapvetően a (keresztény) középosztály kollektív deklasszálódásának, az ország fokozódó félperifériális alárendelődésének érzelmi következménye volt. Az így, ennek bázisán létrejövő gondolati konstrukciókat leírni igen nehéz, hiszen nagy tarkaságot, s egyben kaleidoszkópszerű folyamatos újrendeződést mutatnak. De tény, hogy a premodern eredetű „*bűnös város*” ideológemától (amely 1919 körül néhány évig vezető verzió volt) a „*zsidó tőke*” elutasításán át a (nem kapitalista jellegűként vizionált) utópikus parasztállam eszményének virulásáig, jól érzékelhetően, sokféle amorf antikapitalizmus kereste önmaga megnyilvánításának lehetőségét. Voltaképpen az egyik leghatékonyabb konstrukció, a „*harmadik út*” tételezése is a kapitalizmustól való distanciálódás ideológiája.) Mindez jelentékeny mértékben hozzájárult a rendszer lényegi instabilitásához, s csak

az erdélyi „szegény” arisztokratából realpolitikus konszolidálónak átvedlő Bethlen István volt az, aki fölismerete – s fölismerését miniszterelnökként érvényesíteni is tudta –, hogy az új kurzusnak szüksége van a nagytőkével, jelesül a „zsidó” nagytőkével való kiegyezésre. Ez azért említendő meg, mint döntő motívum, mert ezzel Bethlen politikája saját bázisának érzületével is szembekerült. S egy sajátos, „befagyasztott”, de erősen etnicizált antikapitalizmus megrögzülését eredményezte. Létrejött egy hatalmilag generált patthelyzet. A nem marxista típusú, ám premodern és nagyon is modern elemeket egyaránt mozgósító, etnicizált antikapitalizmus egyik legpregnansabb megfogalmazását (igaz, csak egy aláíratlan cikkében) Kosztolányi Dezső adta. Az *Új Nemzedék* 1920. október 23-i vezércikkében ugyanis két nagyon lényeges „beismerést” tett. Az egyik: „Mindig azt reméltük, hogy ezzel a belső veszedelemmel és függéssel [ti. »az idegen szellemű magyar kapitalizmussal«] szemben, az idegen német, francia vagy angol tőke jöhet majd segítségünkre, s erősíthet meg és szabadíthat fel bennünket gazdasági jobbágyságunkból.” Ám ez, ismerte el, nem következett be. S második beismerése ebből fakadt: „S most vagy azt látjuk, hogy ez az idegen tőke ugyanazonokon a kezeken át folyik hozzánk, melyeknek fojtó markolásán enyhíteni szerettünk volna s ezeknek erejét növelni, vagy azt, hogy eltíporja és kiforgatja birtokállományából azt a többé-kevésbé asszimilált magyar kapitalizmust is, mely mégiscsak itt nőtt fel nálunk s idegensége mellett is ezer szállal kötődött bele a nemzeti érdekek nagy erkölcsi, gazdasági és politikai közösségébe. A magyarosodó zsidó kapitalizmusnak helyébe vagy háta mögé ül a német-zsidó, vagy francia-zsidó kapitalizmus, a magyar-zsidó Faludiak helyébe pedig betelepszik Blumenthal úr, aki ráadásul – amerikai is.” Kosztolányi persze újságíróként is kvalitásos író volt, megfogalmazásai tiszta, ideáltipikus leírását adják egy beállítódásnak – az átlagérzetet ennél amorfabb, szétfolyóbb volt. De Kosztolányi mégis egy valódi érzületet „hangosított ki”.

Mindezek a fejlemények két, a korszak egészére érvényes következménnyel jártak. A szociális feszültségek verbális kifejezése, tematizálása mindvégig megmaradt ebben a rejtjelezett, etnicizáló formájában, s szükségképpen torkollott az 1944-es nyilas hatalomátvételbe. (Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy „mindenki” a nyilasverziót akarta volna, sőt bizonyos: a többség nem azt akarta. Ám ez az etnicizált antikapitalizmus, saját logikája következtében, balfelé zárt volt, s túl erősek voltak a hatalmi és mentális fékek. Az indulatok csak jobbra kereshették kielésük lehetőségeit.) A másik következmény rejtettebben érvényesült, de a magyar modernitás egész története szempontjából talán még az előbbinél is fontosabb: a modernizáció kreatív potenciálja beszűkült, a nyugatias variációhoz mérten „deformálódott” és rejtjeleződött, egyben nagyfokú szóródást is mutatott. Ennek a helyzetnek a pregnáns kifejeződése, hogy e korszaknak már nem volt olyan központi helyzetű költője, mint amilyen az 1919 előttinek Ady volt: József Attila a maga életművét már szinte mindvégig marginális pozícióban alkotta meg, központi jelentősége csak halála után tudatosodott a kortársakban.

A modernizáció kreatív potenciálja azonban a kedvezőtlen és deformáló körülmények dacára sem oltódott ki vagy semmisült meg. Ám ha az igazán jelentős, az alapvető mozgásokat hosszú távú érvénnyel kimondó gondolkodástörténeti teljesítményeket igyekszünk fölismereni és bemérni, nagyon könnyen elveszünk a heterogén fejlemények káoszában. S a tájékozódásban az egykori, de a mai irodalmi kánon ismerete sem sokat segít. Az életművek kanonikus státusa, illetve az egyes, igazán jelentős művek (azok, amelyek valóban reprezentatív érvényűek) nem teljesen fedik egymást, legföljebb érintkeznek. Az utóbbi – a reprezentatív mű – jóval szűkebb körű halmaz, mint az előbbi. S maga a reprezentativitás mibenléte sem a legkönnyebben átlátható összefüggés. (Arról már nem is beszélve, hogy a kései modern értelmezői pozíció erős szóródása miatt a mai értelmezői perspektíva is fölöttébb tagolt, és súlyos értelmezésbeli inkongruenciákat eredményez. Sok esetben ami az egyik beállítódás számára „szent”, az a másik számára akár értéktelen számárság is lehet.)

Magam azok közé tartozom, akik úgy vélik, József Attila központi jelentőségű teljesítménye vitathatatlan. A hatástörténeti bizonyosság, az, hogy költői teljesítményének olvasói elismerése nagy történeti váltásokon keresztül több különböző előjelű delegitímáló erőfeszítés ellenére is töretlen – persze önmagában „vak” bizonyíték. Éppen arról nem ad fölvilágosítást, ami a lényeg lenne, hogy ti. miben áll a teljesítmény reprezentativitása. (S ebben még a terjedelmes szakirodalom is inkább akadályoz, mint segít: az interpretáció bősége elfedi az igazán lényeges mozzanatokot. Az életmű kicsit szét van beszélve.) Magam József Attila reprezentativitását több, egymást kiegészítő és erősítő mozzanat egyidejű meglétében látom. Az egyik ilyen mozzanat: maga a pálya íve is reprezentatív, s éppen azzal, ami látszólag problematikuságot visz bele. József Attila pályája ugyanis váltások, és a váltások nyomán kibontakozó fölhalmozó periódusok sajátos egysége. Az amorf, jórészt még érületi anarchizmusból indulva, egy marxizáló „*narodnyik*” perióduson, az úgynevezett „*barthás*” időszakon át a marxista opcióig, majd exkommunistaként az „*urbánus*” vonulat vezető költőjének pozíciójáig tovább olyan alternatívákat élt meg és gondolt végig, leszámolva a leszámolandókkal, s továbbvíve azt, ami továbbviendőnek bizonyult, amelyek a korszak alapvető, nagy alternatívái voltak. S ezeket, intellektuális komolyságát tanúsítva, nem megkerülte, hanem átélte s végiggondolta, s ebben a folyamatos alternatívakeresésben jórészt rendre megelőzte kortársait. Egy lépéssel előttük járt. Akkor volt például „*narodnyik*”, amikor a népi mozgalom még csak formálódott, s akkor lett a népiek kéréllhetetlen kritikusa, amikor azokkal épp futott a szeker – de a népi opció bizonyos releváns kötődéseit a mozgalom kritikusaként sem adta föl. (Sőt azok magasrendű kifejezője maradt.) S akkor döntött az illegális KMP mellett, amikor a világgazdasági válság sodrában a legnagyobb esély kínálkozott egy marxista értelemben vett radikális rendszerkritikára. Majd, a mozgalom bizonyos vonásait megtapasztalva és azokkal szembekeverülve, akkor vált el tőlük, amikor ez az alternatíva részben veszélyes lehetőségek hordozójává, részben irreálissá vált. De szocialista beállítódottságát, a marxizmus értelmezői gyakorlatához való teoretikus kötődését nem adta föl –, csak újabb tapasztalatai alapján korrigálta, kiegészítette, hatékonyabbá tette. S az ilyen típusú, itt s most csak két példával jellemzett váltásai haláláig jellemzőek maradtak rá. Ez a megélt alternatívákra hasadás, ez a szociokulturális „*skizofrénia*” (amellyel egyébként ő maga elméleti szinten is számolt) jellegzetesen modern tünet, s ennek írói és költői „*lekottázása*” jelentős modern, sőt sok vonatkozásban késő modern teljesítmény.

Ez a teljesítmény, bár ma még a „*szakma*” számára sem teljesen evidens, magas szintű érzelmi és intellektuális földolgozómunka eredménye. Az erősen fragmentált, de minden töredékessége ellenére számos vonatkozásban revelatív értekezői szövegekorpuszban „*gondolódott*” végig ugyanis mindaz, ami olvasói számára a költészetben vált átláthatóvá. S ez a költészet, anélkül, hogy bárki is elhallgathatná egyenletlenségeit, számos olyan mély fölismerés immár szinte klasszikus megfogalmazásával ajándékozta meg olvasóit, amelyek az idők folyamán egész valóságátunkat meghatározták és ma is átjárják. (A kutatók némelyike már rég észrevette, hogy e költészet „*szlogenesedése*”, aforisztikus elemeinek beépülése a magyar nyelv „*hétköznapi*” szótárába, mára számottevő mértékű lett. Általuk fejezzük ki magunkat, jelentjük meg helyzetünket stb.) József Attila legnagyobb teljesítménye mindazonáltal mégis csak az, hogy költőként – testével is műve mögé állva, s azt szinte fizikailag is hitelesítve – a modernitás alapvető jelentőségű tapasztalatainak sorát formulázta meg.

Némi túlzással azt mondhatnánk, szinte csak izlés kérdése, hogy e tapasztalattmegformulázások közül ki melyikre reagál leginkább. Itt s most illusztrációként elegendő talán három lényeges tapasztalat jellegzetesen modern megfogalmazását kiemelni. Az egyik az *Eszmélet* című, minden értelmezői irány által egyhangúlag elismert nagy vers (vagy versciklus) központi mozzanata: „*a törvény szövedéke mindig fölflislik valahol*”.

A modernitás alapélményét ennél képszerűbben, s ugyanakkor pontosabban aligha lehetne megfogalmazni. A másik a modernitás pozitív kifejtésében érdekelt, modernista progresszió központi jelentőségű antinómiája: *„minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!”* (Aligha véletlen, hogy ezt a különben jellegzetesen harcvállaló költőutód, Petri György is már a saját dilemmája reprezentatív megfogalmazásaként idézte.) S a harmadik a modernitás talán legkeserűbb fölismeréseként mondja ki: *„Maradj fölöslegesnek, s ezt az emberiséget, hisz ember vagy, ne vedd meg.”*

Ez utóbbi már nem egyszerűen a mély csalódottság és rezignáltság költői megjelenítése, hanem az egyeduralkodóvá lett modernitás okozta csalódás leereagálásának sajátos, a humanizmus pozícióit *„mégis, mindennek ellenére”* is főntartó módja.

A másik, igazán reprezentatív életmű Kosztolányié – az 1919 utáni, *„érett”* Kosztolányié. Ez az életmű számos ponton érintkezik a József Attiláéval, sőt bizonyos pontokon meg is előlegezi azt – nem véletlen, hogy többen is előszeretettel láttatják őket egymás mellett. Ez az összekapcsolás, amelynek egyébként életrajzi háttere és mögöttese is megfogható, némileg mégis megtevesztő. Kosztolányi, már csak korábbi indulásánál és szociokulturális hátszágának merőben másféle determinációjánál fogva is, a modernitás megélésének egy másik módját képviselte. Ő, aki a privilégiumaiban *„természetes”* otthonossággal mozgó keresztény középosztály neveltje volt, egy más finalitású eszmény jegyében gondolta el emberi lehetőségeit. Az előjogokat és az alávetettség helyzetét, bár az ezekből fakadó ellentmondásokat érzékelte, ő maga *„örök”* emberi adottságként kezelte. S így értelemszerűen nem voltak emancipatorikus, *„világmegváltó”* elképzelései sem: a politikai demokráciát és a szocializmust (mint egyik 1922-ben, Tolnai Vilmosnak írott levelében meg is vallotta) egyenesen megvetette, lényegileg problematikusan fejleménynek látta. A keresztény középosztály kollektív deklasszálódását, *„lerongyolódását”* megtapasztalva pedig érdekükben egy ideig még publicistaként is lándzsát tört. Nem válogatva az eszközökben és az érvekben. Ahogy később meg is vallotta: *„Én antiszemita is voltam, s nem kizárható, hogy nem leszek megint az.”* Ezek a vonások természetesen önmagukban is *„modernnek”*; ezek már – ne legyen senkinek kétsége – a problémakezelés *„modern”* módjai. S jellegzetesen modern opció az esztéta-magatartásnak a társadalmi zűrzavarok fölé helyezése, a nyers és brutális napi küzdelmekből való – elegánsnak vélt – kivonulás is. Kosztolányi teljesítménye azonban nem szűkíthető le ezekre a mozzanatokra – ezek csak a szociológiailag leírható lény jellemzői. Íróként önmaga fölé nőtt. Mint a művészi kifejezés lehetőségeinek megszállott keresője, aki az irodalom, a mű érdekében saját politikai opcióit is hajlandó volt felülrni, vagy legalábbis *„némaságra”* kárhóztatni, elrejtteni – tapasztalatainak szöveggé formálásában érzéki-realisztikus pontosságot ambicionált. Így, bár beállítódása némely eleme meglehetősen közel került az olasz fasizmuséhoz (gondoljunk csak a *„latin világosságról”* vallott fölfogására), és rejtett preferenciái sokban rokonítják azzal, írásaiból egészében mégis olyan tapasztalatok jelennek meg, amelyek relevánsak. Hangsúlyai *„sötétek”*, s ezeket igazában a játékos, pózos elemek, sőt a tisztaságvágy sem hatálytalanítják. De teljesítménye így igazán saját karakterű. S ahogy a német kultúrában egy Heidegger vagy egy Benn is képes volt arra, hogy negatív antropológiai előfeltételezésekből kiindulva is releváns kulturális konstrukciókat hozzon létre, az ő modern tapasztalatai is relevánsak.

Tapasztalatainak újszerűsége nem a sokszor fölemlgetett relativizáló elvekben vagy *„nihilizmusában”* keresendő. Az újszerűség abban érhető tetten, hogy ez a negatív – *„pogány”* – antropológiából kiinduló, a viszonylagosítást egy nagy kulturális tradíció folytatásaként, s ugyanakkor a saját legszemélyesebb tapasztalatoként megjelenítő, politikailag antidemokrata író számot vetett a kényszerű közösségi alkalmazkodás írói következményeivel. Írói életművét úgy formálta ki, a rejtőzködő, indirekt önkifejezés lehetőségeit úgy

próbálta meg a végsőkéig elvinni, hogy miközben figyelembe vette a befogadásból fakadó, őt korlátozó erőterét – önmagát, élményei és valóságglátása legfontosabb tapasztalatait valamiképpen mégis kifejezte. Ez az alkotói helyzet azután, kivált prózájában, olyan stilisztikai és poétikai konfigurációkat eredményezett, amelyeket a kései modernitás megtapasztalása messzemenően fölértékelt, sőt szinte abszolutizált. S mivel Kosztolányi – saját explicit elveit részben hatálytalanítva – egy sok minden iránt nyitott, gazdag és kimunkált személyiség volt, aki voltaképpen önmagával is, elveivel is harcban állott, ezek az irodalmi konfigurációk „tartalmilag” sokrétű, telített életvilágot jelenítettek meg. Aligha véletlen, hogy Kosztolányi talán legelismertebb, leginkább méltányolt műve, az *Esti Kornél* éppen ennek a kettősségnek a következetes, öntükröző végigvitele, megteremtve a jelentős mű auráját is. (S „mellesleg” a szubjektum önértékelésének új lehetőségeit is demonstrálja.)

Ma már az is látszik, bizonyos írói gyakorlatában is érvényesített elvei mindezen túl a mai korhangulat anticipációjaként is értelmezhető. A viszonylagosítás, a személyiség maszkoszerző fölfogása, a látszatokkal („sekélység-mélység”) való játéka, az én identifikációját ellehetlenítő kettősségek megjelenése s így tovább, olyan, Kosztolányira jellemző tapasztalatértelmezések, amelyeket az úgynevezett posztmodern is a magáénak fogad el.

A harmadik, kétségkívül reprezentatív alkotója e periódusnak: Szabó Lőrinc. Sokat dolgozó, életformája szerint is „hivatásos” író volt, teljesítménye már az üzemszerűség jegyeit is mutatja, de tehetsége, mesterségbeli tudása a kor legmagasabb szintjén mozgott. Legjobb műveiben a modernitás „sötét oldalának” virtuóz kifejezője volt. Már korai költészetének lázadó hangja is szimptomatikus, legjobb, legfontosabb könyve, a *Te meg a világ* (1932) pedig az izolált, önmagára utalt, „egoizmusra” kényszerülő énnak a világhoz való új viszonyát tematizálja. Életművét nem annyira alkalmi politikai „alkalmazkodásai” (kokettéria Gömbössel, Hitlerhez való, legalábbis kétértelmű viszonya) határozták meg, mint a magára utalt, izolált én modern tapasztalatai, egészen az önzés modern formáinak megszólaltatásáig (pl. *Semmiért egészen*). A „tragic joy” szólama, ha igaz az irodalomtörténeti fölismerés, nála szólal meg irodalmunkban. S bár van vélemény, az Illyésé például, aki a század legnagyobb magyar költőjét benne látta, a mai irodalomtörténet-írás pedig irodalmunk egyik paradigmatis eseteként írja le életművét – talán nem véletlen, hogy olvasói recepciója mindezt nem teljesen igazolja vissza. A modernitás „sötét oldala”, a virtuóz előadásmód ellenére, úgy látszik, még ma is veszélyes tapasztalatokat kínál föl olvasóinak. Az életmű másik, talán nagyobbik része pedig bizonyos értelemben éppen az illeszkedés, a konvenciókba való belesimulás jegyeit mutatja – növelve népszerűségét, de gyöngítve életművét.

Szabó Lőrincben, paradox mód, a népi mozgalom legjelentősebb, ám a népiség külső rekvizitumaitól szinte teljesen független, antimodern modern költőjét kell látnunk.

A negyedik költő, akinek 1919 utáni teljesítménye reprezentatív érvényű: Babits Mihály. Az ő szerepe kétségkívül az értékvédelemben lelhető föl. Ezt a szerepét magas szinten, de – legalábbis esztétikai szempontból – alighanem 1919 előtti önmaga alatt teljesítve töltötte be. Reprezentativitását az adja, hogy az értékvédő, stabilizáló író szerepét egy irodalomtörténetileg központi jelentőségű pozícióból végezhetette. Irodalmi termése – legjobb, igazán jelentékeny versei ellenére – inkább csak a már elért szint megtartásáról árulkodik. Igazán újat csak akkor produkált, amikor a közéleti viszonyok elkomorodása, a világméretű földindulás lehetőségének közeledése szinte automatikusan fölértékeltte a rá jellemző, értékvédő humanizmust, s Babits mondanivalója újra a lehető legnagyobb aktualitással szólalhatott meg. Nagy műve, a *Jónás könyve* (1938) látszólag csupán egy szent szöveg aktualizáló újraelbeszélése, nehézkes, archaizáló nyelvi imitációja. Valójában jóval több annál, hiszen az általános érték- és perspektívesztés idején maga az újramondás válik az egyetlen, még érvényes, a tradíció mélyszerkezetéhez illeszkedő, ám mégis aktu-

ális megszólalásnak. Az újramondás ugyanis az a narrációs forma, amely reprodukálja a hagyomány autoritásával bíró szöveget, beöltözik abba, ugyanakkor elvégzi az új szituáció perspektívájából adódó aktualizálást. Ma már látszik, hogy az újramondás a késő modern poetikai lehetőségek egyik legfontosabbika. Babits pedig, ösztönösen is, ezzel a lehetőséggel élt, ezzel vált újra újtóvá. (Jónás sorsában, s az Úr Jónáshoz való viszonyában így a modernitáshoz való új viszony is artikulálódik: az Úr, aki a szerző egyik alteregója, értékei miatt nem semmisíti meg a bűnös várost, jóllehet korábban éppen ő küldte Jónást a város ellen.) A *Jónás könyve* más jellegű, de vele mégis emblematikusan összekapcsolódó párdarabja a *Jónás imája*. Ez, általánosítva a korábbi mű mélyebben fekvő indítékait, művészileg magasrendű formában már az iránytalanság egyre súlyosbodó élményét artikulálja. („*Óh bár adna a gazda patakoknak medret*”).

Babits e két Jónás-szöveggel, az archaikus és a modern tapasztalat egybejátsztatásával, alapvető jelentőségű „modern” tapasztalat kimondója lett. S teljesítményével, legalább retorikailag, „textuálisan” a szekularizált világ reszakralizációjához járult hozzá, új módon kapcsolva olvasóját a nagy tradícióhoz.

5

A korszak fináléja, ismeretes, meglehetősen gyászosra sikeredett. Az ország német megszállása (1944. március), majd a nyilas hatalomátvétel (1944. október) kétségkívül a magyar történelem egyik mélypontját jelentette. Az erőszakos emberhalál tömegessé lett, az emberség kiveszett vagy kicsiny szigetekre szorult vissza. Ezekkel a fejleményekkel kapcsolatban persze van vélemény, amely azt hangsúlyozza, hogy mindez a külső erőszak eredménye, illetve csak a „társadalom aljának” ügködése volt – nem jellemző az egész magyar társadalomra. S nem is kétséges, hogy az önazonosság elve alapján állva bizonyosnak vehetjük: aki nyilas, az nyilas, aki nem nyilas, az nem nyilas – ergó, nem volt „mindenki” nyilas. Ez azonban aligha több önfölmentő rabulisztikánál. A tények azt mutatják: a nyilas mozgalom a magyar modernitás természetes, bár illegitim gyermeke volt. Érzületi bázisát az a széles körben érvényesülő frusztráció adta, amely a föl nem oldott, összetorlódott szociokulturális feszültségek eredményeként alakult ki, az izolált egyének sokaságát tartva szorításában, irányát pedig ezeknek a problémáknak az önmegtévesztő, etnicista rejtjelezése alakította ki. Azzal, hogy a nyilasmozgalom „csak” ennek a nagy, kollektív, önmegtévesztő kulturális kódolásnak az egyik lehetséges konzekvenciáját vonta le, amikor zavaros eszméit, végsőkéig „egyszerűsítve” azokat, brutalitással kapcsolta össze, kétségtelemné válik: a nyilasmozgalomban a magyar modernitásnak csak a lényegéhez tartozó „sötét oldala” mutatkozott meg. Mint konkrét törekvések konkrét láncolata persze ez a mozgalom is egyedi fejleménynek fogható föl, ám semmi sem volt benne, ami részleteiben, „szóródva”, ne lett volna meg a korszak különböző törekvéseiben, a társadalom számára „legitim” érvelésekben. Így a nyilasokat korlátozó korábbi kormányzati intézkedések nemcsak azért bizonyultak végül elégtelennek, mert eleve fél szívvel meghozott, tessék-lássék intézkedések voltak, hanem – s mindenekelőtt – azért, mert a kormányzati intézkedéseket egy szélesebb perspektívában maga a kormányzati instrukciók szerint alakuló ideológiai mező logikája hatálytalanította. Az a kormányzat, amely – például – zsidótörvényeket alkot, aligha léphet föl hatékonyan a rasszizmus ideológiája ellen. Maga a konkrét törvény ugyan esetleg lehet engedékenyebb, mint németországi – náci – mintája, nyithat kiskapukat az üldözöttek számára, ám a végső soron mindent meghatározó negatív szociokulturális légkört inkább erősíti, mint gyöngíti. Más kérdés, s nem is lényegtelen kérdés, hogy mindezt nem egy önmagában is egész, zárt világban, hanem

egy nagy nemzetközi trendek ütközőpontjába került, e nagy trendeknek kiszolgáltatott kis országban került sor. Az „érett”, két világháborút is produkálni tudó tőke-logika csakis konfliktusos formában élhette ki saját, autohton dinamikáját, s az az ország, amelyik ebben az összeütközésben a periferizálódás útjára kényszerült, nem lehetett ura saját döntéseinek. Kényszerpályán mozgott. Ennyiben, s csak ennyiben, jogos a nemzetközi erőviszonyok alakulására való mutogatás. De az egyes emberek konkrét választásait és döntéseit, amelyekből egy korszak ösztársadalmi gyakorlata kibontakozik, mindez nem mentheti. Az egyéni felelősség, sajnos, mindig, minden körülmények közt megmarad: a körülmények csak érthetővé teszik, de nem igazolják a „könnyebbik” út választását. „Mert bűnösök közt cinkos, aki néma.”

E sajátos, egyszerre tragikus és mélyen problematikus helyzet történetileg központi jelentőségű megnyilatkozásokká teszi a munkaszolgálatos Radnóti Miklós utolsó verseit – az utolsó versekben (is) manifesztálódó helyzetrögzítő, s ugyanakkor az erkölcsi integritás újjászerveződését fölmutató magatartását. Radnóti, az asszimiláns zsidó költő, aki önmagát – teljes joggal – magyarként határozta meg, egy rendkívül súlyos, személyes halálával záródó szituációban is képes volt arra, hogy költőként *elbeszélje*, rögzítse azt, ami történt, s – elkerülve minden efemer reakciót, emberileg hitelesen – *állást foglaljon* a század nagy botrányában. Kései költészete így a humanizmus paradigmátikus szólamává lehetett egy mélyen s lényegileg embertelen korban.

A tapasztalat pedig, amely e verseiben megjelenik, a modernitás legsúlyosabb tapasztalatainak egyike.

6

A háborús vereség automatikusan az ország geopolitikai újrapozicionálását hozta. A „régí”, a háborút elvesztő rezsim visszavonhatatlanul delegitimálódott, az új, potenciális rezsimet pedig már a külpolitikai erőter összefüggései vetették fölszínre és szervezték meg. Az országba bevonuló Vörös Hadsereg egy világpolitikai koalíció résztvevője volt, bizonyos mértékben tehát kötötték e koalíció erőviszonyai és játékszabályai, ám azonnal nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy e térség meghatározó geopolitikai centruma, a viszonyok alakítója elsősorban mégis a Szovjetunió lesz. Magyarország a szovjet érdekszféra részeként lesz kénytelen újrakonstituálni magát. Ez kettős következménnyel járt. Az ország immár egy nagy s merőben új jellegű geopolitikai törésvonalban helyezkedett el, s a hamarosan kibontakozó hidegháborús konfliktus egyik ütközőterepét alkotva, esélye sem volt a szuverén politika gyakorlására. S bár mint a háborús koalíción belüli új ellentétek ütközőterepé, geopolitikai jelentősége fölértékelődött, ez – paradox módon – csak fokozta a szovjet érdekszférához való újkeletű kötöttségét. A szovjet birodalmi politika az 1944/45-ben elfoglalt magyar területeket nem engedhette ki a kezéből. Ezzel pedig minden, az országon belül kibontakozó (bel)politikai és társadalmi mozgás lehetséges finalitását eleve behatárolta, sőt – lényegi pontokon – determinálta.

A Szovjetunió magyarországi jelenléte kezdettől ellentmondásos kettősséget mutatott. A nyilas (s náci) állam megsemmisítésével párhuzamosan szinte automatikusan ellehetetlenítette, sőt „széttörte” a Horthy-rendszer félig modernizálódott, sok vonatkozásban archaikus viszonyait is. Ezzel pedig – tetszik vagy sem – fölszabadított addig lefojtva tartott társadalmi erőket, s ha ideiglenesen is, megnyitotta egy korlátozottan demokratikus játéktér lehetőségét. Az úgynevezett koalíciós évek (1945–1948) erősen függő helyzetű, de mégis részleges fölszabadulásként megélhető demokratikus közéleté – súlyos kollízióktól terhelten ugyan, de – valóságos emancipációs folyamatokat indított be. Ez a

társadalmi hierarchia alsó rétegeinek (ipari munkásság, szegényparasztság, sőt még az alsó középosztály is) politikai és társadalmi mobilizációjával járt, s radikálisan megváltoztatta az egész társadalom presztízsszerkezetét. Az arisztokrácia, a nagytőke s a korábban a hatalmi funkciókat ellátó hivatalnok értelmiség pozíciói ugyanis megrendültek, sőt pusztá létük is delegitimálódott. A társadalom új típusú, a korábbiaknál egalitáriusabb, jelentős emancipációs potenciállal is bíró önszerveződése így valóságos lehetőségként merült föl. Ennek a korlátozottan demokratikus közéletnek azonban kezdettől rendkívül súlyos teherterele volt, hogy az új erőviszonyok nem a fölszabaduló társadalmi erők saját dinamikájából fakadtak: a politikai élet sajátos *prestabilita harmoniáját* egy külső erő, egy, a magyar szociokulturális viszonyoktól radikálisan különböző, félig-meddig „ázsiai” birodalom adta meg. A magyar baloldal legdinamikusabb, az új helyzetre leginkább fölkészült csoportja, az illegitimitásból kilépő kommunista párt így, saját tradícióinak csapdájába kerülve, mint a „nemzetközi munkásmozgalom” részese, egyszerre lett a változások motorja, s a Szovjetunió „meghosszabbított keze”, kiszolgálója. A kommunista párt politikáját nem is a különben meglehetősen heterogén értékrendű hazai munkásmozgalom helyzetértékelése alakította ki, hanem az egyszemélyű vezetésű, sztálini SZKP éppen aktuális igénye. (Ez az igény az érdekszféra-alakító ambíció és az adott pillanatban érvényes szerepértelmezés taktikai szükségleteiből állt össze.) Ez a helyzet, túl azon, hogy sértett minden szuverenitási igényt, így az ország valóságos önrendelkezési jogát is, egy „kivülről”, önkényesen kialakított dinamikát vitt bele a magyarországi fejlemények alakulásába. A moszkvai „vonalat” képviselő Magyar Kommunista Párt ugyan – okulva 1919 bizonyos hibáiból, s igazodva Sztálin aktuális politikájához – kezdetben hosszú távú, önkorlátozó politikát folytatott, vezetői „népi demokráciában” gondolkodtak, de kezdettől éltek a „külső”, illegitim „előnyökkel”. S ezt az egész úgynevezett koalíciós korszakot a sztálini politika igényeinek rendelte alá. Gondolkodástörténetileg szimptomatikus, hogy a magyar fejlődés immanens követelményeinek figyelembevétele helyett egy kívülről érkező, birodalmi logika határozta meg a „demokratikusként” fölfogott közélet aktuális értékrendjét. S jelképes, hogy a kommunista párt vezetésére Moszkvából hazatérők, akik „hozták az új vonalat”, első intézkedéseik egyikeként letartóztatták a magyar kommunista mozgalom legerősebb, ám a „moszkvaiakkal” szemben álló pártjának a vezetőjét, Demény Pált, s rövid idő alatt eltüntették a többi, nem vonal-komfort frakciót is. A háttérben pedig – mint már Demény letartóztatása is láthatóvá tette – azonnal beindult egy államon belüli saját erőszakszervezet, egy pártirányítású és föltétlen párhűségű politikai rendőrség megszervezése és működtetése.

A sztálini Szovjetuniót kritikusaik némely befolyásos vonulata *totalitárius* hatalomnak tekinti. A totalitárius szakszó azonban, minden részigazsága ellenére, legfőljebb metaforának tekinthető: totalitárius hatalomgyakorlás a valóságban kivitelezhetetlen. A társadalom egyedeinek, de egészének is, bizonyos önmozgása teljesen soha sem számolható föl. Az 1944 és 48 közötti években a magyar társadalom önmozgása is számottevő maradt. A demokrácia igénye (s korlátozott lehetősége) az új korlátok közt is utat keresett magának. Ennek az utólag sem lebecsülendő önmozgásnak két összetevője különösen fontos volt. Beindult egy addig elképzelhetetlen mértékű társadalmi mobilitás, amelynek deklarált és (részben) valóságos célja is az osztálytársadalom deficités rétegeinek minél teljesebb körű emancipációjában ismerhető föl. Nemcsak a sok hátránnyal járó addigi vallásfelekezeti megkülönböztetések eltörlése került napirendre, de megnövekedett – legalábbis a nyilvános beszéd szintjén – immár az úgynevezett „dolgozó osztályok” presztízse is. És soraikból megindult a régi rezsim aktivistái által üresen hagyott pozíciók, illetve az újonnan megnyíló társadalmi szerepek betöltési folyamata is. A mobilitás reprezentánsai és éllovasai a munkás- és parasztfiatalok lettek, akik egyedileg a gyorsított ütemű értelmiségivé válás útjára léptek, kollektíve pedig olyan szerveződések alkottak, mint pl. az

egész szakasz emblémájának is tekinthető NÉKOSZ. E mobilitás, bár kétségkívül voltak árnyoldalai, s akár „janicsárképzés”-nek is fölfogható, hiszen az új rezsim saját, hozzá hű értelmiséget igyekezett gyorsított ütemben kinevelni – messzemenő következményekkel járt. Nagymértékben hozzájárult a magyar társadalom modernizációjához. (Ennek a modernizációnak a jellege és minősége természetesen külön kérdés. Negatívumai később igencsak láthatóvá váltak.) A másik fontos, a társadalom önmozgásából fakadó fejlemény, a „demokrácia” fogalmaiban önmagát elgondoló közélet jelentős mértékű megerősödése lett. Magyarország, ahol addig az autoriter magatartás volt az általánosan jellemző, s az emberek cselekedeteit a „tekintélyekhez” való igazodás, „lefelé” pedig a rangtartás vezérelte, az új helyzetben – a régi beállítódásokat erősítő új, külső deformitások ellenére is – tért nyert a közösség érdekeit szolgálni akaró, emancipátorikus elv. Ennek az önmagában is ellentmondásos és bonyolult folyamatnak a jelképe a politikai gondolkodó Bibó István föllépése lehet. Az ő ekkori esszéírása, minden úgynevezett „naivitása” ellenére, a magyar demokratikus gondolkodásnak mindmáig egyik legnagyobb teljesítménye. Olyan teljesítmény, amely újratematizálta a jelenéig vezető történeti utat, s új alternatívát vázolt föl. De úgy, hogy túlemlelkedve a társadalmat megosztó hasadásokon, a társadalmi igazságosság és méltányosság igényét egy potenciális össztársadalmi integráció lehetőségeként gondolta el.

A periódusnak ezt a bonyolult, s eleve súlyos strukturális ellentmondások közt alakuló átrendeződési folyamatát 1947–48-ra szélsőségesen deformálta a sztálini hatalomérvényesítés „ázsiai”, voluntarista logikája, valamint a volt szövetségesek közt kifejlődő úgynevezett hidegháború. A „kívülről” jövő, autoriter igények egyre nyersebben jelentkeztek a magyar közéletben, a Sztálin magyarországi helytartójává „fölemelkedő” kommunista pártvezető, Rákosi Mátyás pedig egyre gyorsuló ütemben üzemeltette nevezetes „szalámitaktikáját”. (A politikai ellenfeleknek ez a hideg racionalitással végigvitt, részletekben kivitelezett fölszámolása a morális szempontjait fölfüggesztő modernség jellegzetes gesztusa volt: az „elszabaduló” racionalitás megnyilvánulása.) Ám ezzel a szovjet jelenlét egyre nyíltabbban keresztelte egy autochton, önmagát hosszú távra megalapozó magyar demokratikus út lehetőségeit, nyíltan fölrúgva az ország szuverenitásának mégoly formális kereteit is. A hidegháború nyílt meghirdetése, Churchill fultoni beszéde pedig átütözte és radikálisan lerövidítette „a szocializmushoz vezető népi demokrácia” időszakát. 1948-at Rákosi Mátyás már a „fordulat éve”-ként határozta meg, – a maga szempontjából jogosan, hiszen megtörtént a politikai élet teljes, nem kommunista mezőjének „kiürítése”. A két munkáspárt úgynevezett „egyesülésével” lényegében megtörtént a szociáldemokráciának, azaz a marxizmus reformista szárnyainak fölszámolása is – igaz, a „munkásegység” megteremtésének ürügye alatt, integrációnak föltüntetve azt, ami valójában leszámolás volt. Az önmagát Magyar Dolgozók Pártjává átkeresztelő kommunista párt így a politikai erők álintegrációját teremtette meg: rajta kívül már nem volt, nem lehetett politikai élet.

A „népi demokratikus” átalakulás folyamatának radikális „lerövidítése” paradox módon magukat a kommunista vezetőket is váratlanul érte. A „népi demokrácia” elvének legfőbb képviselője, a vezető ideológus szerepét betöltő Révai József maga is önkritikára kényszerült. Az a rabulisztika, amelyben a „proletárdiktatúrára” való áttérés magyarázata és igazolása lezajlott, nem is különösebben érdekes. Önellentmondásossága, külső vezéreltsége nagyon is tetten érhető. De maga a fordulat – Révai „önkritikája”, majd a másik, addig előtérben mozgó ideológusnak, Lukács Györgynek a marginalizálódása – figyelemre méltó fejlemény: láthatóvá teszi azt a törésvonalat, amely a mégoly „vonalkövető” moszkoviták és a sztálini politika között latensen mindig is létezett, de jól el volt fedve. S ez a fölismerés alighanem megmagyarázza az úgynevezett Rajk-per szerepét is. Rajk Lászlónak, a korábbi keménykezű bel-, majd külügyminiszternek a „kémként” és „árulóként” való elítélése és

kivégzése ugyanis egyszerre volt a taktikai harcokban „*elkopott*” helytartói kör megtisztítása és megrendszabályozása, valamint figyelmeztetés minden potenciális „*ellenszegülő*” számára. A különutak lehetőségeivel való demonstratív leszámolás. A Rajk-per történeti újdonsága nem is a törvényesség keretein való átlépésben, még csak nem is a vád politikai indítékú célirányos megkonstruálásában keresendő. Az „*amalgám*” vádkonstrukciókra épülő politikai perek ugyanis végigkísérik az egész modernitást – a francia forradalomtól a Dreyfus-pörön át, mondjuk, Buharinéknak a szovjetunióbeli elítéléséig. Az új elem két vonatkozásban érhető tetten: a Rajk-per a szorosabb értelemben vett birodalom határain kívül, „*helytartói*” hatáskörben zajlott le, s funkciója nem pusztán egy lehetséges politikai rivális kiiktatásában keresendő. Igazi funkciója a „*modern*”, mediatisált ideológiai kampány lehetőségeinek megteremtése, a „*fordulat*” igazolása. (S hogy ez a kampány jól működött, „*eredményes*” volt, mi sem bizonyítja jobban, mint a kortársak igen széles körének utólagos beismerése: *elhitték* a vádat, s a pör mozgósító hatású volt.)

Az új struktúra, amely a néhány éves átmenet után ezekben az aktusokban vált politikailag manifesztté, s vált egy egész társadalom tapasztalatává: a „*modern*”, *hatalmilag integrált társadalom képét mutatja*. Az uralmat a politikai mezőbe inkrporált „*homo novusok*”, a nyers erőszak és az állandósuló ideológiai kampány biztosította.

Diktatúra volt ez tehát, de „*modern*”, s mint ilyen: hatékony.

7

A mai újmarxizmus képviselői vitatkoznak azon, mi is volt valójában az úgynevezett „*ötvenes évek*” rendszere? Államszocializmus? Államkapitalizmus? A kérdés megválaszolása a látszólag könnyen kínálkozó válaszlehetőségek ellenére nem egyszerű. A rendszer, önelnevezése szerint, „*proletárdiktatúra*” volt, vagyis – más néven – „*szocializmus*”. Két mozzanatot az állam szerepének hangsúlyozása, illetve a rendszernek valamiféle diktatúraként való meghatározása többé-kevésbé magától értetődő alkatelemként ragadható meg. De amíg e két vonatkozásban szinte mindenki, még a rendszer naiv ócsárlói is egyetértenek abban, hogy „*szocializmus*”-e, vagy ellenkezőleg, „*kapitalizmus*”-e az, amiről a vita folyik, már egyáltalán nincs egyetértés. Bizonyos: maguk a rendszer szerepvállalói nem kapitalizmusként fogták föl azt, amit létrehoztak, s ha a kapitalizmus paradigmatis esete a piacelvű liberális demokrácia, akkor a Rákosi-rendszer semmiképpen nem volt kapitalizmus. A magántulajdon állami tulajdonná konvertálása, a rendszert legitimáló erőteljes antikapitalizmus, valamint a Horthy-rendszer kapitalizmust (is) reprezentáló rétegeinek teljes ellehetetlenítése valamiféle kapitalizmuson túli, „*modern*” szisztémát állít elénk. Az, hogy a Horthy-rendszer és a Rákosi-rendszer között nagyon éles diszkontinuitás van, látszólag megint teljességgel evidencia. Az arisztokrácia, a klérus, a nagytőke, sőt a náluk szerényebb pozíciójúak, pl. a volt keresztény középosztály meghurcolt, bebörtönzött, kitelepített, de legalábbis deklasszált tagjai, pusztán életútjuk alakulásával, ezt a diszkontinuitást igazolják. Valójában a két rendszer nem csak az időben érintkezett, s az utóbbi nem csak az időben folytatta az előbbit. A vulgármarxizmus szokásos vétkébe esnének, ha immár történeti távlatból is úgy hinnénk, hogy a Horthy-rendszer társadalmát – a külső erőszak nyújtotta lehetőségekkel élve – a „*kommunisták*” szabadon, önkényük szerint alakították. A politikai rendszert – bizonyos, elég tág határok közt – csakugyan gyorsan és könnyen meg lehetett változtatni: intézményeket be lehetett tiltani s meg lehetett szervezni, igény szerint. „*Jogot*” is lehetett konstruálni. A mélyebben fekvő szociokulturális viszonyokat azonban már nem lehetett tetszés szerint alakítani. Az erőszakkal létrehozott új helyzet mélyén, az emberek történetileg kialakult habitusában, a dolgokhoz

való személyes viszonyulás módjában a változás csak nagyon lassú és fölszínes lehetett. A mélyszerkezetet a külsődleges igazodás jórészt érintetlenül hagyta. Az 1956 előtti felnőtt, „aktív” lakosság egésze még 1945 előtt született, s többsége 45 előtt is szocializálódott. Az emberi habitust kialakító és fönntartó szociokulturális tapasztalatok még jórészt az előző korszakban nyerték el alapszerkezetüket – s ezeket az új geopolitikai helyzet tudomásulvétele csak átfesthette, de teljesen át nem alakíthatta. Az emberek az új helyzetben is a régi minta szerint reagáltak. (Ahogy e folyamatot, jó érzékkel, Márai Sándor már 1945 nyarán diagnosztizálni tudta: *„Az a jobboldali társadalom, mely átcsúszik valahogyan az igazoltatások rostáján, áthazudja magát az örvénylő folyam jobbpartjáról a bal partra. Rövid idő múltán előlről kezdi a sűgást-bűgást, s mert a romok között, melyek az ő gaztetteik következtében reánk szakadtak, csakugyan nyomorúságos lesz az élet, bizonygatják majd, hogy mégiscsak szebb és jobb volt minden azelőtt, amikor űk uralkodtak.”* [Napló. Magyar Nemzet, 1945. jún. 17.] S mindezen túl, a viszonyok „kemény” koordinátáit kialakító gazdasági és társadalmi tőke sem volt tetszés szerint gyarapítható. Az erőforrásokat át lehetett csoportosítani, más kézbe lehetett adni, a fölhasználás jogi kereteit is meg lehetett változtatni – ám máról holnapra meg sokszorozni nem lehetett. Az új szisztéma csakis a régi adottságok bázisán működhetett. S jellemző, hogy mind pozitív, mind negatív értelemben az új szisztéma számos lényeges ponton a régi mintát vette át s folytatta. A közoktatás fejlesztéséről árulkodó nyolcosztályos általános iskola modellje például, ha szűk körű enklávékba zártan is, de már 1945 előtt is megvolt; azt „csak” kiterjeszteni és általánossá tenni kellett. Az új, államvédelmi erőszak-szervezet, az „ávó” pedig, amelyet az „ötvenes évek” emblematisz intézményeként szokás megjeleníteni, voltaképpen a Horthy-rendszer Államvédelmi Központjában, az ÁVK-ban lelte meg egyik mintáját. Egyes „érintettek” szerint még a verőlegényeket is átvették, hasznosítván szakértelműket. (Az „ávó” másik mintája természetesen a szovjet gyakorlat volt, s a magyar „államvédelmi” gyakorlatot már ez az utóbbi radikalizálta végletesen, vitte tőkélyre.) Az összefűggések mérlegelése így óvatosságra int: a Horthy-rendszer és a Rákosi-rendszer evidenciának látszó diszkontinuitását célszerű inkább a kontinuitás egyik sajátos, „dramatisz” alesetének tekinteni. Az ötvenes éveket nemcsak a „moszkoviták” (s az űket mozgató „oroszok”) csinálták...

S ha mindezt figyelembe vesszűk, már reálisabb eshetőségeknek látszik a Rákosi-rendszert valamiféle (állam)kapitalizmusként értelmezni. Olyan államkapitalizmusként méghozzá, amely – részben az öröklött hazai rendies-„feudális” viszonyok mentális továbbéléseként, részben az „ázsiai”-szovjet gyakorlatot másolva – szinte automatikusan maga is létrehozott egy privilegizált „űj osztályt”. Ennek az új osztálynak a tagjai, káderpozícióiknak megfelelően, megörökölték a régi, kiebrudált uralkodó osztályok „elhagyott” javait: az üresen álló villát, a bútorokat és festményeket éppűgy, mint a mindezt betetező „természetbeni” juttatásokat – szigorúan hierarchia szerint. A szolgáltatás, amely, hogy űgy mondjuk: a rendszer „feudáliszocialista” eleme volt, esetenként éppűgy kiterjedt a „káder” személye körűli személyzetre, mint – mondjuk – az exkluzív kórházi ellátásra. S ez az „űj osztály”, bármit is képzelt és hirdetett magáról, ellátta a hagyományos tőketulajdonosi szerepkört is – a „párt” által kijelölt posztokon működtetve a tőkefölhasználást. Az egyetlen – igaz, nagyon lényeges – különbség, hogy az „űj osztályon” belűli pozíciók, s a pozíciókhoz rendelt tulajdonlás nem vált örökletessé. Sőt egy-egy bukás a privilégiumok egész rendszerének az elvesztésével járt.

Megmaradt a tőke és a munkaerő kapitalizmusra jellemző különvált létmódja is: a munkás a „proletárdiktatűrában” is munkás maradt.

De mi jellemezte ezt az államkapitalizmust? Mindenekelőtt az, hogy a centrumkapitalizmus a „nyugat” ellenében jött létre, egyféle *ellenkapitalizmus* volt tehát, ám legitimáló ideológiája a kapitalizmuson túlra mutató, egalitarius eszmékből állt össze. Azaz pozíci-

óját – részben önféltreértésként, részben szándékos megtevesztésként – szocializmusként jelenítette meg. De jellemző, s ennyiben bizonyos részleges önmegértés sem vonható meg a szisztemától, hogy a szocializmusnak proletárdiktatúráként való értelmezése „elismerte” a rendszer diktatórikus természetét. Sőt a specifikumot éppen az adja, hogy ez az ellenkapitalizmus, félig „bevallva”, a proletárdiktatúra ideológémája mögé húzódva, sajátos – voluntarista – modernizációs diktatúra volt. A magyar modernitás „hiányzó” gazdasági dimenzióit – elsősorban a „modern” nehézipart – igyekezett pótolni, még hozzá erőltetett menetben. (S közben nagy paraszti tömegeket irányított át az új iparba, ipari munkássá konvertálva őket.) A cél, hogy Magyarországot a „vas és az acél országává” tegyék, motívációját két összefüggésből merítette. Az egyik a kommunista párt modernitás-képében lelhető föl. A modernitás eszményét ugyanis, legalábbis a gazdaság vonatkozásában, a „nyugat”, a centrumkapitalizmus már lezárult, vagy éppen lezárulófélben lévő fejleményeiből vonták el, s – legalábbis az ipari termelés szerkezetét és jellemzőit tekintve – a nyugati mintát próbálták „utolérni”. Ez azonban egy valóságos versenyhelyezettel számolva eleve problematikus elképzelés volt: azt akarta elérni, amin a rivális már túljutott. S ehhez a fejlesztéshez ráadásul a belső erőforrások is csak a fogyasztás radikális visszafogásával voltak annyira-amennyire előteremthetők. Azaz, siker esetén is nagy ára lett volna ennek az iparosítást célzó modernizációnak. Ám a hidegháborús pszichózis, a belső, szociokulturális feszültségeket ugrásszerűen megnövelve, a problémákra még rátett egy lapáttal. A „Moszkvához” igazodó magyar vezetés ugyanis, készülvén a háborúra, gyorsított ütemet írt elő. Az erőltetett ütemű, iparosító modernizáció pedig összességében számos járulékos következményt vont maga után.

Mindenekelőtt: a fogyasztás, általában az életszínvonal, az egész társadalom számára olyan szinten mozogott, ami sem a „régii” rezsimmal való összevetés, sem az aktuális igényszint szemszögéből nézve nem volt elfogadható. (Az aranytojást tojó tyúk metaforája, amellyel Rákosi önmérsékletre intette a fogyasztani vágyókat, álnépi bölcselét: nem igazolta, nem tudta igazolni a nélkülözéseket.) Így a fogyasztást jellemző sokféle hiány, általában a szűkösség, nagymértékben befolyásolta ennek az iparosító modernizációnak a társadalmi fogadtatását. Ám az erőszakos és erőltetett modernizációval párosuló nyílt vagy rejtett terror, amely a „régii” rendszer hívein túl a mozgalom régi és új „harcosait” éppúgy elérte, mint az egyszerű állampolgárok viszonylag széles körét – önmagában nem volt eléggé fegyelmező. Bár a Rajk-pört követő különböző repressziók már megteremtették a rettegés légkörét, a mozgósításhoz több kellett. S a rendszer ezt az eszközt egyféle „kulturális forradalomban” vélte megtalálni. Hogy pontosan miből is állott ez a forradalom, nem könnyű röviden összefoglalni, néhány lényeges eleme azonban viszonylag jól megfogható. Az egyik elem a régi, „dekadens, burzsoá” kultúrával való leszámolás volt, s ennek jellegét és radikalitását jól mutatja, hogy még a modern irodalom és képzőművészet számos fejleménye és alkotója is áldozatul esett. Maga a *Nyugat* folyóirat szellemisége is problematikus, „megtisztítandó” hagyománnyá deformálódott, a festészeti absztrakciót anatómia sújtotta stb. Ugyanakkor az irodalmi hagyomány egyik, valóban értékes vonulata, Petőfitől a „kritikai realizmuson” át, mondjuk, Adyig fölértékelődött, sőt monopolhelyzetbe jutott. Ez a hagyományaktualizálás azonban még a maga eleve szűkített területén is meglehetősen szelektív volt. Az aktualizálás szempontját, a vezető ideológus könyvének címével élve, a „marxizmus és népiesség” valamiféle vulgarizáló keveréke képezte. Ez az elegy a népi mozgalom bizonyos eredményeinek szelektív és átértelmezett fölhasználására épült, sőt maga a rendszer a népi írók egy részét személyileg is integrálta (Illyéstől Veres Péterig), igaz másokat viszont peremre szorított (Németh Lászlótól Szabó Lőrincig). A végeredmény mégis az lett, hogy a népiek „átfestett”, marxizált ízlése jelleg- és kánonalakító tényezővé emelkedett. A kánon csúcsára ugyan nem ők, hanem a bizonyos „progresszív”, sőt mar-

xista előélettel is bíró „*polgári*” írók kerültek (Déry Tibor, Nagy Lajos), ám valójában őket torzították, sőt törték a kánonhoz, s nem a kánont óhozzájuk. Az irodalom a „*hivatalos*”, ideológiailag megkonstruált kánon uralma alá került, az értékrend „*állami*” értékrend lett. Mindez, az úgynevezett „*szocialista realizmus*” ideológiájának középpontba állításával, meglehetősen szűrkéséget, izlésbeli visszafejlődést hozott a művészetek minden területén, s általánossá vált a vulgármarxizmusból elvont kliséknek, a „*sematizmus*” megannyi jeleinek jelenléte az irodalomban. Bár a vezető ideológus, Révai József jól érzekelte, sőt bírálta is ezt a mindent eluraló „*sematizmust*”, ez az adott körülmények között nem volt fölváltható igazán jó művekkel: a lényegileg szimplifikáló megközelítésre szükség volt a rendszer indoktrinációjához.

Érdekes, sőt alighanem törvényszerű, hogy az új helyzet lényegét két, a nyilvánosságból kiszorított, marginalizált, ám a kor új viszonyait a maguk apolitikus módján hibátlanul érzékelő költő, Pilinszky János és Weöres Sándor fejezte ki. A lét törtségét és redukáltságát megjelenítő Pilinszky és a virtuóz sokféleséget produkáló, ám immár valamiféle „*esszen-cia*”-nélküliségről árulkodó Weöres költészete természetesen nem politikai oppozíciót képviselt. Más-más módon, de mindketten a modernitás általánosabb és mélyebb összefüggéseit, a modernség kiüresedését fejezték ki. Költészetük persze nem illeszkedett, nem is illeszkedhetett a rendszer naivan modernizáló hitéhez, markáns voluntarizmusához, ám nem csak a magyar modernitást tükrözte: az egész – „*nyugati*” – modernség ürességével is szembesültek. A rendszer politikai kritikáját irodalmunkban így nem is ők, hanem a kívül is, belül is álló, de e ponton szintén íróasztalfiókjának dolgozó Illyés Gyula végezte el az *Egy mondat a zsarnokságról* című versében (1952), amely persze csak 1956. november 2-án jelenhetett meg.

Mindezeket túl jellemző mozzanat, hogy a kánonba „*belefért*” irodalom (régi és új egyaránt) addig nem tapasztalt magas példányszámban jelent meg, olcsó volt, s széles, korábban nem olvasó rétegeket is elért, bevonva őket az olvasás folyamatába. A leegyszerűsített világot megjelenítő popularitás érvényesülésének jele az is, hogy – bár „*szocialistának*” aligha tekinthető – a kor reprezentatív színházi produkciója az operett lett (vö. pl. a *Csárdáskirálynő* hosszú sikersorozata!), jelentős, sőt kivételezett pozícióra tett szert az alacsony társadalmi rétegek legnépszerűbb sportága, a labdarúgás (vö. aranycsapat, százezres közönség előtti mérkőzések stb.), s jelentős tematikává vált a munkások és parasztok (egyébként leegyszerűsítve ábrázolt) élete. S mindez akkor, amikor e látszat szerint „*preferált*” rétegek valóságos élete meglehetősen nehéz és küzdelmes volt. Sajátos, korspecifikus ellentmondás, hogy a magát az újrakezdés rendszereként megjelenítő rendszer jól megfogható koncessziót kötött a továbbélt magyar nacionalizmussal. A sematizáló művészetekben (pl. filmművészet), de még a történetírásban (például Mód Aladárnál) is tért nyert a magyar múlt „*kurucos-szabadságharcos*”, sőt „*nemzeti*” interpretációja, miközben az ország szuverenitása ténylegesen nem létezett. Ám, s ez újabb feszültségelem, a rezsim nacionalizmusnak tett engedményeit egy másik síkon felülírta a „*szovjet minta*” szolgai másolása – ami, talán mondani sem kell, éppen „*nemzeti*” látószögből volt föltűnően visszás.

A „*kulturális forradalom*” igazi funkcióját így nem is a kulturális fölzárkóztatás valóban szükséges feladatának ilyen-olyan ellátása mutatja meg, hanem az élet egészét, így a kultúrát is mélyes átjáró *átpolitizáltság* gyakorlata. (Jellemző az, amit – állítólag – az egyik válogatott labdarúgó mondott az újságárusnak: Adjon, legyen szíves, egy Népsportot, hadd tudjam meg, hány traktort adtunk tegnap a népgazdaságnak.) Az *átpolitizáltság* magas foka, amely már-már a magánélet és a közélet határainak fölszámolásával járt, s a „*magánembert*” párválasztásában éppúgy befolyásolni igyekezett, mint irodalmi vagy politikai szempontjainak kialakításában, természetesen „*racionális*” indítékból fakadt: a „*szocializmus építésére*” való mozgósítás (egyik) eszköze volt. De voluntarizmusa (s szükség-

képpeni kontraproduktivitása) nyilvánvaló. Egyszerre mutatja a rendszerbe inkorporált antikapitalizmus leegyszerűsített felfogását, s a hatalmilag integrált társadalom veszélyes eszményének gyakorlattá válását. Egészeben nem is több ez (s ez a rendszer igazi kudarc), mint az antik demokráciákban kiformalódott, az állampolgár közéleti szerepvállalását előíró premodern eszmény kései, „modern” karikatúrája.

A modernizációs diktatúra, elvileg, a „régí”, fölszámolandónak ítélt rezsim ellen irányult, s tagadhatatlan, hogy eközben csakugyan átrendezte a társadalom viszonyait. Mindent fölbolygatott, mozgásba hozott, privilégiumokat törölt el s privilégiumokat teremtett, ember s ember új viszonyát konstituálta. Egalitárius eszményének megfelelően nivellált is, egységesítette a társadalmat – de nem a kívánt bőségben, hanem az adott körülmények közt elkerülhetetlen szűkösségben. A társadalomnak ez az egységesülése azonban, aligha tervezetten, a *habitusban* az erőszakos nivellálás ellen fordult. „Mindenki” vesztesnek érezte magát, s ennek következményei lettek. A reakció, a várakozásokkal ellentétben, nem pusztán, sőt nem is elsősorban a deklasszáldótt rétegek körében következett be. Ezek részben meg voltak félemlítve (az ávo fekete autói, a kitelepítések, Recsk stb. megtették a maguk hatását), részben legitimációjukat veszítették. Az 1944 előtti rezsim társadalmi struktúrában is rögzült aszimmetriája, szélsőséges privilegizáltság és nyomasztó, sivár alávetettség pólusai között elrendeződő szociális viszonyai utólag sem voltak igazolhatók. Az új viszonyok kritikája más közegben kezdett alakot öltetni. A mobilitás emeltyűi által „felemelt” munkás- és parasztfiatalok, akik kezdetben a leglelkesebb, leginkább mozgósítható társadalmi szegmenst képviselték, s már keresztülmentek a rendszer indoktrinációs mechanizmusain, éppen azáltal kerültek szembe a diktatúrával, hogy egyre inkább számon kérték rajta annak saját – emancipátorikus és egalitárius – eszményeit. S ebből a nézőpontból a padlásseprések ténye, az általános szűkösség viszonyai éppúgy nem voltak igazolhatók, mint a széles körben tapasztalható erőszakalkalmazás formái és mértéke. Sztálin halála (1953) után pedig a nyilvánosságra kerülő, „törvényteleniségekként” interpretált repressziók széles körben elterjedő hétköznapi narratívái, majd a börtönökből szabadultak élményeivel való szembesülés egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy a diktatúra, amelynek elvileg a „proletariátust” kellene szolgálnia, feladatának nem tesz eleget, sőt nyilvánvalóan *irracionális*. Saját, tételesen megfogalmazott s ideológiai kampányokban propagált eszményei szerint is ésszerűtlenségek és visszasságok sorozataként írható le. Az SZKP XX. kongresszusa (1956) pedig a „sztálini törvényteleniségeket” leleplező hruscsovi beszéd révén magát a rendszert is delegitimálta. A gyakorlat a deklarált eszményekkel nem volt többé összeegyeztethető. S a birodalmi függés ténye – lelepleződve a „sztálinizmus” – még külön is megterhelte a magyar modernizációs diktatúra igazolhatóságát. A „szabadságharcos” ethoszban nevelkedett, valódi egyenlőségre és szabadságra vágyó munkás- és parasztfiatalok új helyzetükben azzal szembesültek, hogy a rendszer a mintakövetés álruhájában valójában az állami alávetettség járszalagján mozog, s a nemzeti függetlenség teljes híján van.

A rendszer 1953 és 56 között kibontakozó válsága így, mély paradoxonról árulkodva, megteremtette egy potenciális – „igazi” – szocialista forradalom föltételeit. Azzal, hogy folyamatos viták tüzeiben kikovácsolódott egy, szinte össztársadalmi nevezhető egység a (modernizációs) diktatúra exponensei, jelképei és mechanizmusai ellen, az érületben és a gondolkodásban összeállt az a „gyúanyag”, amely 1956. október 23-án pillanatok alatt lángra lobbant, s egy „mindenkit” magába foglaló, amorf népfölkelésként nyilvánította meg magát. Olyan népfölkelésként, amelyben a mezei „kommunisták” és az antikommunisták egyaránt szerephez jutottak. S az öngazgató szocializmus eszménye és a visszaállító, restauratív prokapitalizmus igénye még szétválaszthatatlanul összefonódva jelent meg a közös elégedetlenség talaján.

Ezzel a modernitás magyarországi története addigi legnagyobb fordulatához érkezett. Egyik pillanatról a másikra nyilvánvalóvá vált, hogy akármi lesz is a sorsa a közös talpra ugrásnak, valami teljességgel új történet veszi kezdetét.

Az önigazgató szocializmus vagy restauratív prokapitalizmus nagy kérdése a közös eufória közegében immár adva volt.

Jegyzet:

Ez az írás nem irodalomtörténet, s még csak nem is művelődéstörténet. Ha mindenképpen meg kell valahogy határozni, akkor leginkább irodalmi szövegekből és folyamatokból elvont, de a kontextusra figyelő habitus- és gondolkodástörténetként fogható föl. S ilyenként is legföljebb vázlat, vagy még az sem: emlékeztető följegyzések sora egy nagyon bonyolult folyamatról. Irodalmi hivatkozásokkal ellátni részben fölösleges, részben lehetetlen lett volna. Egy-egy mondathoz is cikkek sora lenne megidézendő. Így, jobb megoldás híján, a közkeletű történeti és irodalomtörténeti kézikönyvekhez utalom az érdeklődőket, s kivált a korszak immár klasszikusnak számító íróit ajánlom olvasásra. Az, ami a habitusban történt, s ami végső soron az egész processzust mélyen és közvetlenül meghatározta, a jelentékeny írók műveiben fogható meg leginkább, s azok értelmező olvasása teremt hozzájuk perspektívát is.

György Péter

A Lenin-emlékmű Londonban

1902 és 1903 áprilisa között Vlagyimir Iljics Lenin feleségével, Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkajával Londonban lakott, Islingtonban, a Pentonville Street mögött, a Holford Square 30-as szám alatt egy átlagos, vörös téglás, György korabeli kétemeletes sorházban. Lenin naponta eljárt a British Múzeumba, dolgozott az Iszkra szerkesztőségében, majd egy év múltán – mindössze a párttörténet szempontjából fontos okoknál fogva – hirtelen, sietve Genfbe költözött. 1917 után, ahogyan Lenin egyik percről a másikra ismeretlen, illegális forradalmárból világtörténelmi szereplővé lett, addigi élete különféle színhelyei is említésre, emlékezésre méltóvá lettek. Így történhetett, hogy 1942. március 15-én, a Hitler-ellenes szövetségnek megfelelően alakuló orosz–angol barátság egyik eseményeként, az 1932 óta Londonban szolgáló szovjet nagykövet, Ivan Majszkij, a helyi tanács, illetve Harry Pollitt, az angol kommunista párt vezetőjének és a Churchill-kormány képviselőinek társaságában felavatta a Holford Square oldalán álló épület oldalán a Lenin ottani éveire emlékeztető táblát. (*London City Council Vladimir Ilych Uljanov 1870–1924 founder of the U.S.S.R lived here 1902–1903.*) A tábla szövege tehát nem a forradalmárnak, hanem egy – éppen szövetséges – állam alapítójának állít emléket. Általában egy állam *alapításának* említése nem kötődik szükségképp a felforgatáshoz, mindazokhoz az oroszországi eseményekhez, amelyek emléke Angliában, különösképp a közép- és az uralkodóosztály számára, nyilván még ekkor is gyűlöletesnek tűnt. Az emlékirataiban Majszkij megemlíti, hogy a házzal szemközt, egy kis téren felállították Lenin mellszobrát, egy helyi szobrász művét, melyet ugyan a táblához hasonlóan fasiszta huligánok többször megpróbáltak szét-, illetve leverni, de eredménytelenül. Mi, szovjet emberek, állapítja meg emlékirataiban a nagykövet, mély megalégedéssel vettük

tudomásul, hogy itt, Londonban, a kapitalista Nagy-Britannia szívében, ott állt nagy vezérünk emlékműve. Ugyan – folytatja Majszkij – az emlékmű túl szerény volt az emberi történelem óriásához képest, de a jelentősége így is felbecsülhetetlen volt.¹ Az emléktábla-avatás ceremóniájáról megemlékezett a New Yorkban szerkesztett *Fourth International* című trockista újság áprilisi száma is, amelynek szerkesztői a „groteszk”, illetve „obszcén” ceremóniát a sztálinista propaganda és megtévesztés manővereként látták, s ami a szovjeteket illeti, nem minden ok nélkül.

Amit Majszkij az emlékműről ír, az csak részben igaz. A művész ugyan valóban helybeli volt, hiszen ekkor már majdnem tíz éve Londonban lakott, ám Berthold Romanovics Lubetkin Tbilisziben született 1901-ben, s huszonegy éves koráig Oroszországban élt. Lubetkin moszkvai apja és grúz anyja egyaránt ahhoz a liberális zsidó kispolgársághoz tartozott, amely nemzedékek óta a nyugatosok és szlavofilek konfliktusa között élt. Lubetkin családjával előbb a Don melletti Rosztovba², majd Szentpétervárra költözött, ő maga 1917-ben Moszkvába ment, ahol iparművészetet, építészetet tanult. Mint azt John Allan monográfiájában³ pontosan rekonstruálja, a számos nyelven kiválóan tudó Lubetkin, mind politikai, mind művészeti meggyőződéseit tekintve radikálisan baloldali volt, s így amikor 1922-ben elindult a Grand Tourra, akkor sem emigrálni, hanem tanulni indult. Először, mint a korszakban az orosz művészek nagy része, Berlinbe, majd onnan a békéesebb Varsóba ment. 1925-ben érkezett meg Párizsba, hogy egyike legyen azoknak a keletről érkező kozmopolita avantgárd művészeknek, akik a modern szellem fővárosában leltek otthonra, pontosabban örömteli otthontalanságra. Lubetkin párizsi éveit folyamatosan dolgozott oroszokkal, a Szovjetunióval való kapcsolatai nem szakadtak meg, modern építészé válásában épp oly szerepet játszott Melnyikov, mint Le Corbusier. Bohém lett, és ugyanakkor igen gyorsan sikeres építész, aki hamar megtanulta a modern építészet rafinált eleganciáját, amely oly sok húszas évekbeli párizsi épületen látható, ahol a forradalmi egyszerűség könnyen vált finom és utánozhatatlanul elegáns kényelemmé. Ugyanakkor Lubetkin mindvégig hithű marxista volt, a jómódban élő szelíd forradalmárt folyamatosan foglalkoztatta a hazatérés gondolata, s aggodalommal töltötte el, hogy munkája pusztán a kapitalista polgári jólétet szolgálja, s nem a munkásosztály érdekeit, új valóságát.

Amikor aztán 1925-ben végül Lubetkin átkerült Angliába, ahol lassan tényleg otthonra lelt, akkor egy több szempontból is ismeretlen világban találta magát. Angliában kevés nyoma volt a modern mozgalmak determinálta radikális építészetének. Hosszú évek alatt Lubetkin, illetve a nagyrészt általa létrehívott Tecton csoport fontos szerepet játszott az új, modern építészet elveinek angliai hirdetésé-

1 Ivan Maisky: *Memoires of a Soviet Ambassador, The War: 1939–43*, Charles Scribner's Sons, New York, 1968, 251–252. old.

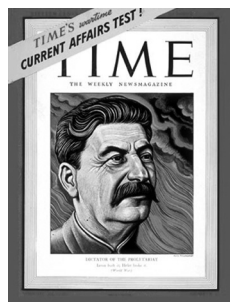
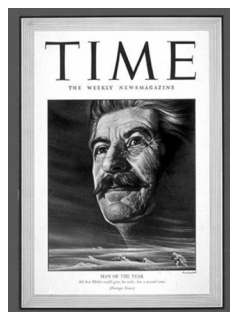
2 A Don melletti Rosztovban született, s végül ott is végezték ki a németek 1942-ben Sabina Spielreint, egykor Jung betegét, majd Freud kollégáját, akinek igencsak aktív része volt a halálöszön tanának megfogalmazásában.

3 John Allan: *Berthold Lubetkin, Architecture and the tradition of progress*, RIBA Publications, London 1992.

ben, gyakorlatának megteremtésében. A háborús években is folyó várostervezési munkákban való részvétel miatt volt ismerős Lubetkin Finsburyben, illetve a Holford Square-en. Építészként és szovjet kommunistaként kívánt szerepet játszani Lenin londoni emlékművének létrehozásában, amelyre a Majszkij által felavatott tábla nyilván jó apropót adott.

1942-ben mindez messze nem volt olyan abszurd, mint annak előtte, vagy aztán, mikor egy köztéri Lenin-emlékmű felállítása Londonban, legalábbis minimum zavarbaejtő ötletnek tűnhetett. Akkortájt az orosz/angol fegyverbarátság a fénykorát élte: angol katonatiszteknek adtak át magas szovjet érdemrendeket, angol katonák tapsoltak az orosz forradalom 25. évfordulóján rendezett gyűlésen, a Charing Crosson szovjet könyvesbolt nyílt, munkások és baloldali entellektüelek időről időre tömegtüntetéseken fejezték ki mélységes szimpátiájukat Oroszország iránt. A Lenin-emléktábla felavatását is megörökítő fotográfus, Hans Wild, a *LIFE* munkatársa számos nagyszerű felvételt készített az Oroszország iránti szimpátia látványos nyomairól, olyan városi jeleneteket örökített meg – a szó szoros értelmében –, amelyek egy része utóbb el sem jutott a politikai történetírásig, így aztán mindaz, amit ábrázol, kihullhatott volna az idő rostélyain, mint azt mondani szokás. „*Comrades in Arms*” szölt a buszok hátsó oldalán elhelyezett plakát szövege, amely Churchill és Sztálint ábrázolta egymás mellett. Az angol miniszterelnök csokornyakkendőben, szivarral a szájában nézett bele a kamerába, ám az SZK(b)P első titkára profilban, egyenruhában, száján enyhe kis mosollyal, nem tekintett rá a brit társadalom először nyilván meglepett tagjaira. (Amúgy a jaltai szerződés után állítólag Sztálin is emlegetett egy moszkvai emlékművet, amelyen Roosevelt és Churchill is helyet kaptak volna, amiből aztán nem lett semmi. Így csak Luzskov kedvenc szobrása ajánlgatta az elmúlt években, hogy a Livadia palota előtt szívesen elkészíti a szövetségek vezetőinek szobrait, de aztán ebből sem lett semmi.)

1941 és 1945 között írta Orwell londoni leveleit, a New York-i *Partisan Review*-ba, az eredetileg kommunista, majd radikálisan antisztálinista lapba, amelynek ezekben az években már komoly hagyománya, jelentős közönsége volt. „*Whatever may be happening among the higher-ups, the effect of the Russian alliance has been a tremendous net increase of pro-Russian sentiment. It is impossible to discuss*

the war with ordinary working-class and middle-class people without being struck by this. But the enthusiasm that ordinary people feel for Russia is not coupled with the faintest interest in the Russian political system. All that has happened is that Russia has become respectable. An enormous hammer and sickle flag flies daily over the Selfridge's the biggest shop in London."⁴ (Függetlenül attól, hogy a pártvezetés felsőbb köreiben éppen mi folyik, az oroszokkal való szövetségkötés hatására eddig soha nem tapasztalt intenzitással tombolnak a gyakorlatilag fenntartások nélküli oroszbarát érzelmek. Egyszerű munkás vagy középosztálybeli körökben lehetetlen nem észrevenni mindezt bármilyen, a háborúval kapcsolatos megnyilatkozás során.)

Az utca emberét az Oroszország iránt érzett lelkesedés ellenére ugyanakkor a legcsekélyebb mértékű érdeklődés sem jellemzi az orosz politikai rendszer iránt. Annyi történt mindössze, hogy Oroszország újabban némi tekintélyre tett szert. London legnagyobb üzlete, a Selfridge's előtt nap mint nap ott lengedezik egy hatalmas sarló-kalapácsos zászló.

Az orosz fegyverbarátság hirtelen érzelmi hulláma végigsöpört Londonon, ezért is kerülhetett az emléktábla a Holford Square 30-as házára.

Csakhogy a helyi tanácsnak mindez nem volt elég. A Kommunista Párt Finsbury kerületének vezetője, Alderman Riley, illetve a külügyminisztérium egy tisztviselője felkérte Lubetkint, hogy készítsen egy még állandóbb emlékművet. Ha jól rekonstruálom a helyzetet: ott voltak a környék kommunistái, az orosz fegyverbarátság iránti érdelemmel eltelt angol politikusok, a külügy, amely ugyancsak érdekelt volt abban, hogy mindez demonstráltassék, s végül ott volt a környéken épp tervező, ekkor már angol állampolgár, de mégis orosz, szovjet építész, Lubetkin, aki boldogan elvállalta, hogy az épülettel szemközt, a park kerítését megbontva elkészítsen egy emlékművet – Vlagyimir Iljics Lenin emlékére, Londonban. Lubetkin a szovjet nagykövetségről kapott egy tipikus fehér Lenin gipsz mellszobrot, amelyet egy általa tervezett keretbe foglalva állított ki. A konstruktivista allúziókat megengedő, kisméretű, az utcaszinten lévő, a járókelők számára készült emlékmű belső magja egy, a fehér anyagban kialakított fülkeszerűség, amelyben a mellszobor mellett egy szerény virágcsozor állt, s helyt kapott még a Vladimir Ilyich Lenin felirat. (A fehér anyagot nem sikerült azonosítanom, az általam ismert források egyike sem tér ki a mű ilyen részletes leírására.)

Akármilyen remek építész is volt Lubetkin, az emlékmű mégsem bizonyult szerencsésnek. Mintha az egész vállalkozással kapcsolatos összes dokumentumon pontosan érzékelhető lenne a zavarodottság: az orosz állam alapítójának, ahogyan Londonban Lenint tekintették, kellett is emlékmű, de hát az mégis nonszensz volt, hogy az épp olyan visszavonhatatlan legyen, mint a Denkmalkultur hagyományaként épített hatalmas bronzszobrok a londoni köztereken. Kívánatosnak is tűnt a mnemotechnikai tér használata, illetve formálása, ám mintha ugyanakkor a méret, illetve kerítésbe illesztett, pár méter távolságról

4 George Orwell: *London Letter to Partisan Review*. In: *My Country right of left, 1940–1943*. II: The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, edized by Sonia Orwell and Ian Angus, A Harvest Book, Harcourt Brace Jovanovich, Inc, New York, 2000, 176. old.

is szinte láthatatlanná tett emlékmű magában hordta végzetét. Sir Arthur Mosley náci hívei folyamatosan megromgálták azt, hiába állított 1942 és 1945 között a helyi önkormányzat egy rendőrt Lenin emlékműve mellé, arról nem beszélve, hogy nevetséges kis fehér lécekből összeácsolt korláttal is védeni kívánta azt. Így aztán 1945-ben, amikor a hirtelen jött orosz–angol fegyverbarátság értelmét, illetve jelentését is veszítette, a Lenin-emlékmű pedig politikai gesztusból kínos kötelességgé vált, s az őrzésnek vége szakadt, Lubetkin is lépni kényszerült. A mellszobrot a helyi önkormányzat gondjaira bízta, az emlékművet pedig az eredetileg a terveken Leninről elnevezett épület lépcsőházába kívánta volna áthelyezni, szemközt a portásfülkével, így remélvén a megfelelő gondoskodást arról. Ekkor azonban már 1951-et írtak, s az általa tervezett nagy, modern bérházat Leninről átkeresztelték Bevinre, s a „Housing Committee” a Lenin-emlékművet inkább a raktárban kívánta volna látni, mintsem a lépcsőházban. Ekkor aztán, mit volt mit tenni, az általa tervezett emlékművet, tehát az üres keretet Lubetkin egy daruval kiemeltette a kerítésből, s úgy, ahogy volt, eltemette a Holford Square-en. Allan monográfiájában három kép látható az emlékműről, egy pedig a a temetésről, s Lubetkin maga is feltűnik a képen. Amilyen fegyvelmezett, az angol társadalmi normáknak hosszú évtizedeken át eleget tévő életet élt Lubetkin, olyan sajátos és radikális az emlékmű eltemetése. Mintha mindaz a modern szubverzió, amelyet építészként nem élhetett volna ki, egy pillanatra hirtelen kitört volna, s helyet kapott volna ebben az igazi neoavangárd akcióban, az eltüntetett nyomok, a radikális önfelszámolás művészetében. Mintha egy pillanatra egy másik emigráns, a menekült német zsidó gyerekből angol radikális művésszé lett Gustav Metzger autodestruktív művészetének szelleme tűnt volna fel a londoni közparkban. Lássuk be: egy dolog Lenin-emlékművet avatni a Holford Square oldalán, de ugyanott *eltemetni ugyanazt* komolyan veendő akció. Ami azt illeti: erősen foglalkoztatja a fantáziám, hogy mi történt utóbb, mi történt azóta. Vajon ott van még a földben? A Holford Square máig egy Lenin-emlékmű temetője lenne? Mikor kezdődik az archeológia ideje? Mikor lesz valami leletté? Mikor válik le egy múlt a jelenről? Vagy idővel – számos munkálat folyik ám egy városban – kiásták azt, s kidobták? Lubetkin még hosszú évtizedekig élt Londonban, de amennyire tudom, később sem foglalkozott egykori műve sorsával, nachlebenjével,

ahogy az onnan nem túl távoli Maresfield Gardensben, a szabadságban meghalni Londonba igyekvő Freud mondta volna, aki ugyancsak ebben a városban van eltemetve.

A háború utáni években aztán nemcsak az emlékművet, de az egykor az Internacionálé hangjai mellett felavatott emléktáblát is felváltotta egy jóval szerényebb és típusmegoldás. A London-szerthe látható kék körben olvasható a felirat, miszerint: „Vladimir Ilych Uljanov LENIN 1860 1924 Founder of the U.S.S.R. Stayed in 1905 at 16 Percy Circus which stood on this site.”

Lubetkin épületéről egy Londonban élő, kiváló fiatal építészettörténész barátom, aki végül elkészítette a kék emléktáblát ábrázoló fényképet is, kissé lemondóan annyit említett meg levelében, hogy a Bevin Court amúgy semmi különös, tipikus angol housing block. Én persze hosszú-hosszú évek óta nem láttam a Bevin Court-ot. Az emlékműről is tavaly télen olvastam először, amikor egy orosz avantgárd tanulmányhoz anyagot gyűjtöttem a CEU könyvtárában. A Nádor utcában, Allan monográfiájában láttam azokat a képeket, amelyek 1951-ben készültek, s mint minden hivatalos építészeti fotográfia különösképp alkalmasak arra, hogy annak is jelentést tulajdonítson a néző, aminek aztán az életben nyomát sem látja, átsiklik a szeme.

Amikor lassan harminc évvel ezelőtt G. egy hosszú séta során átmutatott az utca túloldalára, hogy nézd, ott lakott Lenin, akkor talán meg sem álltunk. S persze mit sem tudtunk sem Lubetkinről, sem az emlékműről, amely talán akkor is ott volt eltemetve.

Budapesten élek, s már csak néha jut eszembe, hogy 1945 után hosszú évtizedeken át szovjet emlékmű állt a Vigadó téren, vagy a Csörsz utcában, a játszótér mellett, ahol elég sok időt szerencsétlenkedtem. Akik nálam egy nemzedékkel idősebbek, azok még láthatták a Károlyi-kertben az 1947-ben ledöntött Prohászka Ottokár-szobrot, amelynek létéről és sorsáról én már csak könyvekből értesültem, éppúgy, mint a Holford Square Lenin-emlékművéről.

A városok terei mind akaratlan emlékművek, minden architektúra textúra egyben: mnemotechnikai eszközök megbonthatatlan sűrű szövetében élénk. Egyéni adottság, kultúra, életkor, szenvedély kérdése, hogy ki, mikor és mit lát ugyanabban a parkban. Nem nagyon hiszem, hogy London városának Lenin-emlékműve pár urbanistánál, a

városi emlékezet kutatójánál több embert érdekelne. A Kádár-rendszer fénykorában, az amnézia mélypontján is láttam állni, nem is különösebben idős embereket a Rózsák terén, s hirtelen megláttam, hogy ők egy temető láthatatlan nyomai között állnak, járnak 1956 tele óta.

Így tűnnek el mind a nyomok a terekből. Így válnak a falak feliratokká, így törli le, s ír fel új szövegeket az Idő keze ugyanarra a helyre, így íródnak egymásra folyamatosan a térben egy város lapjai. Ezért beszélhetünk városi palimpszesztről, ezért tűnik egynek az építészet és a szöveg, architektúra és textúra.

Számtalan Lenin-szobor, emlékmű épült egykor a volt államszocialista államok területén, számosat leromboltak, vagy olyasfajta értelmetlen Disneyworld-ökbe szállítottak, mint a Budapest melletti Szoborpark. Százszámra állnak Lenin-szobrok a volt Szovjetunióban, ahogy érinthetetlennek tűnik a Mauzóleum is. Mégis, talán a legkülönösebb épp a londoni emlékmű sorsa. A tetthely mindig elhagyatott. Egy üresnek tűnő londoni park, mint azt Antonioni *Nagyítás* című filmjéből megtanulhatta egy nemzedék, mindig kísérteties hely.

Konrad Sutarski

Katyń

– világot felháborító szovjet bűntény –

A Szovjetunió Kommunista Pártjának legfelső vezetése által a II. világháború elején hozott döntés értelmében lemészárolták szinte az összes olyan lengyel katonatisztet, akit az 1939 szeptemberében Lengyelország ellen intézett közös német–szovjet támadás után a Szovjetunióba internáltak. Az 1940 tavaszán meggyilkolt mintegy huszonnégyezer személy – hivatásos és tartalékos táborno­kok, tiszt­ek egyaránt – a lengyel értelmiség krémjét alkották: egyetemi tanárok, orvosok, mérnökök, közgazdászok, tudósok és művészek voltak köztük.

A döntés 1940. március 5-én született meg az NKVD (Belügyi Népbiztosság) főnöke, Berija által aláírt javaslat alapján, amelyet jóváhagyólag aláírt Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan is.

Tadeusz A. Kisielewski, az egyik legújabb *Katyń, zbrodnia i kłamstwo* /Katyń, bűntény és hazugság/ (Poznań, 2008) című monográfia szerzője a következőket írja könyve előszavában:

„Európa még mindig nem heverte ki az 1995 júliusában végrehajtott szrebrenyicai mészárlás okozta sokkot. A szerb katonák akkor... mintegy nyolcezer muzulmán hitű bosnyákokat öltek meg...

A szrebrenyicai mészárlás volt a legnagyobb háborús bűntény az 1945 utáni Európában ... Az elkövetők (most)... a hágai Nemzetközi Bíróság előtt állnak...

A katyíni mészárlás elkövetői sosem álltak semmiféle bíróság előtt, az az Orosz Föderáció pedig, amely önként vállalt örökösé annak a szovjet államnak, amelynek legfelső vezetése gyilkoltatott le közel huszonnégyezer lengyel állampolgárt, s ötven év elteltével be is ismerte ... a bűntény elkövetését, ez az Orosz Föderáció nem hajlandó felelősséget vállalni a bűntény következményeiért.”

A lengyel nép nem fogadja el, hogy a katyíni bűntényt Oroszország eltusol­ja, ahogyan szembe­helyezkedett a Szovjetunió elhallgatási kísérleteivel is. Oroszország Katonai Főügyészsége és az orosz bíróságok ezt a bűntényt (az utóbbi években többször is) elévült eseményként kezelték, pedig az emberiség elleni bűntettek még az elkövetők halálával sem évülnek el. Itt ugyanis magának a gonosztettnek a megbélyegzéséről van szó. Erre való tekintettel Lengyelországban április 13-át (azt a napot, amelyen elindult az első fogolyszállítmány a katyíni halálba vezető úton) a lengyel parlament 2007-ben A Katyíni Bűntény Áldozatainak Emléknapjává nevezte ki, a meggyilkolt tiszt­ek családjai

pedig a strasbourgi székhelyű Európai Emberjogi Bírósághoz fordultak 2008-ban, panaszt emelve az Orosz Föderáció ellen, amiért az „*abbahagyta... a sztálinista rendszer által elkövetett... bűntény körülményeinek tisztázását.*” A panasz benyújtását a lengyel állampolgári jogok biztosa is támogatta.

*

Ötesztendő voltam, amikor a hitlerista csapatok megtámadták Lengyelországot. Állami hivatalnok édesapám a Nagylengyelországi Lovas Tüzérek hetedik ezredének volt tartalékos hadnagya, így hát őt is mozgósították, és szeptember 1-jén ezredével együtt harcba indult az országra támadó németek ellen. Édesanyám és én poznańi lakásunkban maradtunk.

A lengyel csapatok hátrálni kényszerültek a korszerűen felfegyverzett, erős ellenfél nyomására, ám eközben védekeztek, mi több, ellentámadásokat is indítottak, mint például a háború legnagyobb ütközetében, amelyre Varsótól mintegy nyolcvan-száz kilométernyire, a Bzura folyónál került sor. A német harapófógó egyre szorosabbra zárult, de az ország fele még szabad volt. Akkor még huszonöt harc képes hadosztály tartózkodott ott, vagyis többé-kevésbé a lengyel haderő fele. Eközben a németek elvesztettek (későbbi adatok szerint) mintegy kilencven-ezer halottat, hatvanezer sebesültet, valamint több száz harckocsit, repülőgépet és egyéb fegyverzetet. A további lengyel védekezés esélyei csak akkor szűntek meg, amikor – a német katonai támadást követő 17. napon – szovjet csapatok is lengyel földre léptek. Lengyelország ennek ellenére sem kapitulált. A legfelső államvezetés tagjai sem a németeknek, sem a szovjeteknek nem adták meg magukat, hanem átlépték a román határt, s még szeptemberben (IX. 30-án) megalakították Franciaországban a lengyel emigrációs kormányt. Ugyanígy a lengyel hadsereg egy része – azok, akiknek Rydz-Śmigły főparancsnok utasítását követve sikerült – egyenruhában, fegyverrel a kézben átlépték a magyar, a román vagy a litván, illetve a lett határt, s onnan próbáltak átjutni tovább, nyugatra, ahol még ugyanez év őszén megalakult a lengyel emigráns hadsereg. A katonasággal együtt tömegesen menekültek az országból civilek is – csak Magyarországra összesen több mint százezren. Ettől függetlenül német fogságba jutott mintegy 300 ezer közkatoná és tiszt, szovjet fogságba 180 ezer, további 50 ezret pedig már a hadi cselekmények végeztével fogdostak össze.

Lengyelországot az agresszorok két, majdnem egyenlő részre osztották fel. „*Jogi*” alapot mindehhez a Németország és a Szovjetunió között közvetlenül a német támadás megindítása előtt, 1939. VIII. 23-án kötött „*megnemtámadási szerződés*” nyújtott. Ez a „*Molotov–Ribbentrop-paktumnak*” is nevezett szerződés titkos záradékot tartalmazott, amely kijelölte a német és a szovjet befolyási övezeteket arra az esetre, ha Lengyelország „*területi-politikai átalakítás*” alá esne. A szerződés értelmében a Szovjetunió a megszerzett keleti területeket az ukrán és a litvánianak szovjet köztársaságokhoz csatolta, a vilnai körzet pedig annak a Litvániának jutott, amely 1940 júniusában ugyancsak szovjet tagköztársaság lett. A németek az általuk megszerzett északnyugati területeket – köztük szülővárosomat, Poznańt is – közvetlenül a Német Birodalomhoz csatolták, a megmaradt része-

ken viszont (Varsó és Krakkó is ide tartozott) létrehozták az ugyancsak általuk irányított, de lengyeleknek fenntartott ún. Főköormányzóságot. Az elnémetesítési akció keretében lengyel családok ezreit telepítették át a Birodalomhoz csatolt helységekből keletre, a Főköormányzóságba.

1939 decemberében, egy késő esti órán Wehrmacht-katonák zörgettek, minden előzetes bejelentés nélkül, szépen berendezett négy és fél szobás lakásunk ajtaján, s fél órát adtak arra, hogy összecsomagoljunk és elhagyjuk otthonunkat. Csak annyi holmit vihettünk magunkkal, amennyit puszta kézzel elbírtunk. Anyám nehéz bőröndöket cipelt, én kedvenc mackómat és labdámat választottam. Teherautó vitt minket egy, a vasútállomás melletti nagy csarnokba, ahol már rengeteg, lakásából, otthonából ugyanúgy elzavart ember tolongott. Feküdni, aludni földre terített szalmán lehetett, egymás hegyén-hátán, összepréselődve. Mindenki azzal takarózott, amit magával hozott. Fűtés nem volt. Két vagy három napig tartottak minket a csarnokban. Aztán vonatra pakoltak mindannyiunkat – szerencsére személyvonatra, még ha szűken voltunk is –, és utaztunk összezsúfolódva végig a Birodalomhoz csatolt Nagylengyelországon és az egész Főköormányzóságon keresztül, míg végre eljutottunk a Przemysl közelében fekvő Jarosławba, a Szovjetunió és a Főköormányzóság új határa előtti utolsó városba. Ott leszállítottak bennünket a vonatról, s mindenki mehetett, amerre látott. Mi ketten, édesanyámmal egy Częstochowa melletti faluba indultunk (nem messze a Jasna Górán lévő pálos kolostortól), mert ott lakott anyám nővére, aki ráadásul a keresztanyám volt, s egy, már a háború előtt is létező elemi iskolában tanított.

1939/1940 fordulóján nagyon kemény tél volt, annyi hó esett, hogy a lakóházból a gazdasági épületekhez, a kúthoz és az árnyékszékhez vezető, hóba vájt alagutak két oldalán olyan magas volt a hófal, hogy én alig látszottam ki mögüle. Ilyen időjárás közepette, januárban jutott el hozzánk, falura a hír, hogy édesapám nagyon messze, keleten, Kijeven és Harkovon is túl, a lengyel tiszték internálótáborában, Sztarobelszkben van. Édesapám nem tudta a mi falusi címünket (bizonyára Poznańba írt nekünk), de küldött egy postai lapot az édesapjának – az én nagyapámnak, aki változatlan címen, Łódź mellett lakott –, s nála érdeklődött irántunk. Azt a sztarobelszki címet is tartalmazó lapot nagyapám aztán elküldte édesanyámnak. Addig csak annyit tudtunk – valakitől, aki apámmal együtt volt a fronton, de a szovjet csapatok bevonulása után elrejtőzött, és titokban visszatért Poznańba –, hogy apám túlélte a háborút: a Bzura menti csata és a szovjet támadás után megpróbált (egyenruhában, az egységével együtt) eljutni a déli határig. A német–bolsevik harapófogó azonban bezárult, és apám fogságba esett. A Sztarobelszkbe írt levelek tavasszal sorra visszajöttek vagy „eltávozott” vagy „címzett ismeretlen” felirattal.

A háború alatt azt lehetett tudni, hogy a szovjet állam a lengyel tiszték elhelyezésére három táborn hozott létre: Kozelszkben (Szmolenszktól délkeletre, légvonalban kétszázötven kilométerre), Osztaskovban (a Szelinger-tó szigetén, a Moszkva–Leningrád vonalától délre, Moszkvától háromszázhusz kilométerre) és Sztarobelszkben (Harkovtól kétszáz kilométernyire keletre). Körülbelül négyezer-ötszáz, hatezer-ötszáz és háromezer-kilencszáz hadi internáltat, összesen majdnem tizenötezer személyt helyeztek el bennük.

A táborok felügyeletét az NKVD látta el, mindegyiket ugyanakkor, 1940. április eleje és május közepe között számolták fel. Ez után az időpont után a foglyoknak nyomuk veszett. Közülük csak nem egészen négyszázötven személy menekült meg, akiket az odaszállítás előtt (egy esetben szállítás közben) elszakítottak nyomorult társaiktól. Azokról, akiknek nyomuk veszett, csak annyi volt tudható, hogy Kozelszkból a Szmolenszk melletti Gnyezdovo vasútállomásra vitték, itt a vagonokból rabomobilokba szállították át, és ezekben vitték tovább őket. A sztrobelszki foglyokat illetően csupán közvetett nyomok utalnak arra, hogy Harkov irányába vitték őket. Ismeretlen volt az osztaskovi tábor foglyainak útvonala.

1941-ben, miután a németek megtámadták a Szovjetuniót, és a szovjet birodalom a nyugati szövetségesek oldalára állt, az emigrációs lengyel kormány a szovjet szervekkel megállapodást írt alá, hogy a Szovjetunióban az ott fogolyként tartott vagy egyáltalán az országban tartózkodó lengyelekből lengyel hadsereget hoznak létre. A sok ezer eltűnt lengyel tiszt keresgélese, valamint az ügyben kezdeményezett, a legfelső szovjet szerveknek és vezetőknek föltett kérdések, a lengyel kormány ismételt intervenciói mind eredménytelenek maradtak. Csak a német rádió nyújtott két évvel később váratlan választ, amikor 1943. április 13-án világgá röpítette a közleményt, amely szerint a hitleri csapatok által 1941-ben elfoglalt Szmolenszk környékén lengyel tisztek tömegsírjaira bukkantak. A sírok Gnyezdovo vasútállomás közelében, a katyáni erdőben lelhetők fel. A közlemény szerint a tömegmészárlást a bolsevikok követték el. Két nappal később a Szovjetunió válaszul közzétette saját – a németekével ellentétes – közleményét, amely viszont a hitleristákat nevezte a gyilkosság elkövetőinek. Ebben a helyzetben a lengyel kormány kérte a Nemzetközi Vöröskereszt bizottságának összehívását. A Szovjetunió ehhez nem adta beleegyezését, egyúttal megszakította a lengyelekkel a diplomáciai kapcsolatokat.

A sírok feltárására és a holttestek vizsgálatára végül is – 1943 áprilisa-júniusa során – német felügyelettel került sor, ám három, egymástól független bizottság részvételével. Ezek egyike a Nemzetközi Orvosi Bizottság volt, amelyben számos európai ország tudósai vettek részt, köztük Orsós Ferenc professzor, a törvényszéki és kriminalisztikai kórbonctan magyar specialistája. A vizsgálatokban közreműködött a lengyel Vöröskereszt bizottsága is, amelynek tagjai között – illegálisan – ott voltak a földalatti Honi Hadsereg (a németek ellen harcoló partizánhadsereg) képviselői.

A vizsgálatok központi problémája a legyilkoltak halálának időpontja volt. Miután a német csapatok 1941 júliusában hatoltak Szmolenszk körzetébe, a halál korábbi időpontja a szovjeteket, későbbi időpontja a németeket vádolná. A három bizottság, egymástól függetlenül, különböző eredetű dokumentumok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mészárlást 1940 tavaszán az NKVD követte el.

A németek visszaverése után a szovjet hatóságok azonnal, még 1943 szeptemberében, létrehozták saját különleges bizottságukat, amelyet vezetőjéről Burgyenko Bizottságnak neveznek. Ez a bizottság a katyáni tömegmészárlás bűnét a németekre hárította, ám anélkül, hogy bármilyen dokumentumot bemutatott volna.

A nürnbergi per során (1945–46), amelyet a Harmadik Birodalom vezetői ellen a II. világháborúban elkövetett népiirtás miatt folytattak le, a Szovjetunió a vádiratba belevette a kátyúnyi ügyet is: „tizenegyezer lengyel tiszt legyilkolását”. A szovjet fél ezt a büntetést ugyan nem tudta dokumentálni, viszont Nürnbergben a szövetségesek nem is kutattak a valódi tettes után.

Amikor 1943-ban a németek közölni kezdték a kátyúnyi listát az ott exhumált és beazonosított lengyel tisztok nevével, édesanyám naponta végigböngészte az újságokat, hogy megtudja, nem osztozott-e édesapám is azoknak a tisztoknak a sorsában. Óriási rettegéssel olvasta a listákat, ám egyúttal abban a hitben is, hogy apám nevével nem találkozik. És az nem is szerepelt egyetlen újságdoldalon sem.

A háború végétével anyám megkettőzött erővel írta a leveleket a moszkvai és a londoni Vörös keresztnek, a törökországi Zöld Félholdhoz. Ma is őrzöm ezeket a leveleket. A Szovjetunióból azt a választ kapta, hogy ilyen nevű embert nem ismernek, Londonból pedig arról értesítették, hogy a korábban a sztrobelszki táborban fogva tartott apám neve az eltűntek listáján szerepel.

Ennyit tudtunk, semmi többet, de abban a hitben ringattuk magunkat, hogy a visszatérés csodája egyszer bekövetkezik. Sosem felejttem el, hogy édesanyám a háború alatt végig, esténként, az ima elmondása után, két „jó éjszakát” keresztet rajzolt ujjával a homlokomra: egyet a saját, egyet pedig „apuka” nevében. Ezek a keresztetek – még sok-sok éven át, amikor már újra Poznańban laktunk – egyfajta szimbólumunkká váltak, azt jelentették, hogy apám még él, és egyszer visszatér.

1953-ban, Sztálin halála és az NKVD főnökének, Berijának a kivégzése után a Szovjetunióban – a desztalinizáció keretében – fokozatosan szabadon engedték a légerek foglyait, köztük a lengyeleket is. A szovjet Legfelső Tanács 1955-ös dekrétuma alapján, amely kimondja, hogy Lengyelországnak át kell adni a szovjet állam területén tartózkodó „minden lengyel állampolgárt”, a Lengyel Népköztársaság vezetőivel egyetértésben eléggé esetleges repatriálási folyamat vette kezdetét – ez érintette a Kazahsztánba és Szibériába száműzött lengyeleket is. Az 1939–41-ben a Szovjetunió távoli vidékeire hurcolt lengyelek mintegy másfél milliós tömegéből ekkor azonban csak alig néhány ezren térhettek vissza Lengyelországba.

Nem tudtuk, milyen csekély a táborokból szabadultak száma, de maga a tény, hogy vannak, akik visszatértek, növelte bennünk a reményt, hogy apám is megjön egyszer. Pedig milyen véletlenszerűek voltak néha ezek a visszatérések! Édesanyám egyszer találkozott valakivel, aki akkoriban jött haza a száműzetésből. Az illető a hazatérés lehetőségéről egészen véletlenül szerzett tudomást: a *Pravda* nevű újság letépett, a tábori latrinán felhasználni szándékozott darabkáján olvasta a hírt. Csak miután kezében tartotta, s bizonyítékként felmutatta a „megmentett” újságfecnit, kapott engedélyt a helyi elöljáróságtól a hazatérésre.

Jószereivel egészen 1990-ig nem volt Lengyelországban semmiféle újabb információ a kátyúnyi ügygel kapcsolatban. A kegyetlen, tömeges gyilkosságot a szovjet állam évtizedeken át titokban tartotta. Tabu témának számított egész Kelet- és Közép-Európában, a kommunista szovjet birodalomtól politikai és katonai értelemben függő minden országban. Aki firtatta a tényeket és a Szovjetunió bűnösségét, arra súlyos börtönbüntetés, légerekbe hurcolás, sőt halál, gyakran

akár orgyilkos támadás leselkedett. Ezért hagyta el Magyarországot 1944-ben, még mielőtt a front megérkezett volna, Orsós Ferenc professzor, tudta ugyanis, hogy keresni fogja őt az NKVD, a nemzetközi orvosbizottság egy másik tagját, a bolgár Marko Antonov Markov professzort pedig, aki nem hagyta el Bulgáriát, 1946-ban arra kényszerítették, hogy nyilvánosan vonja vissza 1943-ban Katyńban végzett kutatásainak eredményeit, és jelentse ki, hogy a tömeges gyilkosságot nem a szovjetek, hanem a németek hajtották végre.

Az ötvenes évek közepén átélt pillanatnyi eufória után apám visszatérésébe vetett családi hitünk az idő múlásával egyre csökkent. Már 1956 decemberében, nyilvános költői fellépésem első évében, Sztarobelszkről írt versemben, amelynek – látszólag reményekkel telve – még a *Ha visszajöttök* címet adtam, a befejezésben ennek épp az ellenkezőjét fogalmaztam meg (évekkel később pedig a következő mottóval egészítettem ki: *akinek sem sírköve sem sírja nincsen*). Ezt a verset Lengyelországban sem kötetben, sem a sajtóban nem közölhettem egészen 1988-ig. Csak szerzői esteken olvastam fel. Amikor aztán Csoóri Sándor magyarrá fordította, a magyar cenzúra is kivette az 1976-ban a budapesti Európa Kiadónál megjelent *Konrad Sutarski versei* című válogatásból. Következzék két részlet a versből a befejező sorokkal együtt:

*a megszállás egyik éjszakáján hatévesen
veszítettem el arcodat
azon az éjjelen talán holdas árnyékod sorvadozott
Sztarobjelszk szögesdrótja mögött
s legalább gondolatban szerettél volna
visszaszökni hozzánk
belezuhanni anyám tenyerébe
átkarolni engem nagy kezeddel
de csak az ötágú csillagos katonaoőrök lépteit
hallottad magad körül
a sóvárgó arcnak még átfényleni is nehéz
a drótokon
.....
visszajöttök
milyennek látlak majd apám
ha még vissza tudsz jönni*

A Nyugat ismerte „Katyń” részleteit, sokkal jobban, mint mi a megszállt Lengyelországban. A katyíni erdőben a kijelölt bizottságok által 1943-ban végzett exhumálások dokumentációja – amely egyébként egyértelműen a szovjeteket, nem pedig a németeket vádolta – rendelkezésére állt Winston Churchill angol miniszterelnöknek csakúgy, mint Franklin D. Rooseveltnél amerikai elnöknek. E két ország vezetői azonban a háború egész időtartama alatt igyekeztek eltussolni a „katyíni ügyet”, nehogy megsértsék Sztálint, aki, mint tudjuk, 1941-től a Nyugat szövetségese volt a hitleri Németország ellen vívott küzdelmekben. Hiába tiltakozott a londoni székhelyű lengyel emigrációs kormány az igazság elhallgatása miatt. Majd csak a háború után, a Kelet és a Nyugat közötti feszültség növeke-

désével kialakult hidegháborús időszakban – az ötvenes évek elejétől – kezdett fokozatosan változni Anglia és az Egyesült Államok álláspontja. Ezt példázza az a tény is, hogy 1951-ben az Egyesült Államok képviselőháza végre létrehozott egy különleges bizottságot „a katyíni erdőben végrehajtott tömegmészárlás tényeinek, bizonyítékainak és körülményeinek feltárására”. A következő évben lefolytatott kihallgatások alatt a bizottság elé hívták, mint az egyik legfontosabb tanút, Orsós Ferenc professzort is, aki a háború vége óta Németország amerikaiak által megszállt övezetében élt. A bizottság arra a következtetésre jutott, hogy a tömeggyilkosságért a Szovjetuniót terheli a felelősség.

Katyínról, az ilyen és hasonló erőfeszítésektől függetlenül, továbbra is csak annyit lehetett tudni, amennyi információt részben a háború alatt, 1943-ban, részben pedig a hitlerista gyilkosok 1946-os nürnbergi perében sikerült összegyűjteni, ahol a szovjet ügyész még egyszer megvádolta a németeket Katyín ügyében, a németek viszont új ellenérvek felsorakoztatásával cáfolták a vádat.

Majd csak 1990. április 13-án adta közhírré rádión keresztül a TASZSZ az SZKP KB áttörést jelentő hivatalos közleményét, amely megállapította, hogy a katyíni bűntényt a Szovjetunió követte el. Ugyanekkor Mihail Gorbacsov első titkár átadta Jaruzelskinek, a Lengyel Köztársaság elnökének azon személyek listáját, akiket a névről már ismert kozelszki, osztaskovi és sztrobelszki internálótáborban tartottak fogva. A szovjet befolyás alól 1989-ben felszabadult lengyel állam e lépéstől függetlenül további tények közlését követelte – a lengyel nép nevében. Bár az igazságot sejteni lehetett már az eladdig ismert tények alapján, mégis szükség volt a teljes és végleges igazságra. Az osztaskovi és sztrobelszki foglyok esetében is. Szükség volt erre már csak azért is, hogy tudjuk, hol fekszenek a halottak, és végre megszentelt földben, végső nyugalmat biztosítsunk nekik.

Ezek az óhajok és követelések már a nyolcvanas évek elejétől léteztek, és egyre erősödtek, részben az 1980-ban alakult, sok millió tagot számláló Szolidaritás-mozgalom keretén belül, másrészt egy sor speciális szervezet is kiállt mellettük, olyanok, mint a létezése első tíz évében illegálisan működő Katyín Intézet vagy a Katyíni Családok Országos Szövetsége. Én a lengyel népnek ezeket a természetes elvárásait egy második, 1986-ban írt sztrobelszki versemben fogalmaztam meg, amelynek ugyan nincs címe, a mottója viszont a következő: „Apám emlékére”. A verset már édesanyám 1980-ban bekövetkezett halála után írtam. Anyám sosem törődött bele apám halálába. Nem ment újra férjhez. Várt, pedig még későbbi éveiben is mutató, szép asszony volt, találhatott volna magának társat. Halála után rádöbentem, hogy apám emlékét már csak én őrizhetem.

*Emlékművet emeltem egykor a hiábavaló reménynek.
Háborús füstökből s várakozás éveiből
– egy verset a fogságodról a fogságokról
De feledésre ítélték azt is mint titeket
Én most mégis makacsul visszatérek ahhoz a vershez
Mint hullám a parthoz fészkére madár amelyet nem tud
S nem is akar elhagyni soha
vissza mint eszelős dal*

*mert maholnap vége ennek a félévszázadnak
s én továbbra sem tudom hol rejtőzik sírotok*

.....

*Talán egy gondos történész lép majd a színre...
– mért is ne lépne – hogy Kelet sötét stációit
– Sztarobjelszket Osztaskovót és Kozielszket –
Odáírja a szenvedés és a borzalom ismerős tájai mellé*

.....

*De én már most akarom tudni
Hova kell majd elutaznom
gyertyát gyújtani
halottak napján*

Ez és a korábban idézett vers is csak 1988-ban láthatott napvilágot, megjegyzem, hogy ez volt a két első, kátyúni témájú irodalmi alkotás, amely Lengyelországban nyilvánosan, az országos sajtóban megjelent. (Magyarra ezt a verset is Csoóri Sándor fordította).

Az igazságot nemcsak a lengyelek kutatták. A szovjet birodalom lakosai is igyekeztek hozzáférni: történészek (például Natalia Lebegyeva) vagy igen nagymértékben a nyolcvanas évek második felében alakult társadalmi mozgalom, a Memorial, amely céljával tűzte a sztálini rendszer büntetteinek fölfedését és dokumentálását. A lengyel ügy szempontjából különösen nagy jelentőségű volt az, hogy 1988-ban létrejött a Memorial lengyel szekciója, hiszen ez járult hozzá a sztarobelszki és osztaskovi foglyok sorsának gyorsabb felderítéséhez. Az új hírek elsősorban 1990 májusában-júniusában jutottak el Lengyelországba, és egyebek között addig néma tanúk szájából, valamint a KGB (az NKVD jogutódja) körzeti bizottságaitól származtak. Segítségükkel lehetett az ötven évvel korábbi eseményeket rekonstruálni.

A sztarobelszki foglyokat vasúton elszállították Harkovba, és ott lőtték agyon őket az NKVD körzeti székházának pincéjében. A holttesteket az NKVD Harkov melletti, erdő borította üdülőterületein, Pjatyihatki falu közelében temették tömegsírokba.

„Én, Ivan Ivanovics Dvornyicsenko... sofőrként dolgoztam... Garázsunk a Puskin utca 41. alatt volt. Szemben az NKVD garázsa. Gyakran beszélgettem az ott dolgozó sofőrökkel. Különösen az egyikkel, akit Olekszijnek hívtak. Harmáncéves volt és már teljesen ősz. Közvetlenül a háború előtt (1941-ben) Olekszij mesélte nekem, hogy a pjatyihatki erdőbe szállította az agyonlőtték testét. Az embereket az NKVD Csernisevovszkij utcai épületében ölték meg, Olekszij oda vezette be a teherautót. A hullákat halomba rakták és ponyvával leterítették. Az agyonlőtték között sok volt a lengyel katona.

...A különböző tulajdonságú talajrétegek – homok, tőzeg, feketeföld – összeforgatása következtében az évek múlásával, a víz és a hőmérséklet-változások hatására, a rétegek elmozdulnak, a föld felszínre hozza azt, amit egykor a mélyébe akartak rejtetni. A céltudatos és szkrupulózus NKVD annak idején elhanyagolta a talajvizsgálatot, és a föld most

nyilvánosságra hozza a gyilkosság bizonyítékait. Az emberek igen gyakran találtak itt a felszínen emberi csontokat, koponyákat, egyenruhák darabjait. És a gyerekek állítólag máig találnak gombot, sasos jelvényt, rangjelzéseket...”

Hasonló sors várt a harmadik táborra is.

„A lengyeleket Osztaskovból 1940 tavaszán elszállították Kalinyinba (időközben ez a város visszakapta saját történelmi nevét, s újra Tver lett), és az akkori NKVD-székházban lőtték agyon őket. (Jelenleg ebben az épületben Zeneművészeti Akadémia működik.) A holttesteket Mednoje faluba szállították, és egy tágas gödörbe szórták. Később ennek a tömegsírnak a tetején építettek egy falusi házat, amelyben az új üdülőtelep őre lakott.”

Azután, hogy a Szovjetunió beismerte a bűntényt, a Lengyel Köztársaság Legfőbb Ügyészsége azzal a követeléssel lépett fel, hogy egyrészt tegyék hozzáférhetővé a többi szovjet dokumentumot, másrészt engedélyezzék az exhumálási munkálatokat az érintett területeken. Így aztán a Harkov melletti Pjatyihatkiban és a Tver melletti Mednojében a következő évben, 1991-ben megkezdték az exhumálást, 1994–1996-ban pedig az elkövetett bűntény mindhárom helyszínén elvégezték az alapvető feltárásokat és exhumálási munkálatokat. Arra azonban, hogy kiadják Lengyelországnak a legfontosabb katyáni dokumentumokat, a Szovjetunió utolsó vezetője, Mihail Gorbacsov nem szánta el magát. Majd csak 1992-ben tette meg ezt utódja, Oroszország első elnöke, Borisz Jelcin, aki október 14-én külön megbízottján keresztül adta át a dokumentumokat Lech Wałęsa lengyel elnöknek. A Szovjetunió legszigorúbban őrzött levéltári gyűjteményének „1. számú” dossziéja volt ez, amelyhez kizárólag az SZKP mindenkori főtítkárnak volt hozzáférése. A dosszié tartalmazta a jelen dolgozat elején már említett, Lavrentyij Berija által előkészített, a lengyel hadifoglyok kivégzéséről hozott 1940. március 5-i SZK(b)P KB határozatot, amelynek aláírói – még egyszer közlöm – Sztálin, Vorosilov, Molotov, Mikojan voltak („Kalinyin helyett” és „Kaganovics helyett” megjegyzéssel kiegészítve).

„Azzal kapcsolatban, hogy mindannyian a szovjet hatalom megrögzött és kibékíthetetlen ellenségei, az NKVD szükségesnek tartja:

I. Meg kell bízni az NKVD-t

1. hogy a hadifoglyótáborokban lévő 14 700 személy, volt lengyel tisztek, hivatalnokok, földesurak, rendőrök, az elhárítás emberei, csendőrök, telepések és fegyőrök ügyét, valamint az Ukrajna és Belorusszia nyugati kerületeiben letartóztatott és ottani börtönökben lévő 11 000 személy, különféle kémszervezetek és diverziós ellenforradalmi szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és szökevények ügyét különleges eljárás során megvizsgálja, és velük szemben a legmagasabb büntetést, a főbelövést alkalmazza.

- II. Az ügyeket a letartóztatottak értesítése és a vádak ismertetése nélkül kell lefolytatni...”

Az utóbbi évekből származó – és a már említett Kisielewski-kötetben közölt – adatok szerint Katyńban, Harkovban és Kalinyinban összesen 14 463, a kozelszki, sztrobelszki és osztaskovi táborban fogva tartott tisztet öltek meg. Megmenekült 395, más táborokba átszállított fogoly.

Dmitrij Tokarjev, a kalinyini NKVD főnöke, aki 1991-ben tett vallomást az ügyészségen, a következőképpen emlékezett Vaszilij Mihajlovics Blohin egykori állambiztonsági őrnagyra (a katonaságnál ez a dandártábornoknak felel meg), a szakmáját 1924 óta gyakorló kalinyini hóhérra: „*Elmentünk. Ez már az első nap volt. És akkor megláttam azt az egész szörnyűséget ... Blohin felvette speciális öltözkét: barna bőr pilótasapkát, hosszú barna bőrkötényt, könyöke fölé érő barna bőrkesztyűt, sofőrcsizmát. Nagyon megdöbbenem. Egy hóhért láttam magam előtt!*” Némely történészek úgy tartják, hogy akár 50 ezer embert is kivégezhetett. Az utolsó elítéltet 1953-ban, három nappal Sztálin halálának hivatalos dátuma előtt ölte meg.

A március 5-i dokumentum borzalmas, új iránytűként utalt arra, hogy az Ukrajna és Belorusszia nyugati részében fogva tartott lengyel foglyok ezreit alighanem ugyanúgy tarkólövessel végezték ki, mint ahogyan azt Katyńban tették. (Ezért beszélünk, akár csupán szimbolikusan, „*ukrán katyńi listáról*”). Az ügyben a kilencvenes és azt követő években végzett nyomozás kimutatta, hogy ugyanabban az időben, amikor az NKVD a három fő tábor foglyait gyilkolta, vagyis 1940 áprilisában és májusában, hasonló módon végeztek ki legkevesebb 7305 katonai és civil személyt az ún. Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia területén lévő táborokból és börtönökből. Ukrajna esetében a lengyeleket Kijevbe, Harkovba és Herszonba szállították „*likvidálásra*”. A Kijevben legyilkolt emberek tetemeit a közeli Bikovnyában földelték el. Az ukrán állam által 2001–2004-ben végzett kutatások kimutatták, hogy Bikovnya a kommunizmus áldozatainak legnagyobb ukrán temetője, ahol akár több tízezer meggyilkoltat is rejthet a föld. A 2006–2007-ben végzett közös lengyel–ukrán nyomozás és az ezt kiegészítő exhumálás adatai azt mutatják, hogy a helységben – az eddigi megállapítások szerint – további 3435 lengyel áldozat, többek között tisztok, rendőrök, hivatalnokok tetemei találhatóak. Ukrajnával ellentétben, a mai napig nem lehet biztosan tudni, hogy hol gyilkolták meg és temették el a belorusz börtönök lengyel foglyait. A Minszk melletti Kuropatit tartják a legvalószínűbb temetkezési helyszínnek, ám eddig a lengyel áldozatok listáját nem tették hozzáférhetővé Lengyelország számára sem a belorusz hatóságok, sem pedig a moszkvai hatóságok, jóllehet Moszkvában volt az NKVD központja.

Összegezve a kutatások eredményeit, megállapíthatjuk, hogy az exhumált és azonosított, az 1940. március 5-i parancs értelmében tarkólövessel kivégzett lengyel áldozatok száma – pillanatnyi állás szerint – 21 768 főt tesz ki. Nem tudni, hogy ez a szám nem fog-e növekedni, annál is inkább, mivel az említett dokumentum 4000-rel nagyobb számot tartalmaz, a hivatalos lengyel kutatócsoportok pedig még nem jutottak el mindenhova (így pl. Herszonba), és nem is engedték őket oda minden helyszínre. A belorusz hatóságok például teljesen megtagadták az együttműködést, Ukrajna pedig Bikovnyát saját nemzeti temetőjének tartja, s az utóbbi időkben ott nehézségekbe ütközött a lengyel főtábor csoportok helyszíni munkája.

Az eddigi, Gorbacsov és Jelcin idejében elkezdett lengyel–orosz, majd a lengyel–ukrán együttműködés igen jelentős eredménye volt, hogy sikerült létrehozni három lengyel katonai temetőt a korábbi, Harkov melletti, mednojei és katyńi temetkezések területén. Az előkészítő munkálatok 1994-ben kezdődtek, a Jerzy

Buzek lengyel miniszterelnök által történt megnyitásra és a nekropoliszok megszentelésére pedig 2000 júniusában, júliusában, illetve szeptemberében került sor.

Az alapvető architektonikus elképzelés mindhárom megszentelt helyszín esetében hasonló módon indul: föld alatti lélekharanggal, *„amely rendes körülmények között toronyból szólítja messze hangzó kongatással a hívőket imához”* vagy ugyanolyan hangosan *„jelzi a vést”* – itt azonban mintegy *„bebörtönözve”,* a föld alá *„temetve”,* tompán hallatszik a hangja.

A nürnbergi per óta a szovjet hatóságok a katyíni erdőben végrehajtott mészárlást emberiség elleni bűntettnek nyilvánították, és véleményüket nem változtatták meg még 1990. április 13-a után sem, amikor is elismerték bűnösségüket. Ez az álláspont Borisz Jelcin elnöksége alatt is változatlan maradt. Jelentősen romlott viszont a helyzet az után, hogy Putyin vette át az elnöki tiszteletet. Lezárták a katyíni bűntett ügyében folyó orosz nyomozást, és Oroszország katonai főügyésze két ízben – 2004-ben és 2006-ban – is kijelentette, hogy Katyín nem emberiség elleni bűntett volt. A katyíni családok ezért most a Strasbourgi Nemzetközi Bírósághoz fordulnak.

Az amerikai Allen Paul, a *Katyín* című, kiváló elemző mű szerzője (USA, 1991, lengyel kiadás: Warszawa, 2003) a következőket írja:

„Annak ellenére, hogy a viszonyok javításának útjában óriási akadályok tornyosultak, a Szovjetunió szétesése és Lengyelország nyugati integrációja több mint kétszáz év óta először teremtette meg a lengyelek és az oroszok pozíciójának egyensúlyát. A lengyelek nem ok nélkül (csupán) attól tartanak, hogy ismét újjászületik az orosz imperializmus Putyin elnöksége alatt, aki arra használta fel az ország jelentős energiakészleteit, hogy veszélyeztesse legközelebbi szomszédait, Nyugat-Európát, de még az Egyesült Államokat is.”

*

1989-ben kezdtem – krakkói barátaim segítségével – azzal foglalkozni, hogy Budapestre hozzuk az ősi lengyel királyi városban, Krakóban összeállított, Katyínról szóló fotókiállítást. A megnyitóra Magyarország fővárosában, a Budai Várban található Történeti Múzeumban került sor 1990 áprilisában – még hozzá, a véletlenek egybeesése folytán –, alig három nappal azt követően, hogy a szovjet rádió közzétette a TASZSZ jelentését, miszerint a Szovjetunió a felelős a katyíni bűntényért. A kiállítást később még Szombathelyen és Pécsen is bemutattuk. 1994-ben viszont a Duna TV megbízásából dokumentumfilmet készítettem Katyínról. A stábbal Lengyelországban, Oroszországban és Ukrajnában forgattunk. Voltunk többek között a Harkov és Pjatyihatki falu között fekvő erdőben, ott lépdeltünk, ahol névtelen tömegsírok, ezer és ezer ember maradványai rejtőznek a buja fű alatt, ahol az én apám is nyugszik. Egy pjatyihatki ukrán ember volt a vezetőnk, aki fiatal suhancként belopózott – más fiatalokkal együtt – az erdőbe, hogy lengyel katonagombokat gyűjtsenek, meg szétporladt tisztai sapkák sasos jelvényeit, amelyeket a föld kidobott magából a felszínre. Egyszer csak megkérdeztem tőle, nem taposunk-e véletlenül azokon a sírokon, azokon a hullákon, mert itt, Harkov környékén nincsenek a talajban olyan egyenetlenségek, bemélyedések, mint a katyíni kiserdőben.

– Igen, azokon taposunk.

– És nem találja ezt megrázónak, borzalmasnak?

– Nem én, ugyan miért tartanám annak? – válaszolta röviden és őszintén.

Ami az én életemnek meghatározó része volt, neki alighanem csupán pillanatnyi szórakozást jelentett.

A világnak hány temetőjén járunk így egyébként anélkül, hogy tisztában volnánk vele?! És hány, de hány, talán évszázadokkal vagy évezredekkel korábbi tragédiát rejtettek ilyen névtelenül a föld alá?! És nemcsak a szovjet–orosz birodalom területén, az úgynevezett „*embertelen földön*”, hanem nálunk, Lengyelországban, és nálunk, Magyarországon is, ahova annyiféle nép fiai érkeztek, hogy benépesítsék a szép, termékeny Kárpát-medencét, és akiket aztán itt temettek el.

Budapest, 2009. február–március

Fordította: Szenyán Erzsébet

A. Sajti Enikő

Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József

„A lavina hópelyhei mind ártatlannak vallják magukat.”

Stanislaw Jerzy Lec

Néhány szó a forrásokról

A szerencsésebb történelmi korokban élt emberek élettörténeteit, ha egyáltalán voltak ilyen korszakok, többnyire naplók, írásbeli és szóbeli visszaemlékezések, mások feljegyzései, interjúk stb. révén rekonstruálja a történész. Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy, a fentiekől funkcionálisan eltérő sajátos történeti forrást, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) operatív (felül)vizsgálati anyagát használjam fel egy szerencsésnek éppen nem nevezhető korszak, az ún. Rákosi-korszak mára elfeledett, de a maga korában meglehetősen fontos szerepet játszó *Rex József* élettörténetének rekonstruálásához. Rex a háború után formálódó új külügyi apparátusban teljesített szolgálatot, 1947/48-ban a belgrádi magyar követségre másodtitkárként nyert beosztást, majd a Magyar Jugoszláv Baráti Társaság főtitkára lett. 1949 májusában letartóztatták, a Rajk-perben tanúként hallgatták ki, majd hazaárulásért első fokon életfogytiglan tartó börtönre ítélték, amit a Legfelsőbb Bíróság 1950 júliusában 15 évre enyhített.

E dokumentumok, Rex József és társai felülvizsgálati dossziéi, jellegüknél fogva, elsődleges forrását képezik Rex és társai 1954–1955-ös perújításának, ám ezúttal nem a per rekonstruálására vállalkozom. Arra teszek kísérletet, hogy ezeket az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található iratokat a *20. századi magyar társadalomtörténet szempontjából elemezzem*. Rex élettörténetét olyan *mikrotörténetként értelmezem*, amely túlmutat a személyes történelem keretein, és, fogalmazzunk kissé fellengzősen, átlép a nagybetűs TÖRTÉNELEMBE, a 20. századi magyar történelem társadalom- és politikatörténetébe, és részét képezi az 1945 utáni társadalmi átrétegződésnek, az új külügyi apparátus formálódásának.

„Rex József és társai” (Hegedűs József, Gondi Ferenc, Csuka Zoltán¹) *operatív felülvizsgálati dossziéja* három vaskos kötetben az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok 1945–1990 (2. szekció) volt Zárt irattár levéltári anyagai között található, pontos jelzete 2.1.I/94., I/94/a és I/95.

Az első, I/94. – V-142734. számú dosszié a Belügyminisztérium (BM) Vizsgálati Főosztályának 1954. július 5-én kiállított szolgálati jegyével indul, amelyben Balázs Béla államvédelmi (áv.) alezredes, a Vizsgálati Főosztály helyettes vezetője kéri, hogy Rex József elítéltet kísérjék át a Gyűjtőfogházból a BM Vizsgálati Főosztály házi fogdájába. A dossziét Józsa Károly av. főhadnagy 1956. augusztus 31-én, 27-es sorszámmal, 183 oldallal zárta le. A sorszámmal a dosszié tartalomjegyzékének egyes tételeit, sorait jelzik, az abban lévő anyag jellegére utalnak, vagyis az adott dossziében elhelyezett anyag „*leltárát*” tartalmazzák. Ilyen anyag például az adott esetben az elítélt saját kezű önéletrajza, a vizsgálati osztály ún. vizsgálati terve, a beidézett tanúk kihallgatási jegyzőkönyvei, a vizsgálati főosztály egy-egy ügy lezárásaként készített jelentése stb.

Rex József második, 2.1.I./94/a. – V-142734/2. jelzet alatt található dossziéját bizonyos Cseh Géza av. százados 1956. augusztus 9-én, 87 sorral, 114/e oldallal zárta le. Főként Gondi és Hegedűs anyagait, valamint az ügyszámhoz kapcsolódó tanúkihallgatásokat, többek

1 *Hegedűs József (1907–1955)* a két világháború között Jugoszláviában élt, a harmincas évek elején belépett Jugoszlávia Kommunista Pártjába. Egyik testvérét a Délvidék Magyarországhoz történő visszacsatolása után kommunista szervezkedésben való részvételért, hűtlenség vádjával kivégezték. 1944 októberében jelentkezett a már jugoszláv partizánok által visszafoglalt Szabadkán a helyi katonai parancsnokságon, és Stumberg Józseffel, a jugoszláv belügyminisztérium népvédelmi osztályának (OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda) őrnagyával 1945 elején visszajött Magyarországra. Az itt tartózkodó jugoszláv állampolgárok „*felülvizsgálása és hazatelepítése körül*” tevékenykedett. Ez azt jelenti, hogy részt vett a jugoszláv állambiztonsági szervek Magyarország területén végrehajtott, háborús bűnösöket felkutató razziaiban. Mint az államrendőrség vidéki rendőrkapitánysága politikai osztályának munkatársa részt vett a jugoszláv állambiztonsági szervek 1945 őszi sikeres Balaton környéki akciójánál is. 1947-ben a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaság „üzemszervezője” lett. Hűtlenség miatt 1950-ben életfogytiglani fegyházra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Ügyét 1954-ben felülvizsgálták, de „*enyhébb fokban*” továbbra is bűnösnek találták, 6 évre ítélték, amit azonban kitöltöttek vettek. 1956 szeptemberében, halála után, a Legfelsőbb Bíróság felmentette a vádak alól.

Gondi Ferenc (1915– ?) egyetemi tanulmányait a királyi Jugoszláviában, Zágrábban végezte, a háború alatt települt át Magyarországra, a külügyminisztériumban dolgozott. 1945-ben „*fasiszta rádiónál kifejtett tevékenység miatt*” népbírósi eljárást folytattak ellene, de felmentették. Szerepelt a jugoszlávok háborús bűnösök listáján is, de végül lekerült a listáról. 1945/46 fordulóján a kormány megbízásából a nyugatra hurcolt magyar javak hazaszállításában segédkezett. Lévén délvidéki, csurogi születésű, jól tudott szerbül. Rex több esetben is felkérte, hogy fordítói munkát végezzen a budapesti jugoszláv követség számára. Őt is a Rajk-ügy kapcsán tartóztatták le, és 1950 júliusában Jugoszlávia javára végzett kémkedés miatt 12 évre ítélték. 1955. július 29-én felmentették és elrendelték azonnali szabadlábra helyezését.

Csuka Zoltán (1901–1984) író, műfordító, a két világháború közötti jugoszláviai magyar irodalom kiemelkedő alakja. 1950-ben kémkedésért 15 évre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. A vagyonelkobzást azonban nem hajtották végre. Letartóztatása előtt a kultuszminisztérium sajtóosztályának vezetője volt, s mint a délszláv kultúra és irodalom jó ismerője és közvetítője, fontos szerepet játszott a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaságban. Ügyének felülvizsgálatát elkülönítették a többiekétől, szabadságvesztésének végrehajtását 1955 januárjában felfüggesztették és szabadlábra helyezték. Perújítási tárgyalására 1955. április 30-án került sor, és bizonyíthatóság hiányában felmentették a kémkedés vádjá alól. Az érdi könyvtár, ahol hagyatékát is őrzik, ma a nevét viseli.

között Szántó Zoltán² volt belgrádi magyar nagykövet, valamint a budapesti jugoszláv követség két egykori munkatársának és a Rajk-perben súlyos börtönbüntetésre ítélt Lazar Brankovnak és Živko Boarovnak³ tanúként történő kihallgatási jegyzőkönyveit tartalmazza. A harmadik dosszié, Rex József és társai 2.1. I./95. – V-142734/1., Hegedűs József, Gondi Ferenc és Csuka Zoltán perújítási anyagait tartalmazza, 45 sorral és 237 lappal zárul 1956. szeptember 20-án. E dossziében található például a Legfőbb Ügyészség 1954. novemberi perújítási indítványa, az ügyükben 1956 folyamán Nonn György legfőbb ügyész elítéltek ártatlanságát elismerő igazolása, Csuka Zoltán perújítási tárgyalási jegyzőkönyve, illetve az ügy kapcsán keletkezett kézzel írott bírósági jegyzetek stb.

Az életrajz rekonstruálásához még egy internetes forrás volt segítségemre, a kisvárdai Fischer, illetve a bécsi Gänzler zsidó családok eredetét kutató honlap. Ezen található Rex Józsefnek öccse, Reksz Tibor temetésén 1966 júliusában, Bostonban elmondott beszéde.⁴ Tanulmányunkhoz emellett a magyar–jugoszláv kapcsolatok témakörében végzett sokéves kutatásaink eredményeit és levéltári forrásait hasznosítottuk.

Gyermek- és ifjúkor

Rex József gyermek- és ifjúkoráról forrásaink, érthető módon, igen keveset mondanak, a fontosabb életrajzi adatokban azonban eligazítanak. Ezek szerint 1920. augusztus 1-jén született Budapesten, baloldali zsidó családban. Apja, Rex Izidor (1893–1944) kereskedősegéd, anyja Gänzler Margit (1896–1971) varrónő volt. Egyetlen, Tibor nevű öccse 1924-ben született, akihez szoros testvéri kötelék fűzte élete végéig. A család anyai, Gänzler-ága révén egy híres rokonnal is dicsekedhetett, bár ezt a felülvizsgálat során sokszor elmondott és leírt

2 Szántó Zoltán (1893–1977) szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A Tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadsereg ezredparancsnoka, majd hadosztály-politikai megbízott. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezésében. Később visszatért Magyarországra, letartóztatják, súlyos börtönbüntetésre ítélik. 1935-ben a Szovjetunióba emigrált, ahol a Komintern titkárságán dolgozott, egy időben a KMP KB Ideiglenes Központi Bizottságának vezetője. A háború alatt a moszkvai rádió magyar nyelvű adásának, a Kossuth rádióé a főszerkesztője. 1945 nyarán tért haza. 1947–49 között belgrádi és tiranai, majd párizsi és varsói követ. Nagy Imre híveként fontos szerepet játszott az 1956-os forradalomban. November 4-én a jugoszláv követségre menekült feleségével, majd mikor társaival elhagyták a követséget, a szovjetek letartóztatták, Romániába internálták. 1958-ban térhetett haza. Büntetőeljárás nem indult ellene.

3 Lazar Brankov (1912–?) a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv delegáció tagja, a budapesti jugoszláv követség beosztott diplomatája, majd ügyvivője, aki a Tájékoztató Iroda Jugoszlávia-ellenes határozata után politikai menedéket kért Magyarországon. 1949 februárjában Moszkvában egy Tito-ellenes emigráns kormány megalakításának lehetőségéről tárgyalt. A Rajk-per negyedrangú vádlottja. Életfogytiglani fegyházra ítélték, 1956 áprilisában szabadult, majd Franciaországba emigrált.

Živko Boarov (1921–?) jugoszláv kommunista, partizán, 1947-től a jugoszláv követség sajtóattaséja. 1948 júliusában szerelmi vitába keveredett Miloš Moić jugoszláv újságíróval és halálosan megsebesítette. Az ügyet politikai gyilkosságként igyekeztek beállítani, de a Moić-gyilkosságból végül mégsem kreáltak nagy, jugoszlávellenes pert. Boarovot a Rajk-perben, illetve az azzal összefüggő perekben tanúként használták fel. 1953-ig ítélet nélkül ült, ekkor egy rövid eljárás keretében előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésért, hűtlenségért és államellenes szervezkedésben való részvételért életfogytiglani börtönre ítélték. 1955-ben amnesztiával szabadult. Visszatért Jugoszláviába, ahol Újvidéken, a Matica srpska-ban osztályvezetőként dolgozott nyugdíjazásáig.

4 http://au.geocities.com/pgaras/family_stories/tibor_reksz.htm A letöltés ideje 2009. február 12. Rex Tibor (1924–1979) az USA-ban már Reksznek írta a nevét.

életrajzában, vallomásaiban soha nem említette – egyik rokonuk a magyar némafilmgyártás kiemelkedő színész-rendezője, Garas (Gänsler) Márton (1881–1930) volt.⁵

A család Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba történő emigrációját meglehetősen vázlatosan ismerhetjük meg. Mivel szülei „részt vettek a proletárforradalomban”, az első világháború után „Jugoszláviába emigráltak”. Apja még 1919-ben, anyja pedig 1923-ban hagyta el Magyarországot. Sajnos arra vonatkozó adatot, mit is jelentett ez a proletárforradalomban való részvétel, sehol nem találtunk. Öccse, Tibor már a királyi Jugoszláviában, Zomborban született. József tizenkét éves korában autóbalesetben elvesztette egyik karját.⁶ Ez a tragikus epizód későbbi felülvizsgálati perében politikai felhangot kapott, a tanúként kihallgatott Szántó Zoltán volt belgrádi követ, Rex egykori felettese már úgy interpretálta, hogy Rex a jobb kezét „a háború alatt, mint a szovjet hadsereg kapitánya veszítette el.”⁷ és ebből politikai tőket akart kovácsolni. Apja gyakran volt munka nélkül, ezért már középiskolás korában dolgoznia kellett. Egy belgrádi kávéházban volt kifutófiú és telefonkezelő. Mint írja, „otthon a szüleim és emigráns barátok fejlesztették bennem a gyűlöletet a kapitalizmus és minden fajtájú kizsákmányolás és elnyomás ellen”, így már 1937-ben belépett a jugoszláv kommunista párt ifjúsági szervezetébe, a SKOJ-ba (Savez komunističke omladine Jugoslavije) és saját állítása szerint részt vett „minden akcióban, amit a párt szervezett”.⁸ A belgrádi Közgazdaságtani Főiskolán kezdte meg felsőfokú tanulmányait, innen eltávolították, de ennek okát soha nem említette. Emiatt rövid ideig Zágrábba ment, ott tanult, majd „anyagiközből” visszatért Belgrádba, ahol a családja élt. Tanulmányait később sem fejezte be, egyetemi oklevelet nem szerzett.

Partizán múltja rövid és sikertelen volt, amit, becsületére legyen mondva, soha nem akart igazán fényesebbre csiszolni. A többször elmondott és leírt történet egyes variációi ugyan több ponton is eltérnek egymástól, lényeges elemei azonban megegyeznek. Az 1955. július 29-én megtartott perújítási tárgyaláson a Legfelsőbb Bíróság elnökének, Domokos Józsefnek a „személyes viszonyaira” vonatkozó kérdésére válaszolva életének partizánidőszakát így foglalta össze: „1940 óta a Ju.K.P. tagja voltam. 1941-ben egy partizánosztág kiképző politikai biztosa voltam. Azonban onnan Belgrádba hívtak 1941 októberében, mert akik más nyelven is beszéltek, másfelé akarták, és így engemet, elküldeni. Engemet abban az időben körözték, hiszen ismert kommunista voltam, gyűléseket, beszédeket tartottam és így minden vasútállomáson kint volt a fényképem. Belgrádban egy hétig vártam a kapcsolatra, de az késett. Akkor az anyámék helyzete is súlyos volt és ők készültek haza Újvidékre, engedéllyel én is velük mentem. Engemet eredetileg is Újvidékre akartak küldeni. Két újvidéki címet kaptam, de egyik elvtársat sem találtam. Ekkor Újvidékről tovább jöttem Budapest felé.”⁹ Egy évvel korábban, 1954. július 16-ai, majd július 30-ai kihallgatásán valamivel többet mondott el erről a partizánosztagról és annak rövid életű tevékenységéről. Mintegy félszázan tartoztak hozzá, főként egyetemisták és szakszervezeti munkások. Rex augusztusban, még a fegyveres ellenállás megindulásának kezdetén, Közép-Szerbiába kellett volna menjen embereivel, de az akkori általános fejtelenség közepette a megbeszélrt helyen senki sem várta őket. Még a vonatból sem mertek kiszállni, mert úgy ítélte meg, hogy figyelik őket, így társaival együtt visszatért Belgrádba.

5 http://au.geocities.com/pgaras/family_stories/tibor_reksz.htm A letöltés ideje 2009. február 12.

6 ÁBTL 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga, I-95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1955. július 29. 195. o. Mivel az iratokban a dátum előtt minden esetben Budapest szerepel, ezt a továbbiakban nem jelezzük.

7 Uo. 2.1.I/94-a. „Rex József”. Kivonat Szántó Zoltán 1954. aug. 23-i tanúvallomási jegyzőkönyvéből Rex Józsefre vonatkozóan. 1954. szeptember 10. 109. o.

8 Uo. 2.1. I/94. „Rex József”. Rex József 1954. július 16-ai kihallgatása. 77–78. o.

9 ÁBTL 2.1. I-95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv, 1955. július 29. 195–196. o.

Hiába kért kivizsgálást a „szerencsétlen akció” miatt, azt „felemás módon vizsgálták ki”, így pár hónapig még Belgrádban maradt. A sikertelen akciónak mégis komoly következménye lett, Rex felkerült a német megszállók által körözött „banditák” listájára, arcképe ki volt függesztve Belgrád utcáin. Veszélyben érezte magát és családját, ezért embercsempészek segítségével, de „a párt engedélyével” 1941. október végén családjával átszökött az akkor már ismét Magyarországhoz tartozó Újvidékre. Itt sem volt sok szerencséje, s mint fent már idézett vallomásában is említette, a megadott címeiken már nem találta azokat a mozgalmi ismerőseit, akik segíthettek volna nekik, mert a magyar hatóságok már letartóztatták őket.¹⁰ Ennek ellenére még az 1942. januári razzia előtt sikerült Budapestre mennie családjával együtt, ott megfelelő papírokat szerzett, és kifutóként, valamint pénzbeszedőként helyezkedett el. Mint írja, Újvidék 1941. október végén már „az ostromállapot képét mutatta”.

Később, az ellene indított hazaárulási per torz tükrében, eredeti környezetéből kiemelve, kompromittáló adatként nyert új értelmezést a fent említett sikertelen partizánakció. Mivel Rex „1941-ben megszökött egy jugoszláv partizánegységtől, és ezt a tényt az MKP-ba beadott életrajzában elhallgatta”, így ezt az adatot a jugoszláv belügyi szervek és fő magyarországi ügynökük, Lazar Brankov nyomásgyakorlásra használták fel ellene. Azzal zsarolták, hogy „amennyiben nem hajlandó adatokat szolgáltatni a jugoszláv hírszerző szervek részére, úgy a birtokában lévő kompromittáló adatokat átadja a magyar hatóságoknak.”¹¹

A háború éveit gyakorlatilag a fővárosban töltötte, kapcsolatai a jugoszláv kommunista mozgalommal azonban nem szakadtak meg. A Budapesten élő bácskai diákok, egyetemisták segítségével a Vörös Segélyen keresztül a vajdasági partizánoknak gyűjtött élelmiszert, gyógyszert.¹² Szüleit deportálták, anyja 1945 nyarán tért haza Mauthausenből, apját anyja szeme láttára Linz környékén lőtték agyon.

„1944 júliusában Csanádapáca községbe utaztam, azzal a szándékkal, hogy átmenjek a szovjet csapatokhoz, amely Románia kapitulálása után rohamosan közeledett. Csanádapácáról Reformátuskovácsházára mentem, ahol 1944 október elején találkoztam a szovjet csapatokkal. Jelentkeztem és kértem felvételemet. Több ízben és több helyen kihallgattak, majd rövid idő múlva közölték velem, hogy ellenőrizték adataimat, melyek megfelelnek a valóságnak, és, hogy felvesznek a szovjet hadseregbe.”¹³ – vallotta 1954. július 30-án. Más helyen úgy fogalmaz, hogy Vas Zoltánon¹⁴ keresztül „nagy nehezen sikerült a szovjet hadsereggel kapcsolatot teremteni”. A II. ukrán front 53. hadseregének politikai osztályán, majd politikai főigazgatóságán nyert beosztást, bizonyos Drabkin, illetve Gurkin őrnagyok voltak a közvetlen felettesei. Egyik első politikai megbízatása az orosházi kommunista pártszervezet létrehozása volt, amely-

10 A délvidéki jugoszláv kommunista mozgalom felszámolására 1941 októberében létrehozták a vezérkar főnökének rögtönítélő bíróságát. 1941 végéig több száz ügyben hoztak ítéletet, 116 főt hűtlenség vádjában bűnösnek találtak, ebből 93-at kötel általi halálra ítélték, közülük 64-et kivégeztek. Bővebben lásd A. Saji Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 134–152.

11 ÁBTL 2.1.I/94. „Rex József”. Javaslat Brankov Lázár elítélt kihallgatására. 1954. július 19. 94. o.

12 Uo. Kézírt életrajz, 1954. július 16. 78–81. o., valamint Jegyzőkönyv Rex József kihallgatásáról. 1954 július 30-án. 101–102. o.

13 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954 július 30-án. 105. o.

14 *Vas Zoltán (1903–1983)* kommunista politikus, író. 1922-ben fogolycserével került a Szovjetunióba, majd visszatért Magyarországra, itt többször letartóztatták és elítélték. 1940-ben Rákosi Mátyással együtt az 1848-as zászlóért cserébe a Szovjetunióba távozatott. 1944-ben a szovjet hadsereg tisztjeként tért vissza az országba. 1945 után számos tisztséget töltött be. 1953-ban politikai karrierje véget ért, bár nem tartóztatták le. Nagy Imre köréhez tartozott, 1956. november 4-én a jugoszláv követségbe menekült, majd a szovjetek letartóztatták és Romániába internálták. 1958 őszén térhetett vissza Magyarországra. Ezután visszavonultan élt, kizárólag irodalmi tevékenységet folytatott.

nek ő maga is tagja lett, s ezzel, hangsúlyozta többször is, a jugoszláv pártból átlépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába.

Amikor tehát Magyarország számára véget ért a háború, Rex József huszonnégy éves fiatalember volt, és rendelkezett azzal a politikai tőkével, amely segítségével a társadalmi mobilitás politikai csatornáin feljebb emelkedhetett: volt „*mozgalmi pedigréje*”, a kommunista párt tagja volt. A kérdés csak az volt, hogy ezzel az alapvetően nem magyar, hanem jugoszláv kommunista- és partizánmúlttal mennyire illeszkedik bele a szovjet csapatok által megszállt Magyarországon kibontakozó „*kádertermelés*” korabeli politikai sémába, lesz-e magasabb támogatója, s ha igen, ki.¹⁵

A külügyi pályán töltött évek

Számos kihallgatása során elmondott, leírt önéletrajza különböző változataiban lényegében azonos módon, bár más-más részleteket kiemelve meséli el külügyi karrierje keletkezéstörténetét. Ennek felidézése nemcsak az ő személyes története szempontjából fontos, de kiválóan alkalmas arra is, hogy felidézzük a kor politikai hangulatát, a szovjet katonai megszállás következtében a felszíntől rejtve működő politikai erővonalakat. Élettörténete ekkor, 1944 végén, 1945 elején lép át a makrotörténelem világába, és olyan szempontból enged bepillantást a magyar államapparátus, konkrétan a Külügyminisztérium új apparátusának formálódásába, amelyet a hivatalos iratok szükségszerűen elfednek. De lássuk, miről is van szó. Felülvizsgálati perének egyik kihallgatása során, 1954. július 16-án készült kézzel írott életrajzában ezt olvashatjuk: a háború végén, 1945 májusában „*kértem Gurkin őrnagyot, szeretném, ha átadna a pártnak*”, ezért leszerelését kérte a Vörös Hadseregből, amelyben hadnagyi rangig vitte. Emlékeiben tisztí rangja úgy jelenik meg, mint amit az „*új magyar politikai élet kibontakoztatása*” érdekében a szovjet hadseregen belül végzett munkája elismeréseként kapott, de tudta azt is, hiszen Gurkin világosan megmondta neki, hogy leszerelése után „*minden igényét*” elveszíti a Vörös Hadsereggel szemben.¹⁶ Gurkin gárdaőrnagy betartotta ígéretét, Rexet leszerelték a szovjet hadseregből és azzal „*adták át a pártnak*”, hogy kommunistaként a Külügyminisztériumban fog dolgozni. „*Magasabb támogatója*” tehát a lehető legjobb körökből került ki – a Vörös Hadsereg egyik magas rangú tisztje egyengette pályáját.

Az akkori külügyminisztert, Gyöngyösi Jánost¹⁷ Debrecenből, az Ideiglenes Kormány székhelyéről személyesen is ismerte. Gyöngyösi kezdetben szintén a Vörös Hadseregnek azon a főosztályán dolgozott, ahol Rex, és feladatuk egy magyar nyelvű újság szerkesztése, illetve egyéb magyar nyelvű propagandaanyagok készítése volt. Gurkin azért ajánlotta be őt a Külügyminisztériumba, mivel, mondta neki egy alkalommal a szovjet gárdaőrnagy, „*Gyöngyösi barátunk és az egész külügy rászorul egy kis megfigyelésre.*”¹⁸ Gyöngyösinél 1945. május 13-án jelentkezett, pár nap múlva már szolgálatba is lépett. Az egyik variáció

15 A társadalmi mobilitás korabeli lehetőségeire bővebben lásd például Gyarmati György: *A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években*. Valóság, 1991., 2. sz. 51–63., összefoglalóan pedig Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 98–170.

16 ÁBTL 2.1. I/94. „*Rex József*”. Kézzel írott életrajz, 1954. július 16. 81. o., valamint Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról, 1954. július 30. 102. o.

17 Gyöngyösi János (1893–1951) kisgazdapárti politikus, 1944 decembere és 1947 májusa között Magyarország külügyminisztere. Ő írta alá az 1947-es párizsi békeszerződést.

18 ÁBTL 2.1. I/94. „*Rex József*”. Kézzel írott életrajz. 82. o.

szerint Gyöngyösi külügyminiszter „megörült” neki, mivel „éppen szükség volt egy szerbül tudó személyre, aki a jugoszláv katonai misszió felé összekötő lesz.”¹⁹ Egy más alkalommal elmondott változatban már inkább azt hangsúlyozta, hogy „Gyöngyösi egy ilyen bejelentés ellen (ti. Gurkin kérésének – S. E.) nem mondhatott semmit”, annál is inkább, fűzte hozzá, mivel a külügy ekkor „cseppfolyós állapotban volt és nem látszott többnek a sóhivatalnál”, tehát könnyű volt rá nyomást gyakorolni.²⁰ Úgy tűnik azonban, hogy Gyöngyösi mégsem örült annyira, hogy szovjet nyomásra alkalmaznia kell a külügyi tapasztalattal egyáltalán nem rendelkező volt ifjú partizánt, és igyekezett késleltetni kinevezését. „Nem tartom kizártnak – írta Rex –, hogy ezt Gyöngyösi maga is késleltette: úgy vettem észre, neki nem nagyon tetszett, hogy a külügybe jöttem. Nekem sem volt könnyű a helyzetem, sokan ismertek még, mikor a Vörös Hadsereg egyenruháját viseltem. Fülelem hallatára mondták: itt van a G.P.U embere!”²¹ Mivel még két hónap múlva sem kapta kézhez kinevezését, Gurkin személyesen interveniált Gyöngyösinél, illetve Georgij Makszimovics Puskinnál²², aki ekkor Kliment Jefremovics Vorosilov²³, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) elnöke mellett politikai tanácsadóként működött, majd később budapesti szovjet nagykövet lett. Csak e nyílt nyomásgyakorlás után hívatta Gyöngyösi és „enyhe szemrehányást tett a sok intervenció miatt.”²⁴ Rex tehát akkor került a Külügyminisztérium állományába, amikor az még lényegében a régi személyi összetételében működött. Ahogyan ő fogalmazott: „A külügy ekkor még hemzsegett a régi horthysta diplomatáktól, akik elég komoly tisztségeket töltöttek be, de akiket akkor még nem lehetett eltávolítani. A jugók, Brankov is, ezt sokszor kifogásolták. És amikor beszélgetés közben esetleg szóba kerültek, megmondtam róluk a véleményemet, úgy, ahogy az ellenségről egyik kommunista a másikkal beszél.”²⁵

1945. május közepén jelentkezett szolgálatra a Külügyminisztériumban, és csakhamar a politikai osztályra nyert beosztást. Munkaköre eleinte „labilis” volt, bár nyelvtudása és jugoszláv kommunista párttagsága miatt kezdettől fogva a SZE mellé rendelt jugoszláv delegáció²⁶ összekötőjeként dolgozott. Munkája eleinte abból állt, hogy mint fogalmazott, „naponta elmentem hozzájuk, felvettem a kívánság-listájukat, ezt a külügy illetékes osztályain megbeszéltem és ellenőriztem azok végrehajtását.”²⁷ Ez azonban már kezdettől fogva több volt szokványos munkakapcsolatnál, bizalmas, baráti kapcsolatot épített ki velük, amelyről nyilván nem sejtette, hogy később csaknem az életébe kerül. Most ezek a jugoszláv kapcsolatok, a

19 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30-án. 102. o.

20 Uo. Kézírt életrajz. 82. o.

21 Uo.

22 Georgij Makszimovics Puskin (1909–1963) szovjet diplomata. 1945–48 között a SZE politikai tanácsadója, majd 1948–49-ben a Szovjetunó budapesti nagykövete.

23 Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969) szovjet politikus, marsall, a SZE elnöke. 1946-ban a szovjet minisztertanács elnökhelyettese, majd a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke.

24 ÁBTL 2.1.I/94. „Rex József”. Kézírt életrajz. Dátum nélkül. 82. o.

25 Uo. Válasz a 2–6. kérdésekre. 1954. július 16-ai kihallgatás. 67. o.

26 A SZE-et a magyar fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) alapján hozták létre és 1947. szeptember 15-ig, a párizsi békeszerződés letétbe helyezéséig működött. A testület szovjet elnökséggel és a szovjet hadsereg főparancsnoksága alatt, angol és amerikai missziókkal működött. Feladata a fegyverszüneti egyezmény feltételeinek végrehajtása, szabályozása és ellenőrzése volt. A jóvátételi ügyek rendezésére a SZE mellett Csehszlovákia 19 fős, Jugoszlávia pedig 10 fős missziót működtetett. A SZE tevékenységére legutóbb bővebben lásd Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002; A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerkesztette Feitl István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

27 ÁBTL 2.1. I/94. Válasz a 2–6. kérdésekre. 1954. július 16-ai kihallgatás. 67. o.

szovjet támogatás mellett, jól hasznosítható politikai tőkeként funkcionáltak, amellyel Rex szemmel láthatóan tisztában is volt és jól kihasználta. E baráti szálak formálódásáról így fogalmazott: „Megismerkedésünk után rövidesen baráti viszonyba kerültem a misszió valamennyi tagjával, kapcsolatam még jobban elmélyült velük, amikor a Magyar Jugoszláv Társaság főtítkára lettem”.²⁸ Máskor így magyarázta a jugoszláv misszióhoz fűződő bensőséges viszonyát: „Tudták rólam, hogy kommunista vagyok, Jugoszlávia népeinek és az akkori jugoszláv rendszernek őszinte barátja, tehát kedveltek, ahogyan én is őket. Sokkal közülük minden témáról, így a magyar politikáról is a legnyíltabban, legőszintébben beszélgettem. (...) Utólag szemlélve az egészet, lehet, hogy ez az éberség hiányával volt egyenlő, lehet, hogy emiatt az időben hibákat követtem el, de hűtlenséget tudatosan nem, azon kívül soha senki nem figyelmeztetett engem, hogy a jugoszlávokhoz ebben az időben másként kellett volna viszonyulnom, sőt ellenkezőleg. (...) Én úgy láttam, hogy a magyar pártvezetőség, a pártsajtó éppen úgy vélekedik e tekintetben. A jugókat, vagyis a jugoszláv kommunistákat minden magyar kommunista és haladó ember, a magyar nép, a magyar népi demokrácia úgynevezett barátjaként tekintette.”²⁹

Rex itt egy fontos körülményre utal személyes története kapcsán. A jugoszláv kommunista- és partizánmozgalomhoz fűződő múltja kezdetben több szempontból is előnyére vált. Egyrészt a Tito vezette Jugoszlávia az antifasiszta koalíció megbecsült tagja volt, a kommunisták vezette ellenállási mozgalomra az európai és a magyar baloldal is feltekintett, márpedig ő, ha rövid ideig, és nem éppen sikeres módon, de mégis részt vett ebben. Arról nem is szólva, hogy egyelőre a szovjet–jugoszláv barátság is töretlennek látszott. Külügyi pályáját, mint láttuk, a magyar belpolitikai folyamatokat egyre erőteljesebben befolyásoló szovjet hadsereg indította el, kifejezetten politikai célzattal, mondván, mind a kisgazdapárti külügyminiszterre, mind pedig az egész külügyre, mint korábban már idéztük, „ráfér egy kis megfigyelés.” Szerb és horvát (szerbhórvát) nyelvtudására pedig különösen nagy szükség volt a Budapesten székelő SZEB jugoszláv missziónál. Az Obrad Cicmil vezette delegáció, amely eredeti feladatán jóval túlmutató diplomáciai feladatokat is ellátott Budapesten, kifejezetten az ideológiailag hozzájuk közel álló kommunistákkal kívánt együtt dolgozni, másokkal szemben bizalmatlan volt. Rex nemcsak a nyelvüket, de „partizánmentalitásukat” is jól ismerte.

Feladatai fokozatosan bővültek, a jugoszláv misszió mellett végzett munka hamarosan kiegészült a magyar–jugoszláv politikai közeledést szolgáló Magyar–Jugoszláv Baráti Társaság létrehozásában és működtetésében kifejtett tevékenységgel. 1945 októberében a társaság első főtítkára lett. E kalandos sorsú társaság, amelyre a Rajk- és a hozzá csatolt perek „karnagyai” a magyarországi jugoszláv kémközpont szerepét osztották, valóban fontos szerepet játszott Rex karrierjében. Tehetséges szervezőnek bizonyult, s az itt végzett szervezőmunka során mozgalmi tőkéje és társadalmi karrierje között szoros korreláció mutatható ki. 1945 és 1947 között a magyar–jugoszláv kapcsolatok, ha nem is feszültségtől mentesen, de pozitív irányba fejlődtek. Már ő kísérte el 1945 augusztusában a Magyar–Jugoszláv Társaság előkészítő bizottságát Belgrádba, amelyet magyar részről Zilahy Lajos³⁰, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöke vezetett, a jugoszláv követség részről pedig többek között Lazar Brankov is csatlakozott hozzájuk. Ez a Brankovhoz fűződő egyre szorosabb munkakapcsolat képezte az alapját aztán annak a vádnak, hogy

28 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30-án. 102. o.

29 Uo. 65–66. o.

30 Zilahy Lajos (1891–1974) író, publicista, az MTA tagja. 1945-től aktív politikai szerepet vállalt, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság első elnöke. 1948-ban hivatalos amerikai úttjáról nem tért haza. Az ötvenes évek végétől gyakran tartózkodott Jugoszláviában, ahol egy időben valóságos kultusza alakult ki. Élete végén egyre több időt töltött Magyarországon is. Műveit több világnyelven is kiadták.

őt Brankov, mint az UDB kémhálózatának magyarországi fő rezidense szervezte be. Ebben a koncepcióban a Magyar–Jugoszláv Társaság egy olyan „kémszervezetté” transzformálódott, amelyet Belgrád utasítására „nacionalista”, értsd szovjetellenes szellemben kellett vezetni. Paradox módon azonban éppen egyedül Brankovval nem tudott közelebbi, baráti viszonyba kerülni a jugoszláv misszió tagjai közül, kapcsolatuk mindvégig távolságtartó maradt. Állítása szerint „Brankov egy eléggé beképzelt, diplomata modorú személy volt, aki – a többi jugoszlávoktól eltérően – állandóan »Rex úr« megszólítást alkalmazta velem szemben, míg a többi jugoszlávokkal tegező viszonyban voltam.”³¹

Beszervezésének vád által képviselt variánsa érthetővé teszi, hogy felülvizsgálati perében miért kapott olyan nagy hangsúlyt Brankovhoz fűződő kapcsolatának tisztázása, illetve állítólagos szervezésének kérdése. Brankov állítólag azért tudta őt UDB³²-ügynöknek beszervezni, mivel azzal zsarolta, hogy „megszökött a partizánoktól”, amit eltitkolt a magyar párt elől. Brankov mind önálló kihallgatása, mind pedig Rexszel történő szembesítése alkalmával azt vallotta, hogy amikor ő „az UDB magyarországi fő rezidense” lett, akkor „az UDB magyarországi ügynökeinek listáján Rex József mint ügynök szerepelt.”³³ Azt azonban már az 1954. szeptember 8-ai szembesítéskor tagadta, hogy ő szervezte volna be, de Rex határozott tagadásával szemben továbbra is határozottan állította, hogy Rex jugoszláv kém volt. Mint mondta: „Nekem nincs konkrét tudomásom arról, hogy mikor és ki szervezte be, de tény, hogy azon a listán, amelyet Jávorszky³⁴ átadott nekem, mint ügynök szerepelt, akit ideológiai alapon, mint kommunisztát és mint volt jugoszláv állampolgárt szerveztek be.”³⁵ A per részleteire, mint korábban már utaltunk rá, e tanulmány keretei között nem kívánunk kitérni, arra mégis szeretnénk utalni, hogy kihallgatása során Brankov mintha nem lett volna tisztában a megváltozott idővel, és a vád régi kliséit ismételte. Persze az sem lehetetlen, hogy Brankov a kémvád fenntartásával Rex korábbi, ellene tett terhelő vallomásaért akart visszavágni. Akárhogy is volt, a Rexszel szembeni személyes antipátiáját most sem rejtette véka alá. Mint mondta: „Egyébként Rex Józsefet kezdettől fogva úgy ismertem, mint aki hajlamos arra, hogy más emberekről rosszat mondjon, öntelt és anyagiás, szereti a polgári életmódot.” A korabeli puritán kommunista felfogás szerint az anyagiasság, a polgári életmód iránti vágyódás igencsak negatív jellemvonásnak számított. Rex a szervezési váddal kapcsolatban ezúttal rezignáltan csak ennyit jegyzett meg: „Ehhez nem tudok mit szólani. Engem soha senki nem szervezett be. Az a viszony, ami engem a jugoszlávokhoz fűzött, mint kommunisztát a kommunistákhoz, sajnos túl őszinte volt. Ezen az alapon lehet, úgy gondolták, hogy én ügynök vagyok.”³⁶

Brankov egyébként ennek a „túl őszinte” kapcsolatnak egy sajátos, bár az adott kor politikai légkörétől korántsem idegen epizódját is megemlítette, amelynek Rex öccse, Rex Tibor volt a központi figurája. Érdeemes felidézni, ugyanis a korszak magyar–jugoszláv

31 ÁBTL 2.1.I/94/a. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30. 50. o.

32 UDB –Udruženje države bezbednosti – a Jugoszláv Állambiztonsági Szolgálat korabeli elnevezése.

33 ÁBTL 2.1.I/94/a. „Rex József”. Jegyzőkönyv Brankov Lázár elítélt kihallgatásáról. 1954. augusztus 7. 83. o.

34 Mihajlo Jávorszky (Javorski) OZNA százados, a SZEB mellett működő jugoszláv katonai misszió tagja. A vajdasági Népvédelmi Osztály egyik vezetője a háború után. Neve a felülvizsgálat során többször felmerült, mint aki az UDB magyarországi hálózatát a SZEB jugoszláv delegációján, illetve a jugoszláv követségen keresztül kiépítette.

35 ÁBTL 2.1.I/94/a. Szembesítési jegyzőkönyv Brankov Lázár és Rex József szembesítéséről. 1954. szeptember 8-án. 89. o.

36 Uo.

kapcsolatainak egyik meglehetősen bonyolult problémájára, a háborús bűnösök kiadása körüli nézeteltérésekre utal. A történet Brankov elbeszélésében így hangzik: még 1946-ban egy alkalommal a jugoszláv misszió több tagjával a Belügyminisztériumban járt, amikor „*a velem lévő személyek felismertek egy háborús bűnöst, akit már korábban kerestek. Ekkor Rex Tibort kértem meg, hogy intézkedjen a személy őrizetbe vételéről és a katonai misszióknak való átadásáról. Rex – aki ekkor a belügyminisztériumban dolgozott – kéresemnek eleget tett, a személyt őrizetbe vette és saját maga szállította a katonai misszióra.*”³⁷

Az eset a külügyi dokumentumokban is nyomon követhető, lényegét így foglalhatjuk össze: Galambos Ferenc délvidéki, óbecsei származású ügyvédet Rex Tibor a Belügyminisztérium épületében, az akkor éppen ott tartózkodó jugoszláv katonai misszió szóbeli kérésére mint háborús bűnöst saját hatáskörében letartóztatta, és minden hivatalos kikérés és irat nélkül átadta őt a jugoszláv misszióknak. (Az eset egyébként 1945. július 31-én, tehát nem 1946-ban történt.) Galambost ezután Jugoszláviába hurcolták, és 1946 júliusában háborús bűnösként az újvidéki törvényszék első fokon 10 év kényszermunkára, másodfokon pedig 5 év szabadságvesztésre és kényszermunkára ítélte. A jugoszláv bíróság ellene felhozott vádja szerint a háborús bűntettet azzal követte el, hogy 1941. április 11-én Óbecsén azt mondta, hogy „*nem érdemes mozgósítani, mert már itt van a magyar katonaság, nyugodtan hazamehetnek.*”³⁸ Ügyében a magyar kormány többször is interveniált Belgrádban, és arra hivatkozott: „*Nem ismerhető el (a nemzetközi jog és a fennálló jogszabályok miatt) Magyarország részéről a jugoszláv misszióknak a magyar felségjogot sértő az az eljárása, amely szerint annak tagjai Magyarország területén bárkivel szemben kényszerintézkedéseket fogantathatnak, azt szabadságától megfosztják, az ország területéről elszállítják, még ha az illető jugoszláv állampolgár is.*”³⁹ Felesége Külügyminisztériumhoz intézett beadványa szerint férje csak nemrég, 1945 áprilisában tért haza a deportálásból, ahová zsidó származása miatt vitték, majd Budapesten telepedett le és ügyvédi tevékenységet folytatott.

Az eset kapcsán a magyar Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium között komoly vita bontakozott ki arról, hogy Galambos magyar vagy jugoszláv állampolgárnak tekinthető-e. A jugoszláv misszió ugyanis meglehetősen gyenge érveléssel arra hivatkozott, hogy Galambos jugoszláv állampolgár és jogszerűen tartóztatták le, mivel háborús bűnösként nem tett eleget a misszióknak történő jelentkezési kötelezettségének. Rex Tibor valóban súlyosan és önkényesen megszegte a háborús bűnösök kiadatására vonatkozó magyar jogszabályokat,⁴⁰ más ország parancsára a magyar Belügyminisztérium épületében önkényes letartóztatást hajtott végre, ezért sokan a fejét követelték. Bátyja egyenesen Farkas Mihálynál keresett számára védelmet, és úgy tűnik, nem is hatástalanul. Végül megúsza egyszerű áthelyezéssel, a Belügyminisztériumból áthelyezték a Honvédelmi Minisztériumba.

37 Uo. Jegyzőkönyv Brankov Lázár elítélt kihallgatásáról. 1954. augusztus 7.

38 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX – J-k-Jugoszlávia 30/b-106 961/1947, 111 067/1947. 49. doboz.

39 Uo.

40 Mint ismeretes, Magyarország a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja értelmében annak az országnak kellett kiadja a háborús bűnösöket, ahol a háborús bűnt elkövették. A két ország között kezdettől fogva komoly feszültséget okozott, hogy Jugoszlávia nem tartotta be a kiadatás minimális jogi és alaki feltételeit sem. Háborús bűnösök kiadására, illetve elhurcolására már 1944 végétől sor került, majd 1946-ban a jugoszláv belügyminisztérium 176 háborús bűnös nevét tartalmazó jegyzéket adott át Budapestnek. A magyar kormány szerint azonban jogi szempontból ez a jegyzék is igen sok kívánnivalót hagyott maga után. MOL XIX – J-1-k-Jugoszlávia 30/c-100 879/10a – 1947. 49. doboz. A kérdésre bővebben lásd: *Galántha Gergely*: Háborús bűnösök kiadási eljárásai Magyarország és Jugoszlávia között 1944–1948. Bácsországi Vajdasági honismereti szemle. 2006/. (39. sz.) 14–23.

A belgrádi követségen

A Magyarország és Jugoszlávia közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére, miután a SZEB ez ellen nem emelt kifogást, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt került sor. Szántó Zoltán követ 1947. február 4-én adta át megbízólevelét Belgrádban Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Népköztársaság elnökének. A követség munkatársai, így Rex József másodosztályú titkár is, már januárban megérkeztek Belgrádba és megkezdték a követség működtetéséhez szükséges munkálatokat. A követség kinevezendő munkatársainak kiválogatásában alapvető szempont volt, hogy Belgrád ne emelhesen ellenük kifogást, így „reakciós múlttal” rendelkező nagykövet, vagy beosztottak kinevezése szóba sem kerülhetett. Mind Szántó, mind pedig Rex kinevezésénél kommunista párttagságuk fontos szerepet játszott. Emellett Rex esetében nyilván számításba vették a jugoszláv misszióhoz fűződő, széles körben ismert „baráti” kapcsolatait és nyelvtudását is. Rex erről egyik kihallgatása során így vallott: „Barátoknak és kommunistáknak tekintettem őket, s mint ilyenekhez minden tekintetben és kérdésben a legőszintébb voltam feléjük. Nyíltan feltártam előttük minden vonatkozású problémát, eseményt. Beszélgetéseink során többször szóba került a Külügyminisztérium és annak egyes beosztottjai, akik még a horthysta minisztériumból maradtak, és akik személyét a jugoszlávok kifogásolták. Ezen személyekről a beszélgetések során megmondtam véleményemet, jellemeztem őket, mint ellenséges személyeket.”⁴¹ A jugoszláv kormány Belgrádban nyilván továbbra is számított Rex „barátságára”. Szántó követi kinevezése azonban kommunista múltja ellenére sem keltett ilyen osztatlan lelkesedést Belgrádban. Úgy tűnik, túlságosan is moszkovitának tartották. Brankov nem titkolta Rex előtt Szántóval kapcsolatos ellenérzéseit, és bizalmasan megmondta neki, hogy ők mást szerettek volna látni a belgrádi magyar követség élén, de hogy kit, nem árulta el. Rex továbbadta az információt Heltai Györgynek, a Külügyminisztérium politikai osztálya volt vezetőjének, de Szántó kinevezése mögött nyilván magasabb politikai erők álltak.⁴²

A Külügyminisztérium személyi ügyei egyébként egyre komolyabb gondot okoztak Gyöngyösi külügyminiszternek. 1946 októberében Gyöngyösi, Bolgár Elek követ és Pődör László kabinetfőnök között hatszemközti megbeszélésre került sor. A megbeszélés célja az volt, hogy „megszűnjön a legkülönbözőbb helyekről történő ajánlásoknak eddig szokásos módszere, amely lehetetlenné tette, hogy tiszta képet kapjunk azokról az erőkről, amelyek a külügyi szolgálatnak rendelkezésére állnak, és sok esetben alkalmatlan személyeket helyezett a külső szolgálatok fontos posztjaira.”⁴³ A külügyminiszter azt szerette volna elérni, hogy a követeket leszámítva, akiknek a kinevezése továbbra is pártközi politikai egyezkedés kérdése maradt volna, a külszolgálatra kiküldendő személyeket a Külügyminisztérium a maga szakmai szempontjai szerint válogathassa ki. Különösen fontosnak tartották a megfelelő nyelvtudást, illetve azt, hogy külföldi szolgálatra történő kiutazás előtt a jelöltek legalább egy évet itthon, a Külügyminisztériumban töltsenek. Nyelvtudása és itthon töltött szolgálati ideje szempontjából Rex alapvetően megfelelt ezeknek a követelményeknek, az pedig, hogy minden előzetes képzettség nélkül, politikai nyomásra került a Külügyminisztérium állományába, ekkor nem számított egyedülálló esetnek, annak ellenére, hogy a Külügyminisztérium korábbi személyi állománya ekkor még nem cserélődött ki radikálisan.

41 ÁBTL 2.1.I/94. „Rex József”. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30. 109. o.

42 Uo. Válasz a 2–6. kérdésekre. 70. o.

43 MOL XIX – J-1-o-KÜM Kabinet, 312/MK-1946. 2. doboz. Egyébként már korábban, 1945 decemberében felvételt hirdetett olyan fogalmazói tanfolyamra, amely révén lehetővé vált olyan rétegek külügyi pályára kerülése, akik elől ez a pálya korábban el volt zárva. Ilyenek voltak például „a zsidók, proletárok és a parasztok”. Uo.

Rex a belgrádi magyar követség épületét már a Zilahy vezette küldöttség 1945-ös jugoszláviai útja alkalmával szemrevételezte, tehát nagyjából tudták, hogy mi vár rájuk. Már ekkor jelezte, hogy az épület „használatatlan” állapotban van, a felső két emelet a háborúban teljesen leégett, de a földszinti helyiségek sincsenek sokkal jobb állapotban, „leszakadt tető, gerendák, hamu és törmelék”.⁴⁴ Kérkezésük után a valóság mégis hidegzuhanyként hatott rájuk. A követséget annak a reményében nyitották meg 1947 elején, és Szántó azzal vette át megbízását, hogy egyik legfontosabb feladata a követség épületének újjáépítése lesz. A felújítás azonban számos nem várt akadály miatt, köztük a Jugoszláviában bevezetett kötött tervgazdálkodás és a súlyos anyagihiány miatt késett, majd pedig igencsak akadozva haladt.

A követség nem is az eredeti épületben kezdte meg munkáját, „méregdrága”, ám a háború során lepusztult szállodai szobákban laktak, nem volt gépkocsijuk, kezdetben gyalog jártak. Szántó követ szemmel láthatóan igen nehezen viselte ezeket a meglehetősen kényelmetlen körülményeket. Budapestre küldött jelentéseiben sűrűn és panaszos hangon kérte munkakörülményeik javítását. Mint egyik 1947. áprilisi jelentésében írta, „bemutatózó látogatásaim sorozatát a csatakos belgrádi utcákat róva, gyalgoszerrel kellett lebonyolítanom. Gyakran kellett szégyenkezniem, hogy sáros lábbal állítottam be egy-egy követ vagy miniszter dolgozószobájába. Megtörtént, hogy megsajnálta és autón küldtek haza. Az is megtörtént, hogy rossz időjárás következtében, az utolsó pillanatban le kellett mondanom látogatásokat, mire autót küldtek értem.” Majd a nyomaték kedvéért még hozzáfűzte: „Nem jó dolog, ha egy követ munkakörülményei sajnálkozást váltanak ki kollégái körében. Nem kevésbé kínos a látogatók fogadása szűk, tisztának nem mondható szállodai szobámban, melynek mennyezetén a beszívargó hólé fantasztikus freskókat képezett ki. (...) Ma délután az Avalán lesz egy fogadás, de még nem tudom, hogy részt tudok-e ezen venni. Most körültelefonálunk a városban megtudni, hogy melyik követ lenne olyan szíves autójára felvenni.”⁴⁵ Más alkalommal még ennél is keményebben fogalmazott, hogy jobb belátásra bírja Budapestet. „Kínos dolog számomra állandóan ilyen természetű anyagi kérdésekkel foglalkozni. Lehetséges, hogy kormányunk nem tudja rendelkezésre bocsátani a követség fenntartásához szükséges összegeket. Ha valóban ez a helyzet, akkor belgrádi diplomáciai képviselőtünket át kell szervezni, a követet vissza kell hívni és lássa el egy ügyvivő, egy-két irodai beosztottal, a legszükségesebb tennivalókat.”⁴⁶ – írta. Szántó ekkor még nyilván nem sejtette, hogy visszahívására hamarosan sor fog kerülni, de nem a követség anyagi helyzete miatt, hanem a Jugoszlávia körül kialakult súlyos politikai válság miatt.⁴⁷ Már-már zsarolta kormányát, amikor a következő szavakkal ecsetelte sanyarú helyzetüket: „Lehetlenség, hogy a magyar követség a szomszédos országok és kis balkáni államok (Albánia!) követségeinél lényegesen rosszabb körülmények között dolgozzon. Magam részéről nem vállalhatom azt a kisebbségi helyzetet, amelybe belekényszerültem. Nem szolgálja országunk érdekét, ha a magyar követ ágrólszakadt hajléktalanként érintkezik akár a jugoszláv kormánnyal, akár a diplomáciai testület tagjaival.”⁴⁸ Helyzetét némileg enyhítette, hogy a jugoszláv kormány, értesülve nehéz helyzetéről, átmenetileg egy üres nyaralót bocsátott rendelkezésére, ennek berendezéséért azonban újabb „csatákat” kellett vívnia Budapesttel.⁴⁹

44 MOL XIX – J-1-u-Gyöngyösi János-szn.-1945. 23. doboz

45 MOL XIX – J-4-a-Belgrád-40-1947. 1. doboz.

46 Uo.

47 Szántót Rajk László külügyminiszter 1949. január 27-én rendelte haza táviratilag. Közölte vele azt is, hogy „hosszú lesz itt-tartózkodása”. MOL XIX – J-1-Z-Rejtjeltávirat. 1945. január 27.

48 MOL XIX – J-4-a-Belgrád -40-1947. 1.doboz.

49 Uo. 57/biz.-1947. 1. doboz.

De nemcsak az épülettel voltak gondok, a követség létszáma és személyi összetétele is gondot okozott a követnek. A nagy ügyfélforgalom, az emelkedő konzuli és jogsegélyügyek Szántó szerint „túlterhelték” a követség munkatársait. Mint 1947. november 8-ai jelentésében írta: „E túlterhelés következtében a belgrádi követség mai létszámával csak felületesen tud megfelelni annak a fontos hivatásnak, hogy a kormányt rendszeresen tájékoztassa a Jugoszláviában végbemenő átalakulásokról, a politikai, gazdasági és kulturális élet fontos eseményeiről és változásairól.”⁵⁰ Rendszeresen azzal a kéréssel bombázta Budapestet, hogy emeljék a követség munkatársainak számát. Különösen érezte egy „jó” sajtóattasé hiányát. Kezdetben ezeket a feladatokat Rex látta el, mint követségi titkár, bár emellett „minden munkát” el kellett lásson, mivel, fogalmazott később, „egyedül én beszéltem szerbül és Belgrádot tökéletesen ismertem.”⁵¹ Megjegyezzük, hogy Szántó panaszai nem voltak megalapozatlanok, a követség valóban alacsony létszámmal, a követet is beszámítva, mindössze 4 fővel és egy altiszttel kezdte meg működését. Úgy tűnik, Szántó jelzései Budapesten mégis meghallgatásra találtak, 1949 januárjában, közvetlenül hazarendelése előtt már 16 munkatársa volt. A követnek azonban, úgy tűnik, nem volt szerencséje munkatársaival. 1948 tavaszán, tehát még a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanása előtt két követségi titkár disszidált Belgrádból.⁵²

A követ panaszlistáján az épület állapotára vonatkozó megjegyzések mellett rendszeresen szerepelt munkatársainak és saját illetményének kérdése, és sokat panaszkodott a követség munkájával összefüggő egyéb, főként anyagi körülményekre is. A követség munka- és életkörülményeire vonatkozó sürgető írásbeli és szóbeli felszólalásai komoly feszültséghez vezettek Szántó és a Külügyminisztérium gazdasági ügyeivel foglalkozó munkatársai között. A dolog odáig fajult, hogy a pénzügyi fegyelem megszegésével vádolták, 1948 májusában jelentéstételre hazarendelték, és Molnár Erik külügyminiszter személyesen kért tőle magyarázatot. Szántó e beszélgetés után, visszatérve állomáshelyére, Belgrádba, Molnár Erikhez írott magánlevelében cáfolta az ellene felhozott vádakat: például azt, hogy újból ki akarta fizettetni magának a már korábban felvett ún. berendezkedési illetéket, de vita tárgyát képezte a nagy nehezen megszerzett, de igen gyorsan összetört szolgálati kocsi javítása körüli szabálytalanság is. Levelében Szántó az ellene felhozott vádakat „vakmerő hazugságnak” nevezte, és a problémákat felvető Kibédy osztálytanácsost igekezett dehonesztálni a külügyminiszter előtt. „Fel kell azonban vetnem a kérdést, mi indítja ezt az embert és honnan veszi a bátorságot arra, hogy a miniszternél így megrágalmazzon egy felelős állásban lévő embert, akit negyvenéves múltja alapján elég jól ismernek a Pártban. Mi lehet ennek a Kibédynek a füle mögött, és milyen gázságok elkövetését várhatjuk tőle? Mindezek után meghagyható-e akár egy napig is külügyi szolgálatban, méghozzá olyan beosztásban, ahol nagyon bizalmas dolgok mennek át a kezén” – írta.⁵³

A jugoszláv magyar követség történetének ezeket a meglehetősen „intim” részleteit azért idéztük fel, mert talán közelebb visznek bennünket a Szántó követ és Rex követségi titkár közötti konfliktus jobb megértéséhez, és a melyek komoly hatást gyakoroltak Rex további sorsára. De mielőtt rátérnénk ennek bemutatására, vessünk néhány pillantást Rex

50 Uo. 4-a-108/1947. 1. doboz.

51 ÁBTL 2.1.I/94.a. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról. 1954. július 30. 53. o.

A követség, a követet is beleszámítva, 4 fővel és egy altiszttel kezdte meg működését. 1948 őszére már 16 főre duzzadt létszámuk. MOL XIX – J-4-a- Belgrád-TÜK 390/biz. 1948. 2. doboz.

52 Homonnay László I. osztályú követségi titkár és Sztankay Zoltán követségi tanácsos 1948 áprilisában szabadságukról nem tértek vissza állomáshelyükre, családotól nyugatra szöktek. MOL XIX – J-4-a-Belgrád TÜK-95/biz. és 94/biz. – 1948. 2. doboz.

53 MOL XIX – J-1-n-1948-Molnár Erik 39. doboz.

Belgrádban végzett tevékenységére, amelyet a rendelkezésünkre álló források alapján az alábbiakban sikerült rekonstruálnunk.

Mint már utaltam rá, másodtitkári beosztásban került ki Belgrádba, a követség munkatársai közül egyedül ő beszélt szerbül és Belgrádot „tökéletesen” ismerte. A kulturális és sajtóügyekek mellett, írta egy helyen, a „személyzeti és helyiséghiány miatt minden munkát” el kellett végezzen. Szokásos napi munkájához tartozott a jugoszláv külügyminisztériummal történő kapcsolattartás, a jugoszláv sajtó figyelemmel kísérése, elemzése, szükség esetén a budapesti futárszolgálat ellátása, de gyakran végzett fordítási munkákat is a követség számára, esetenként ő volt Szántó követ tolmácsa egy-egy protokolláris eseményen, s emellett különböző feladatokat látott el az otthonról érkező küldöttségek, fontos személyek mellett jugoszláviai látogatásai alkalmával. Szóval végezte a követségi titkárok megszokott munkáját. Karrierje csúcsának érezte, hogy a maga szerény módján részt vehetett azok munkájában, akik így, vagy úgy, de hozzájárultak az 1947. december 8-án aláírt magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírásához. Ott volt abban a meglehetősen népes csapatban is, amelyet Tildy Zoltán köztársasági elnök vezetett, akik a határig, illetve Belgrádig kísérték a nagytekintélyű jugoszláv elnököt és a jugoszláv delegáció többi tagját, így többek között Aleksandar Ranković belügyminisztert és Milovan Djilast.⁵⁴ Ekkor még nem sejtette, hogy pár évvel később ez az út is kémtevékenysége és hazaárulása fontos mozzanatává transzformálódik.

Ügyének felülvizsgálata során a Tito vonatán történtek kiemelt fontosságot kaptak, kihallgatói többször is visszatértek életének erre az epizódjára, és a Brankovval történt többszöri szembesítésének is az utazás során megtartott kelebiai vadászat történetének tisztázása volt a célja. Nem véletlenül, hiszen a korábbi perekben itt történt az „árulás”. Kiderült, hogy a korábbi vádakkal ellentétben sem Rex, sem pedig Brankov nem vett részt a vadászatban, mindketten a vadászcastélyban várták be a vadászatban résztvevőket, Rajkot pedig nem látták Aleksandar Ranković belügyminiszterrel beszélgetni, annál is inkább, mert Rex véleménye szerint ők tolmács nélkül nem is tudtak volna beszélgetni.

Rex így emlékezett erre a napra: „*Ez egy földszintes vadászcastély volt, amely azelőtt valamelyik báró tulajdonát képezte. Itt a Gundel személyzete mozgott, nyüzsgött. Titót az ő gárdája szolgálta ki, saját pincér stb., az ebéd elhúzódott testvérek közt is 2 és fél, 3 órát. (...) Az ebéd után program volt, mégpedig a NÉKOSZ-nak egy csoportja lement, mint vadhajtó. A Népszava intézett is egy támadást a NÉKOSZ ellen, hogy levitték őket vadat hajtani. Tudok is egy nevet mondani, Major László volt ezeknek a nékoszistáknak a vezetője. (...) A nagyok leültek, mi körülálltuk őket és nagyon szép műsort adott a NÉKOSZ táncscsoportja. (...) Nekem Gyilasszal volt egy súlyos incidensem az autók miatt. (...) Két vonat állt a sínpáron: Tildy és Tito vonata. Az indulás előtt Tito akart beszélni Puskinnal, és ez után már fűtyülés, beszállás és indultunk. Én utoljára érkeztem, mert Gyilasz csinált egy zúrt. Mikor minden elő volt készítve, akkor intett Tito, hogy keressük meg Puskint, és mivel én voltam ott, én kerestem meg.*”⁵⁵

Szántóval való kapcsolata kezdettől fogva meglehetősen kimért volt, a követ is azok közé tartozott, akik miatt az a vélemény terjedt el, hogy „a magyar pártban Rexet nem sze-

54 Milovan Djilas (1911–1995) montenegrói szerb kommunista majd ellenzéki politikus, teoretikus, író, a partizánháború egyik vezetője. A párt legfelső vezetésében 1954-ig különböző ideológiai funkciókat töltött be. Politikai disszidensként a kommunista rendszerek nemzetközi híri bírálójaként tartották számon. Ezzel kapcsolatban számos művet írt.

Aleksandar Ranković (1909–1983) szerb kommunista politikus, a partizánháború egyik vezetője. Évtizedekig a párt káderügyeinek és a Belügyminisztériumnak a vezetője volt. Reformellenességére és a belügyi szervek túlkapasára hivatkozva 1966-ban minden tisztségétől megfosztották.

55 ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Gyorsírói jegyzőkönyv Rex József és Brankov Lázár elítéltek szembesítéséről. Dátum nélkül. 165–168. o.

rették”.⁵⁶ Úgy tűnt, a közös munka első hónapjai még rendben teltek, igyekeztek közösen úrrá lenni a követség beindításával kapcsolatos, már említett nehézségeken. Szántó azonban egyre bizalmatlanabb lett vele szemben, amit többször és igen vehemensen Budapest értésére adott és többször követelte Rex követségről történő eltávolítását.

Mód Péter emlékezete szerint, aki ekkor a Külügyminisztérium elnöki osztályán dolgozott és tanúként hallgatták ki Rex felülvizsgálati perében, Szántó és Rex között „rossz viszony fejlődött ki” és „kölcsonösen panaszkodtak egymásra”. Ezek az ellentétek szorították a „személyes jellegűek” voltak, és bár a követ többször is kérte Rex leváltását, eleinte a Külügyminisztériumnak az volt a véleménye, hogy helyi és nyelvi ismeretei miatt szükség van rá, az ellene felhozott vádak egyébként is túlságosan személyeskedőek.⁵⁷ Mivel a Külügyminisztérium nem volt hajlandó lépni, Szántó végül saját hatáskörében felfüggesztette állásából és kitiltotta a követség épületéből. Ennek indokait 1948. január 23-án egy négyoldalas jelentésben foglalta össze, és kérte Rex Budapestre történő visszahelyezését.⁵⁸ Bár szemmel láthatóan igyekezett a kapcsolatukat megrontó adatok felsorolására szorítkozni, jelentése tele volt személyeskedő, öngazoló, sőt helyenként szakmai féltékenységre utaló megjegyzésekkel.

Szántó azzal kezdte panaszzlistáját, hogy minden törekvése ellenére sem sikerült Rex titkárt „rendszeres, folyamatos munkára” szoktatnia, utasításait „tetszés szerint hol teljesítette, hol nem. Ha mulasztásaiért felelősségre vontam, jó memóriája ellenére azzal védekezett, hogy a dolgokat »elfelejtette«.” Majd saját magának is ellentmondva a lusta titkárt „mérhetetlen ambícióval” vádolta meg, aki „sérlemesnek és megalázónak tartotta magára nézve a közhivatalnokok szerény és kifelé sokszor láthatatlan munkáját”, és aki a követség ügyeit „ellenőrizhetetlen magánügyként” az ő háta mögött intézte, és ezzel azt a látszatot keltette, hogy „a belgrádi magyar követség egyetlen aktív tényezője Rex József”. Majd mindezek után „felelőtlen fecsegéssel” vádolja meg, amelynek egyetlen célja az, írta, hogy Rex elhitesse az emberekkel, „a Magyar Köztársaság kormányainak nem egy volt vagy ma is aktív tagja neki köszönheti karrierjét”. Majd részletesen felsorolja, milyen hivatalos ügyek kapcsán hozta őt, a követet „kellemetlen” helyzetbe. Így például késve értesítette a belgrádi szovjet követ meghívásáról, öccsével, Rex Tiborral úgy folytattak tájékoztató megbeszéléseket a magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatokról, hogy ő minderről csak utólag, a *Politika* című belgrádi lapból értesült. A pohár azonban akkor telt be, amikor a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény ratifikációs okmányainak kicserélési ceremóniájáról Rex hanyagul, pontatlanul tájékoztatta őt. A kicserélés napjának reggelén, 1948. január 20-án egy, a jugoszláv külügyminisztérium magyar referensével történt magánbeszélgetésre hivatkozva Rex úgy tájékoztatta őt, hogy beszédek nem lesznek a ceremónián, a jugoszláv külügyminiszterrel mindössze „csak néhány udvarias szót” fognak váltani. „Nem bízva Rex titkár igazmondásában és lojalitásában” – folytatja jelentését –, elküldte a követség egy másik beosztottját a jugoszláv külügyminisztériumba, érdeklődjön Stanoje Simić külügyminiszter szándékáról. Itt kiderült, hogy Simić pár perces beszédet mond majd orosz nyelven, amit neki is illet hasonlóval viszonzni. Mivel azonban, tette hozzá, délelőtt még Titóhoz is el kellett mennie „kihallgatásra” és egyéb hivatalos ügyei is akadtak, ezért beszédének csak a vázlatát tudta elkészíteni Rex hibájából, így az ünnepségen „lényegében rögtönzött beszédet” tudott csak mondani. Tetejében, folytatódik jelentése, „Simić 8 perces beszédet olvasott fel, melynek fordítását nyomban kiosztották a sajtó képviselői között, amit mi, az adott helyzetben nem tehetünk. Világos volt mindenki előtt, hogy nálunk valami nincs rendben”. Rex

56 ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Zsivko Boarov vallomása, 1954. július 22. 89. o.

57 ÁBTL 2.1.94/a „Rex József”. Jegyzőkönyv Mód Péter kihallgatásáról. 1954. október 7. 110. o.

58 MOL XIX – J-4-a-16/biz.-1948. (2. doboz).

követségi épületből történő kitiltásának és felfüggesztésének történetét végül a következőkkel zárja: „Tekintettel arra, hogy a hivatali együttműködéshez elengedhetetlenül szükséges bizalmam Rex titkár iránt teljesen megszűnt, továbbá arra a körülményre, hogy Rex titkárnak az utóbbi hetekben tanúsított magatartásában megfontolt célzatosságot látok, szükségesnek tartottam, hogy Rexet a követség munkájából haladéktalanul kiiktassam és Miniszter Úrtól a központba való visszahelyezését kérjem.”⁵⁹

E „megfontolt célzatosságot” még évekkel később, Rex felülvizsgálati perében elmondott tanúvallomásában is úgy értelmezte, hogy Rex jugoszláv ügynök volt. 1954 augusztusában például azt vallotta, hogy többször feltűnt neki, hogy „a jugoszlávok értesülve voltak a követség belső kisebb-nagyobb jelentőségű ügyeiről. Elsősorban Rexre gyanakodtam, mint jugoszláv informátorra. Egy alkalommal bementem a Moszkva kávéházba, ahol észrevettem Rexet a jugoszláv külügyminisztérium egyik tisztviselőjével, ők engem nem vettek észre. Én eltávoztam és vártam, hogy Rex kötelességszerűen jelenti együttlétét a jugoszláv külügyi emberrel. Mindezt jelentettem Budapestre a külügynek és kértem Rex hazahívását, eredménytelenül. (...) Szilárd meggyőződésemm, hogy Rex jugoszláv ügynök volt.”⁶⁰

Személyes konfliktusuk nem maradt titokban, csakhamar mind a két ország külügyi berkeiben ismertté vált. Amikor hazaküldése után nem sokkal Rex Budapesten összefutott Brankovval, a jugoszláv sajtóattasé így kezdte a beszélgetést: „Mi van magával, boks mérkőzése volt Szántóval?” Ő rezignáltan csak annyit válaszolt: „Több összetűzésem volt vele, és a végén nem a titkár küldte el a követet, hanem a követ titkárt, ez természetes is.”⁶¹

Akárhonnán nézzük is a történetet, annyi bizonyos, Rex ideológiai forrásokból táplálkozó bizalmas jugoszláv kapcsolatait nem a reciprocitás mozgatta, és nem szolgálták annak az országnak az érdekeit, amelyet beosztott diplomataként képviselnie kellett. Szántó követ joggal kérte ezt rajta számon. Az is igaz azonban, hogy a moszkvai emigrációban túlélésre berendezkedett Szántó itthon is mindenkinen ellenséget látott, biztosítani akarta magát velük szemben, és mint láttuk, munkatársai befekéttése, ellehetetlenítése sem állt messze tőle. A követet hiúsága is akadályozta abban, hogy a sokszor napi gondokkal küzdő követségen kiegyensúlyozott légkört alakítson ki, s mint a fenti idézetek is bizonyítják, ez a jellemvonása még hivatalos jelentéseiből is meglehetősen erőteljesen átütött.

S bár a történet minden szálát ma már lehetetlen felfejteni, talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, a köztük kialakult súlyos bizalmatlanság legalább két okra vezethető vissza. Rexet a jugoszlávok kétségkívül arra használták fel, hogy kihasználva jugoszláv kommunista múltjában gyökerező bizalmas kapcsolatait, „partizánesczközökkel”, azaz a hivatalos utat megkerülve szerezzenek tőle információkat Magyarországról. Az új jugoszláv politikai elit úgy viselkedett Magyarországgal, mint a Szovjetunió a befolyása alá került kelet-közép-európai államokkal: a legkülönbélebb eszközökkel megsértették nemzeti érzékenységüket, érdekeiket és szuverenitásukat, olyan politikai terepként kezelték az adott országokat, ahol a „szép új világ” érdekében lényegében minden megengedhető.

És ezen a ponton Rex története átlép a 20. századi magyar politikatörténetbe – hiszen személyes sorsa itt lényegében a korabeli magyar–jugoszláv kapcsolatok alapvonásaira rímel. Ezeket a kapcsolatokat magyar részről ekkor az igazodási kényszer hajtotta, a bűntudat (lásd Újvidék) és a győztes fölény dichotómiájára épültek. A vesztes Magyarországot a vádlottak padjára ültették, és a határok meghúzásakor a nagyhatalmak újrafogalmazták

59 Uo.

60 ÁBTL 2.1. I./94/a. „Rex József”. Kivonat Szántó Zoltán 1954. aug. 23-ai tanúvallomásából. 1954. szeptember 10. 109. o.

61 Uo. Szembesítési jegyzőkönyv Brankov Lázár és Rex József szembesítéséről. 1954. szeptember 8-án. 93. o.

számára a nemzeti és államérdek között 1918 óta meglévő diszharmóniát, Jugoszlávia viszont diadalmasan foglalta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitímálta az új kommunista-partizán elit első hatalmát is. Ezt a kedvező helyzetet Belgrád nemzetközi vonatkozásban is kamatoztatni kívánta, és balkáni középhatalmi, integrációs álmokat dédelgetett. Magyarország ezeknek a törekvéseknek a peremén helyezkedett el, és ezért a biztos, kommunisták uralta, engedelmes hátország szerepét szánták neki. A Jugoszláviához történő magyar közeledés valóban létező érdekszárait azonban komolyan átfirták a regionális integráció kérdésében meglévő ellentétek. Sok jel mutatott arra, hogy a közös eszmék leple alatt Magyarország a szovjetizálás veszélye mellett a „jugoszlavizálás” veszélyével is szembe kellett ekkor nézzen.⁶²

Rex sértődötten, igazának teljes tudatában tért haza. Csak évekkel később ismerte el, hogy eltávolítására „részben a saját hibám, részben az ő (ti. Szántó – S. E.) türelmetlensége miatt” került sor. Nem bocsátották el a Külügyminisztériumból, de nem a politikai osztályra került vissza, hanem a minisztérium kulturális osztályán balkáni referensként nyert beosztást. Mint hithű kommunista, aki feltétel nélkül bízott pártjának csalhatatlanságában, azonnal ügyének kivizsgálását kérte. Felkereste Szalai András,⁶³ aki ekkor az MKP központi vezetősége káderosztályának helyettes vezetője volt. Szalai barátságosan fogadta és megkérdezte, „miért nem fordult már előbb a párthoz”, és végezne-e valamely tömegszervezetben munkát. Rex a párttagoktól elvárható leginkább illendő választ adta: „minden munkát elfogadok, amit a párt részemre kijelöl”.⁶⁴ Így került ismét kapcsolatba a Magyar–Jugoszláv Társasággal (MJT), és csakhamar az intézőbizottság tagjai közé választották.

A villám váratlanul, de annál nagyobb erővel csapott le – a Szovjetunió egy nemzetközi koncepciójában a vádlottak padjára ültette Jugoszláviát. Rex Szalai András előtt, a párt káderosztályán írta alá a Tájékoztató Iroda (TI) Jugoszlávia elleni első határozata után (1948. június 28.) azt a nyilatkozatot, hogy egyetért annak határozatával. Az általam ismert iratokban nincs nyoma annak, hogyan élte át eszmei példaképei, Jugoszlávia és Tito sárba tiprását. Eddigi, fentebb vázolt pályafutása alapján azonban joggal feltételezzük, hogy a nyilatkozat aláírása nem lehetett könnyű döntés számára. Felülvizsgálati anyagából, pontosabban Mód Péter vallomásából annyi mindenesetre kiderül, hogy Rajk külügyminiszter szükségét érezte külön is utasítani Módot, aki ekkor a Külügyminisztérium elnöki osztályának megbízott vezetője volt, hogy külön is beszélgesse el Rexszel a TI határozatáról. Mód szerint Rexet a határozat „nagyon meglepte és váratlanul érte”, de azt mondta neki, „előtte a párt álláspontja a döntő”.⁶⁵ A jugoszláv követséggel és jugoszláv barátaival, a hivatalos elvárásnak megfelelően, minden kapcsolatot megszakított. Szalaival tovább dolgozott az ettől kezdve a Jugoszlávia ellenes kampány előretolt bástyájának számító MJT-ben is. Ő is és Szalai is számos „Tito és bandája” elleni cikket írt a társaság lapjában, a *Déli Csillagban*, illetve a társaság klubnapjain is számos, Jugoszlávia „árulását” élesen elítélő előadást tartottak.

62 A kérdésre bővebben lásd Ripp Zoltán: *Példaképből ellenség*. In: *A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948. A fordulat évei. 1947–1949*. Szerk.: Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet. 1998. 45–62.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 319–386.

63 Szalai András, eredeti nevén Ländler Ervin (1917–1949) kommunista politikus, a Rajk-per ötödrendű vádlottja. Halálra ítélték és kivégezték.

64 ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Rex kézzel írott életrajza. Dátum nélkül. 83. o.

65 Uo. Jegyzőkönyv Mód Péter kihallgatásáról. 1954. október 7. 111. o.

Mindezek ellenére helyzete egyre bizonytalanabbá vált. Augusztus végén Párizs László, a Külügyminisztérium elnöki osztályának akkori vezetője felszólította, adja be lemondását. Ő ismét Szalaihoz fordult, de Rajk külügyminiszter a pártközponttal egyetértésben ekkor még úgy döntött, hogy „helyesebb a helyén meghagyni és megfigyelni”.⁶⁶ Szalai, akinek felesége egyébként horvát származású volt, és már körülötte is szorult a hurok, több alkalommal is magához rendelte, és azt vetette a szemére, hogy korábban bizalmas információkkal látta el a jugoszlávokat, így hamisan írta alá Jugoszláviát elítélő nyilatkozatát. Észrevette, hogy figyelik, sőt 1948. november 9-én, amikor Szalaitól távozott, ÁVH-nyomozók jelentek meg lakásán és Rex Józsefet keresték. Amikor azonban ellenőrizték személyi adatait, azzal távoztak, hogy ő „nem azonos azzal a Rex Józseffel, akit ők keresnek”.⁶⁷ Egy rövid időre fellélegezhetett.

Még 1946-ban nősült meg, felesége párttag volt ugyan, de „polgári származású”, ezért ő, két és fél évig tartó házasságuk alatt azon volt, hogy „odaadó, harcos kommunistát neveljen belőle”.⁶⁸ Ebben a bizonytalan helyzetben fontos családi esemény történt, aminek azonban most egyáltalán nem tudott örülni – felesége gyermeket várt. Ez a családi esemény Rex és a korabeli kommunista elit életszemléletének mélységeibe enged bepillantást. De idézzük őt magát: „Mivel ügyem nyugtalanított, és nem akartam a bizonytalan jövő miatt családot, felmentem Szalaihoz s kérdeztem, mit tegyek, hagyjuk-e megszületni a gyermeket. Szalai azt felelte, ügyem el van intézve, a gyerek legyen meg, »mert az elvtársak gyerekeire szüksége van a pártnak«”⁶⁹ – mondta az 1954. július 30-ai kihallgatását vezető Pánczél Károly áv. századosnak. Sajnos nem tudjuk, mi történt később a feleségével, és megszületett-e a gyermeke. Azt tudjuk csak, hogy letartóztatása után felesége elvált tőle.

A bukás

1949. május 20-án véget ért a bizonytalanság, letartóztatták, tíz nappal Rajk letartóztatása előtt. Neki Brankov és Szalai ellen kellett volna tanúként szerepelnie, de mint később, 1954-es perújítási tárgyalásán elmondta, „egy, az ÁVO-n kívülálló személy utasítására csak Brankov ellen kellett vallanom, mert Szalaival kapcsolatosan az illető szerint buta és nehezen hihető anyagra tanítottak be.” Nem biztos, de nem is kizárt, hogy ez az „ÁVO-n kívülálló személy” a Rajk-per titóista szálát megkomponáló Fjodor Bjelkin szovjet altábornagy volt.⁷⁰ Szerb nyelvtudását még a börtönben is kamatoztatták: Décsi Gyula⁷¹ áv. alezredes, az ÁVH nyílt nyomozási alosztályának akkori vezetője arra utasította, hogy fordítsa le szerbre a Rajk

66 Uo.

67 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról 1954. július 30-án. 109. o.

68 Uo. Kézzel írott életrajz. Dátum nélkül. 83. o.

69 Uo. Jegyzőkönyv Rex József elítélt kihallgatásáról 1954. július 30-án. 109. o.

70 A per előkészítését részletesen tárgyalja Hajdú Tibor: *A Rajk-per háttere és fázisai*. Társadalmi Szemle, 1992. 11. sz. 17–36.

71 Décsi Gyula (1919–1990) jogász, a politikai rendőrség munkatársa. 1947-től alezredes. Részes volt több koncepció per lebonyolításának. 1950-ben az ÁVH Vizsgálati Főosztályát vezette, majd az Igazságügyi Minisztérium államtitkára, miniszterhelyettes, illetve igazságügyi miniszter volt. 1953-ban letartóztatták, kilenc év börtönre ítélték. 1957-ben ismét nyolc év szabadságvesztésre ítélték. Pár év múlva egyéni kegyelemmel szabadult, kiadói lektorként dolgozott. Az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségének vezetőjeként ment nyugdíjba.

László elleni vádiratot, ami egyebek mellett fontos propagandaszerepet játszott Rajk és társai bűnösségének külföldi terjesztésében.⁷²

Brankov ellen Rex, a rá osztott szerepek megfelelően 1950-ben terhelő vallomást tett, miután, mint perújítási tárgyalásán részletesen is elmondta: „Vallomásomat kényszer hatása alatt tettem, ugyanis 8 napig nem hagytak aludni, és aztán 6 napig vertek Szarvas⁷³ és Décsi utasítására. Décsi ezen kívül azzal is fenyegetett, hogy behozatja az anyámat és véeresre vereti. Előzőleg már alkalmaztak velem szemben egy olyan módszert, hogy azt mondották, hogy a feleségemet is behozták és később a másik szobában hallottam a feleségem hangját, hogy segítségért kiabált, úgy, hogy »Józsi, Józsi, ne hagyj verni«, és ütés hangjait hallottam. Lábamat gumibottal verték, fejemhez homokzsákokot vágta.” A fizikai kényszer mellett sikeresen használták ki a vádlottak kommunista elkötelezettségét is. Rex ezt így fogalmazta meg: „Állandóan a Pártra hivatkoztak, hogy a Pártnak szüksége van ezekre a jegyzőkönyvekre.”⁷⁴

Miután aláírta a vallatói által kreált jegyzőkönyvet, ügyének tárgyalása mindössze három órán át tartott. Erre így emlékezett: „Elmondtuk azt a leckét, amit előzőleg betanultunk. Azt az ígéretet kaptuk, hogy pár évig ülünk, aztán felmentenek bennünket és a Párt elhelyez.”⁷⁵

Bűnösségét saját beismerő vallomása mellett Živko Boarov vallomása támasztotta alá, az ő ügyében Brankovot nem hallgatták ki. Pedig a folytatólagosan elkövetett hűtlenséget a vád szerint azáltal követte el, hogy Lazar Brankov jugoszláv követségi tanácsos még 1945 nyarán őt beszervezte, és ettől kezdve „rendszeresen szolgáltatott kémadatokat” a jugoszlávok részére. A belgrádi követségen is kapcsolatot tartott az UDB-val, és a követség „titkos természetű anyagairol” adott nekik jelentéseket.⁷⁶ Első fokon a Budapesti Törvényszék 1950. június 20-án hűtlenség vádja alapján életfogytiglani fegyházra ítélte, amit 1950. július 29-én a Legfelsőbb Bíróság jogerősen 15 évre mérsékelte.

Arra hivatkozva, hogy „a korábbi vizsgálatot nem megnyugtatóan folytatták le”, 1954. július 10-én, több koncepcióval perrel egy időben, a belügyminiszter elrendelte ügye felülvizsgálatát. A BM Vizsgálati Főosztályán lezajlott felülvizsgálat, amely három és fél hónapig tartott, azzal zárult, hogy Rex ugyan nem követte el a Magyar Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedést, de mivel folyamatosan adatokat szolgáltatott a jugoszlávok részére, „a hűtlenség büntettét elkövette”. A felülvizsgálat során azonban újabb adatok merültek fel, nevezetesen kiderült, hogy a vallomásokat erőszakkal csikarták ki belőlük, ezért javasolták a Rex és társai (Hegedűs József, Gondi Ferenc és Csuka Zoltán) felmentése érdekében indítandó perújítást.

A felülvizsgálat lezárulása után azzal biztatták, hamarosan sor kerülhet a perújításra. Azonban még 1955 februárjában sem történt semmi. A váratlanul felcsillanó remény szemmel láthatóan egyre türelmetlenebbé tette. A Kozma utcai börtönből beadványokkal ostromolta az MDP központi vezetőségét, a Legfelsőbb Bíróság elnökét, illetve Nagy Imrét, a Minisztertanács elnökét. Mint írta: „X. 21-én visszavitték ismét a Gyűjtőbe, ahol elkülönítve, teljes elzártságban, munka nélkül, fizikailag nem is teljesen, de pszichikai szempontból sokkal rosszabb körülmények között vagyok, mint a felülvizsgálat előtt, mikor még kénnel és elítéltek minő-

72 ÁBTL 2.1. I-95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. 1955. július 29. 199. o.

73 Szarvas Pál av. őrnagy. Részt vett a spanyol polgárháborúban. Az ÁVH I. Hálózati Főosztálya Külső Hírszerzési Osztályának vezetője. Közvetlenül irányította a koncepciók perek vádlottjainak kihallgatását, közvetlen részese volt súlyos bántalmazásuknak. 1950-ben a Külügyminisztériumba helyezték át. 1954-től a Koreai Népköztársaságban nagykövet.

74 ÁBTL 2.1.I/95. „Rex József és társai”. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. 1955. július 29. 199. o.

75 Uo. 200. o.

76 ÁBTL 2.1.I./94. „Rex József”. A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának jelentése. 1954. szeptember 11. 145–146. o.

sültem. (...) hivatalos személyek türelemre intenek, viszont roppant nehéz tehetetlenül, kényszerűen türelmesnek lenni.”⁷⁷ Beadványaiban ügyének mielőbbi tárgyalását, illetve a tárgyalásig történő szabadlábra helyezését kérte.

A rendelkezésünkre álló források arra utalnak, hogy a perújítás megindítását az késleltette, hogy bár Rex mindenben visszavonta korábbi vallomását,⁷⁸ Lazar Brankov és Szántó Zoltán a felülvizsgálat során továbbra is azt állították, hogy Rex az UDB beszerezett ügynöke volt. Ezért Bakos „útmutatást” kért a Legfelsőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztályától, hogy a lehetséges álláspontok közül melyiket válasszák: „Kérjünk-e perújítást teljes egészében a vádlott javára, vagy tartsuk-e fenn a kémkedés vádját.”⁷⁹

Hosszas huzavona után, 1955. július 29-én a Legfelsőbb Bíróságon végre megkezdődött Rex József és társai, Hegedűs József és Gondi Ferenc kémkedéssel elkövetett hűtlenség miatt indított perújítási tárgyalása. Csuka Zoltán ügyét ettől elkülönítették, mivel az ő ügyében a felülvizsgálat egyértelműen azt állapította meg, hogy a kémkedés büntettét nem követte el. Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, aki egyúttal a tanács elnöke is volt, az „államtitok megőrzése céljából” zárt tárgyalást rendelt el. A tárgyalás még aznap éjjel, 23 óra 30 perckor véget ért és az ítéletet kihirdették.

Rexet Gondival együtt bizonyíték híján felmentették a hűtlenség büntette alól, Hegedűst továbbra is bűnösnek találták kémkedéssel elkövetett hűtlenség büntetében és 6 év börtönbüntetésre ítélték, büntetését azonban az eddig „elszenvedett fogsággal” kitöltöttnek vették. Domokos József elnök az ítélet indoklásában többek között hangsúlyozta: „A hat évvel ezelőtti nyomozás nem csak azért kifogásolható súlyosan, mert törvénytelen volt, hanem azért is, mert meglegedve a terhelteknek önmagukat és egymást terhelő, erőszakkal kicsikart – s figyelembe már csak azért sem vehető – vallomásaikkal, megszegte a törvény kifejezett parancsát abban a vonatkozásban is, hogy sem tanúk kihallgatásáról, sem tárgyi bizonyítékok megszerzéséről, sem az eljárás sikeréhez egyébként szükséges körülményeknek felderítéséről általában nem gondoskodott.”⁸⁰

Rex ezen a napon a következő, saját kezűleg írott nyilatkozatot tette: „arról, ami velem történt és amit tapasztaltam 1949 május 20-a óta (azaz letartóztatása óta – S. E.) senkinek semmit nem fogok elmondani, ezt úgy kezeltem majd, mint államtitkot”.⁸¹

Rex az ítélethirdetés után pár nappal, 1955. augusztus 2-án átvette a Gyűjtőfogházban „letétben lévő” holmijait, és hat, ártatlanul eltöltött esztendő után elhagyta a börtönt.⁸² Nem tudjuk, várta-e valaki, ha igen, ki. Talán Budapesten élő édesanyja, hiszen felesége nem sokkal letartóztatása után elvált tőle. De várhatta Tibor öccse is, akihez egész életében különösen szorosán kötődött, és aki ekkorra már kiszabadult hároméves fogságából, amit az egyik büntető munkatáborban töltött. Nem tudjuk, hová ment, hogyan rendezte be újra az életét, és az ő titka marad az is, „a Párt”, amelyhez szinte vallásos rajongással kötődött, korábbi ígéretéhez híven, gondoskodott-e róla? Az általunk ismert források ezekre a kérdésekre nem adnak választ, csak arról tanúskodnak, hogy a történetek ellenére sem következett be éles törés világnézetében, de e tekintetben, mint ismeretes, korántsem volt egyedül ártatlanul elítélt elvbarátai között. Róla szóló ismereteinket kétségkívül beha-

77 Uo. A Legfelsőbb Bíróság elnökének. Rex József, 1955. VI. 20. 180. o.

78 Uo. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Rex József. 1954. szeptember 9. 144. o.

79 ÁBTLS 2.1. I/95. „Rex József és társai”. Feljegyzés Czako elvtárs részére. 1954. november 6. 165. o.

80 Uo. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága B. 001293/1955/6. számú ítélete. 1955. július 29. 229. o.

81 Uo. I/94. „Rex József”. Rex József kézzel írott nyilatkozata. 1955. VII. 29. 192. o.

82 Uo. Átvételi elismervény. 1955. augusztus 2. 183. o.

tárolja, hogy élettörténetének rekonstruálásához olyan forrásokat használtunk, amelyek mélyen elrejtik az ember valós gondolatait.

Ugyanakkor már a pusztán tény is sokatmondó, hogy 1956-ban családjával együtt elhagyta az országot és az Egyesült Államokba emigrált. Az utolsó nyom, amit életéről tudunk, hogy ott volt Tibor öccse temetésén, ahol búcsúbeszédet mondott. Öccse 1979. július 8-án, 55 éves korában, Bostonban halt meg. Talán saját gondolatait vetette papírra, amikor öccse nevében így fogalmazott: *„Nem voltak illúziói egy új országban történő újrakezdés nehézségeit illetően. Tudta, hogy az USA nem várja őt tárt karokkal. De szabad volt és egy szabad országban élhetett.”* Kettejük szoros, mély barátságáról pedig így emlékezett meg: *„Békében és háborúban, békében és forradalomban harcos társam és valaha létező legjobb barátom volt.”*⁸³

Rex József amerikai életéről ennél többet sajnos nem tudunk. Talán ő is munkásként kezdte, bár fél kézzel nyilván nem tudott minden fizikai munkát elvégezni, de talán neki is sikerült később önálló vállalkozói egzisztenciát teremtenie, mint öccsének. Egy biztos: amerikai emigrációjával személyes története végleg elvált Magyarország 20. századi történetétől, és új pályára került.

Partizánmúltja, párttagsága és jugoszláv kapcsolatai, amelyek 1945 és 1948 között egyik napról a másikra beemelték őt a káderek kiváltságos, ám veszélyes világába, itt elvesztették értéküket. Személyes politikai tőkéje, mint láttuk, még a korabeli Magyarországon sem bizonyult biztos, hosszú távú *„befektetésnek”*: azok a tényezők, amelyek 1945 és 1948 között társadalmi emelkedésének fő forrását képezték, 1948-ban ellene fordultak és bukását okozták.

83 http://au.geocities.com/pgaras/family_stories/tibor_reksz.htm A letöltés ideje 2009. 02. 12.

Tóth Balázs Zoltán

A kamera fegyver

(Bevezető a fotográfiák elé)

A Magyar Fotográfiai Múzeum gyűjteménye igen gazdag szociofotográfiai képanyaggal rendelkezik. Ez a 20 képes válogatás egy szűk keresztmetszetét adja ennek a vonulatnak, melyet egységesen szociofotónak hívnak.

Am ezen elnevezés mögött a helyzet nem ilyen egyszerű; ezek az alkotók különböző csoportosulások tagjai voltak, tény, hogy a szociofotográfia létrehozói és művelői jól elkülöníthető, egymással nem rózsás viszonyt ápoló, jellemzően politikai hovatartozás mentén szerveződő közösségek tagjai voltak.

Ennek a bevezetőnek azonban nem állhat szándékában a magyar szociofotográfia elemzése, pláne, hogy ez a korszak talán a magyar fotográfia egyik legjobban feldolgozott korszaka, hála Albertini Béla már több évtizednyi munkásságának, amely folyton bővül, valamint e munka gyümölcésének, *A magyar szociofotó történetének*, melyet a Magyar Fotográfiai Múzeum adott ki 1997-ben a *Magyar fotóművészet története* sorozat kilencedik darabjaként.

Alljon hát itt a fotóművészekről pár mondat, hogy némi eligazítást adjon a szemlélődő olvasónak, hogy kiknek a képét, képeit nézegeti éppen.

Tonelli Sándor (1882–1950) a *Vasárnapi Újság* hasábjait használta – ahogy sokan mások is, hiszen a kor legnépszerűbb és leghitelesebb sajtóorgánuma volt –, hogy a Magyarországról történő huszadik század elejei kivándorlási hullámot feldolgozza és képben megörökítse. Ahogy Albertini Béla írta, vállalkozása egyedülálló a magyar szociofotó történetében, hiszen joghallgatóként Tonelli ezt a folyamatot a magyarság elvesztéseként élte meg, és tudatos feltárómunkával gyakorlatilag egy szociális nyomozómunkát végzett, annak okait és folyamatát feltárandó. Szerencsénkre az Ultonia kivándorlóiról készített fotósorozata megmaradt, és az MFM gyűjteményében megtalálható.

Szépál Árpád (1897–1987) a magyar szociofotográfia egyik legjelentékenyebb alakja, a fényképezést egy Kodak Brownie-val kezdte, majd Budapestre kerülén, Kassák vonzáskörébe került. Szépál szociáldemokrata volt, első szociofotókkal kísért riportja a *Népszavában* jelent meg *Nyomortanyák* címmel, 1929-ben. 1930-tól ebben az újságban több éven keresztül minden héten megjelent egy szociariportja. A *Mi mártírjaink* című képes riportjáért másodjára is bebörtönözték. 1933-tól a *Népszava* irodalmi szerkesztője lett, ő jelentette meg többek között József Attila

és Gelléri Andor Endre írásait is. 1939-ben Franciaországba költözött, a *Népszava* tudósítójaként.

Pécsi József (1889–1956) nem volt szociofotós, és soha nem is készített ilyen jellegű fotográfiákat. Ellenben a huszadik század egyik legnagyobb magyar fotóművésze, aki a piktorialista kezdet után eljutott az új tárgyilagosság eszközrendszerének a használatáig. Folyton megújuló és hiteles művészetével rögzítette Kassák Lajos (1887–1967) egyik kiváló portréját is, aki a Munka-kör szellemi vezéréként létrehozta annak fotós szekcióját, melynek tagja volt többek között Lengyel Lajos (1904–1978), Haár Ferenc (1908–1997) és Tabák Lajos (1904–2007) is. Ez a szerveződés volt a korszak legjelentősebb ilyen jellegű művészeti csoportosulása. Az ő nevükhöz fűződik a *Mi életünkől* című kiállítássorozat, melyet Szolnokon 1931. április 3-án a rendőrség betiltott, és a kiállító művészek közül néhányat, köztük Kassákot is, pár napra becsukták. A dolog pikantériája az volt, hogy a kiállítók rendőrségi engedéllyel rendelkeztek a kiállítás megrendezésére; a hatalmi szervek a megnyitó napján szembesültek azzal, hogy a képanyag egy komoly rendszerkritika, melyet nem hagyhattak szó nélkül.

A Munka-kör fotósainak állandó publikálási lehetőségük volt Kassák *Munka* című lapjában, amely a berlini *Arbeiter Illustrierte Zeitung* mintájára a következő tételmondatot tűzte lobogójára: „*a kamera fegyver*”. Alkotómunkájuk folyamán alkalmazták a montázstechnikát, elfogadták Moholy-Nagy László fotószemléletét, hasznosították az új tárgyiasság eredményeit, és kedvelték a szokatlan, ám annál erőteljesebb képkivágásokat, kompozíciós megoldásokat. És mindezt teljes tudatossággal tették. Lengyel Lajos Mezei Máriának adott 1978-as interjújában, szűkszavúan ugyan, de így foglalja össze a célkitűzéseiket: „(...) új látásmódot keresünk és próbálunk kialakítani. Nagyjából ennyi a szociofotó születésének hazai története”.

De a társadalmi dokumentáció nem a Kassák körüli csoport monopóliuma volt kizárólag. Kárász Judit (1912–1977) 1930 körül Szegeden kezdte el a helyi szegények fényképezését, kifejezetten társadalomjobbító szándékkal. 1931-ben Bauhaus-növendék lett, hazatérte után az ott elsajátított jellegzetes stílus uralta képeit: felülnézet, éles szögű kompozíció, a felületek és a textúrák tudatos kezelése és a baloldali elkötelezettség. Szociofotóit a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* könyvben akarta közkinccsé tenni, ám ez anyagi problémák miatt meghiúsult. 1935-ben Berlinbe utazott, ahol a Dephot képügynökség tagja lett.

Kálmán Kata (1909–1978) már gyermekkorában szembesült a társadalmi egyenlőtlenségekkel: polgári családból származott, ám osztálytársai nagy része szegény parasztcsaládból került ki. Hevesy Iván, az első magyar fotóesztéta felesége volt, kinek két fő műve – a *Tiborc*, melynek Móricz Zsigmond írta az előszavát és a *Szemtől szemben* – korszakalkotó művek a magyar fotográfiában. Képeinek fő ereje a közvetlenségükben és egyszerűségükben keresendő. A *Tiborc* folytatása, az 1955-ös *Tiborc új arca*, a '30-as években rögzített nyomorúság az új rendszerben való megszűnését hivatott bemutatni, sajnálatos módon ez a próbálkozás közel sem volt olyan sikeres, mint az első, talán azért is, mert az a nyomor mégsem számolódott fel teljesen.

Sugár Kata (1910–1943) munkásságát Simon Mihály a 2000-ben kiadott *Összehasonlító Magyar Fotótörténetben* így értelmezi: „*Ugyanúgy tanult meg fényké-*

pezni, ahogy a legtöbben, akik hivatásos fényképesszé akartak válni. Segéd lett egy bejáratott műteremben. Sugár Kata politikus magatartást tanúsított, művei pedig személyes indíttatású önarcképekké lettek. Lázás intenzitás érződik képeiből, mintha megsejtette volna a háborút és saját korai halálát.” Az itt közölt Szabó Miklósné című képről pedig így nyilatkozott: „A parasztasszony arca a szovjet plakátokhoz hasonlóan hősies. A forma Lerski hatását sugallja, de a pátosz Sugár Katáé. Ilyen magas, dacos állal nézhetett szembe Boadicea királynő a rómaiakkal, a keresztény szent kínzóival vagy a szovjet munkás az ötéves terv kihívásaival. A társadalom, amit Sugár Kata ismert, a felbomlás állapotában volt. Amikor erő után kutatott, túllépett a marxista ideológián.”

A szociófotó korpuszába sorolhatnánk azonban olyan alkotók is, akik nem elvi, politikai vagy bármilyen egyéb megfontolásból hoztak létre ilyen jellegű képeket, hanem pusztán azért, mert az volt a feladatuk, hogy rögzítsék az adott kor történéseit és „jellemzőit”. Ők a professzionális fotóriporterek, jelen esetben Bojár Sándor (1914–2000) és Escher Károly (1890–1966). Escher élete folyamán végig független maradt, távol tartotta magát a politikától, és munkásságának szerves és hozzá tartozó része volt a szociális fényképezés. Bojár is hasonlóan gondolkodott, iróniája, képi megjelenítési módja pártfüggetlen volt. Ezért is érték. Hozzáértésük és magas művészi érzékenységük miatt ezek a fotók igen jelentősek, és nagyon jól ábrázolják a kor kétarcúságát és abszurditását, vessünk csak egy pillantást Escher *Bankigazgató fürdikjére*; valamint nézzük a nyomort, mely a minden pátoszt nélkülöző ábrázolással válik egyértelművé, gondolok itt Bojár mezítlábas *Falusi kisbírójára*.

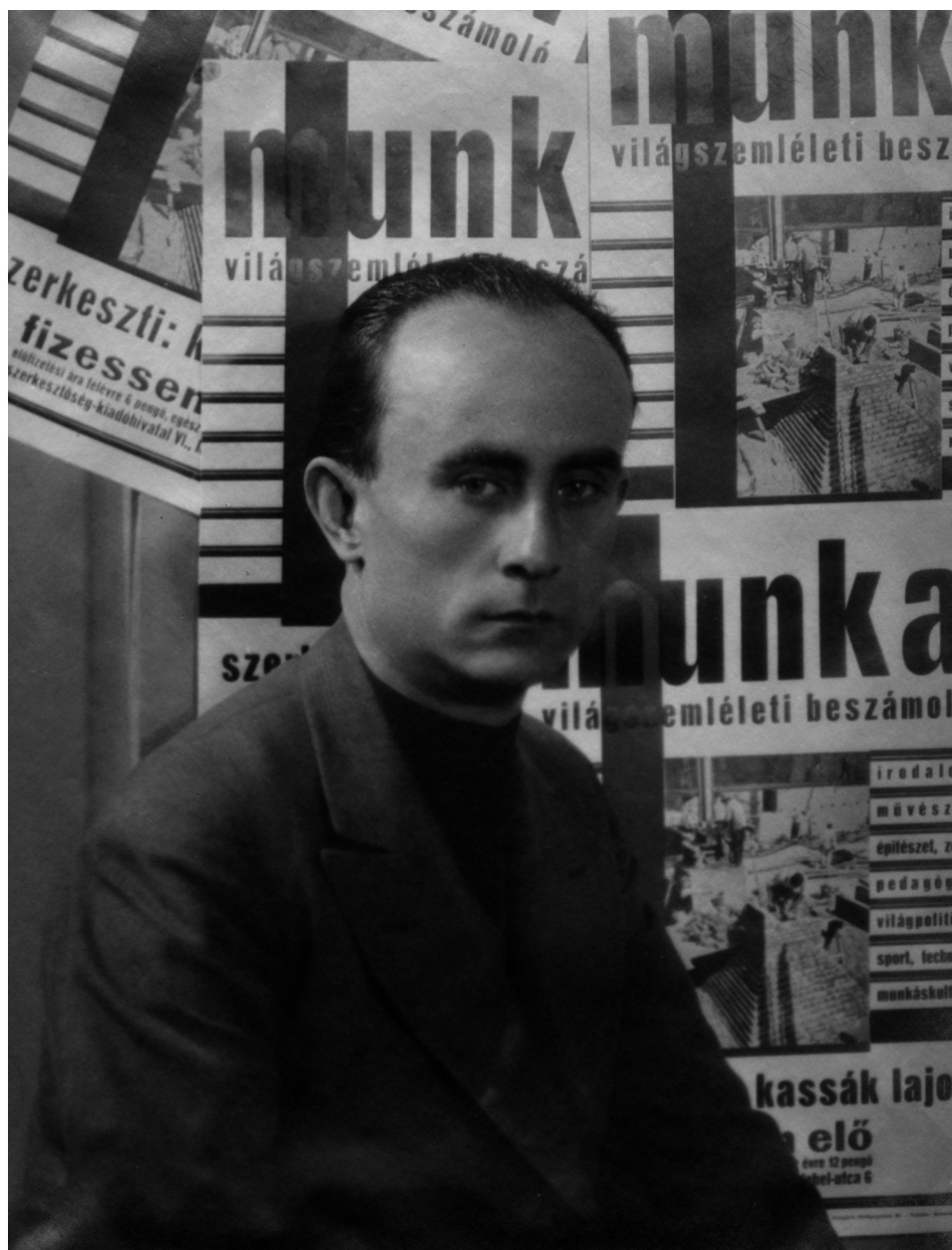
Escher Károly: Bankigazgató fürdik, 1938

Kárász Judit: Olvasó férfi, 1932

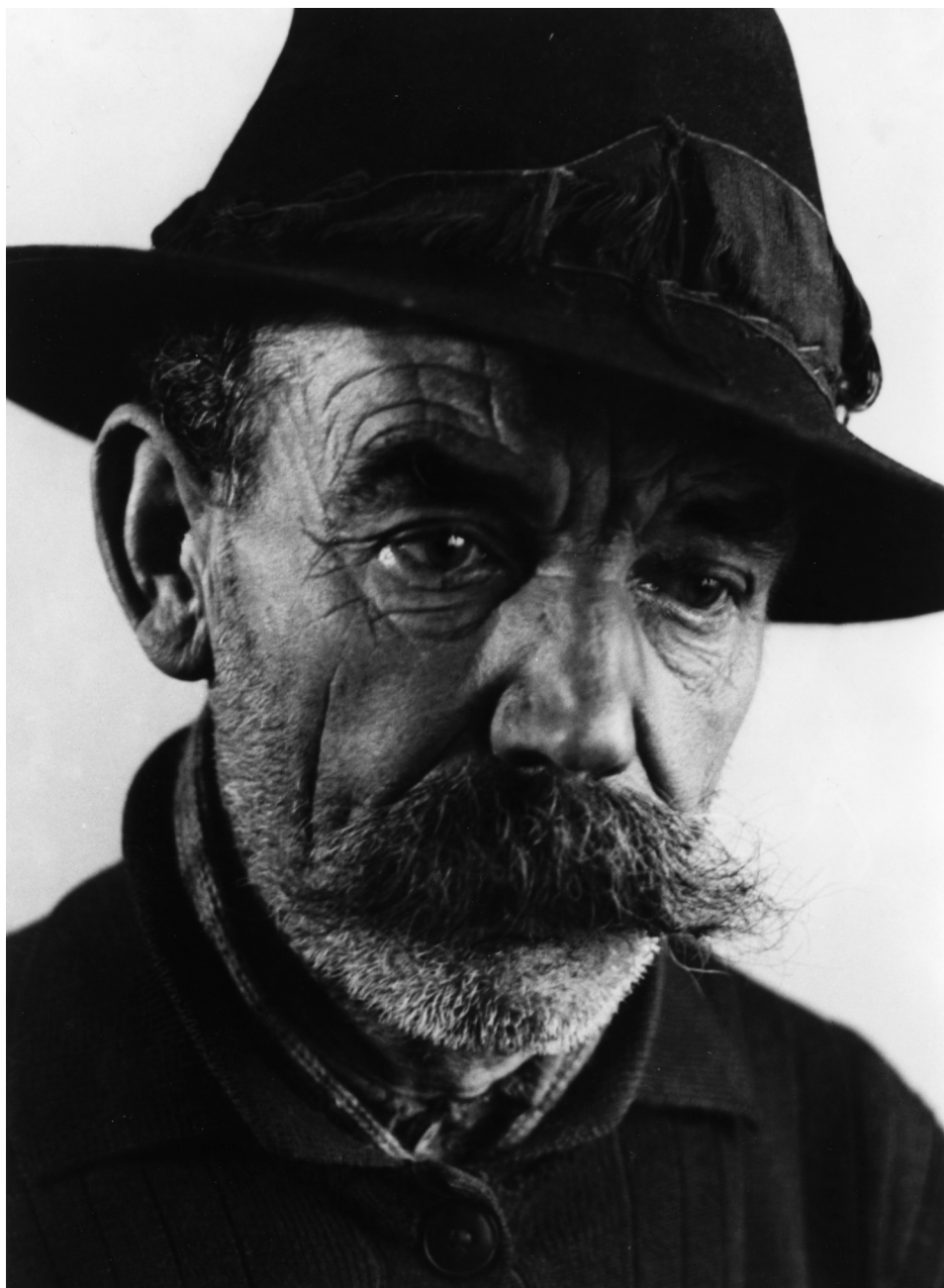
Escher Károly: Kiköltöztettek, 1934

Pécsi József: Kassák Lajos, 1930

Kálmán Kata: Gyerek, 1935 k.

Kálmán Kata: Útépítő munkás, 1937

Sugár Kata: Szabó Miklósné, 1938

Bojár Sándor: Kisbíró Borsodivánkán, 1938

Tabák Lajos: Magánút! Tilos az átjárás!, 1930 k.

Lengyel Lajos: Szénhordók, 1932

Escher Károly: Várakozási állásponton, 1937

Szélpál Árpád: Elhagyatva, 1930

Haár Ferenc: Csikók a Hortobágyon, 1935

Haár Ferenc: Földmunkás déli pihenőben, 1931

Escher Károly: Kubikosok, 1930 k.

Lengyel Lajos: Ez Amerika, 1935

Kálmán Kata: Cigány kislány, 1935

Sugár Kata: Munkanélküliek, 1935 k.

Tonelli Sándor: Az Ulltónia kivándorlói

Tonelli Sándor: Az Ulltónia kivándorlói

Ö. Kovács József

Kinek a történelme?

Jelenkortörténeti szövegtöredékek és
társadalmi önismeret

„...»nyelvre« is, mely végtére is nem egyéb, mint maga a hangot öltött emberi viszony”¹

Norbert Elias

„Valaki ellen tenni azt jelenti: bosszúállásra készülni. Szemet szemért, fogat, fogért. [...] Nem igaz, hogy az abszolút hatalom és az alattvalók között nincs semmiféle dialógus. Van dialógus, csakhogy ez a kihallgatás dialógusa. Hol a totális hatalom hallgatja ki az alattvalók társadalmát, hol az alattvalók társadalma hallgatja ki a hatalmat.”²

József Tischner

„Az eltagadás, az elfojtás munkája csak azért lehet sikeres, mert kollektív, és mert a habitusok összehangolásán nyugszik, [...] Az elfojtás kollektív munkája csak akkor lehetséges, ha az ágensnek közösek az észlelési és értékelési kategóriái: [...]”³

Pierre Bourdieu

A emberi együttélési formák, a társadalom kutatójaként ismételten ütközünk olyan írott és szóbeli szövegekbe, amelyek rendszerint nem, vagy alig kerülnek be a múltértelmezési beszédmódokba. Elméletileg a múlthoz háromféle módon közelítünk, egyrészt a saját élethelyzetünk, vagyis egzisztenciális alapon, másrészt érzelmileg – ami egyben leginkább tükrözheti a személyes elbizonytalanodást –, harmadrészt intellektuális módon. Természetesen ezek az ideáltípusok elemek a kutatói gyakorlatunkban keverednek, arról bővebben nem is beszélve, hogy az egyes számúság helyett inkább „múltakról” érdemes gondolkodni. Az utóbbi kifejezés az összetettséget, az egyéni és kollektív cselekvések, folyamatok, események és szerkezetek differenciált nézőpontú megközelítését feltételezi.⁴ Saját társadalmi-kulturális milióinkben, politológiai értelemben a saját politikai diktatúránkban, tehát a közelmúltunkban való kutatásban elvileg ugyanazok a módszertani

1 Elias 1987, 250.

2 Tischner 2000, 192.

3 Bourdieu 2002b, 180.

4 „Az egyszerű szónak csak akkor van meghatározott jelentése, ha a részek teljes hiányát jelenti.” Durkheim 1978, 101.

szempontok az érvényesek, mint például a közép- vagy újkorban. Egyrészt nem tudhatjuk, hogy mi miként viselkedtünk volna, másrészt a kortársi összefüggések figyelembevételével nélkülözhetetlen eleme egy koherens magyarázatnak (így például ma egy jogállami nézőpontból látjuk az akkori történéseket). Mindennek azonban csak akkor lehet hiteles ábrázolásmódja és magyarázóereje, ha a történések lokális tér- és időbeliségéből indulunk ki, hiszen a dolgok valóban helyben történnek. Ezzel és az itt közölt szövegekkel összefüggésben az az alapvető kérdésem, hogy mit kezdünk a kortársi, mára már inkább történelemmé vált időszak tömeges, de az érdeklődést általában nem vonzó lokális történeti forrásaival?⁵

A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténetét kutatva a következő nagyobb témakörök mentén látom értelmezhetőnek, leírhatóknak a társadalom konstituálódását a 20. század második felében. A diktatúrában a társadalmi kapcsolatok első meghatározó tényezője a szovjet típusú állami beavatkozás, maga a „*szocializmus projektje*” volt. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat sorolom ide, amelyek sokak szerint a gazdaságban, a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópiát akartak megvalósítani. Második „*társadalomalkotó*” tényezőnek a hagyományos struktúrák megtartóerejét, harmadiknak az iparosítási folyamatot, végül negyediknek a társadalmi cselekvések azon célszerű és „*nem tervezett*” történéseit tartom, amelyek egyfajta negatív és pozitív „*társadalmi autonómiát*” jelentettek. A lokális miliók olyan – rendszerint – leplezett jelenségei ezek, amelyek a civilizációs állapotok, sajátos érdekérvényesítések, kooperációk és konfliktusok mentén formálódtak.⁶ Az utóbbiakat – a tárgyalt időszak történéseinek tükrében – a negatív identitások vagy identitásvesztések problematikáján keresztül is értelmezni kellene.⁷ A választható történetkutatói megközelítések közül a mindennapok története, a történeti antropológia eszköztárával, vagy talán akár illusztratív tapasztalattörténeti módon lehet a legutóbb említettek kérdéseit beemelni a múltkutatásba. Bármilyen további elméleti fejtegetést kényszerűen lezárva, az itt közölt forrástörédek az említett negyedik társadalomalkotó tényezőegyütteshez kapcsolódnak.

Politikai-társadalmi-kulturális patológia

„felismerni vélték az elveszett sertést a disznóban”

A kollektivizálási kampány zárása után, 1960 áprilisában, a monori járási rendőrkapitányság „*aktívaértekezletén*” a tsz-tagok hanyag munkavégzése volt napirenden:

„H⁸. et.: P. elotárs referációján el kell gondolkoznunk s azt magunkévá kell tenni, hogy munkánk megjavuljon. Sok szempontot adott. Említette, hogy bűnügyi vonalon van még mit tenni. Van még elég tennivalónk. Kétségtelen. Főleg minőség és gyorsaság szempontjából. A sertésekkel kapcsolatban elmondom, hogy kint járt a járőr a Tsz-ben, ahol elmondták, hogy elveszett két sertés, az egyik meglelt, a másik még nem. Később mondták, hogy a Dózsa Tsz. W.C.-jében van egy disz-

5 Kimondott társadalomtörténeti érdeklődésre van itt szükség. L. Bódy – Ö. Kovács 2003. Ezentúl azonban arra az alapvető dilemmára, visszatérő vitára gondolok, hogy az érthetően „*mindentudó történésszerek*” mennyivel van több „*joga*” a situációk értékeléséhez, mint a „*kortársaknak*”? Strauss 1998, 49.

6 Ezek ábrázolására a szociográfiai igényű irodalmi vagy filmes művek sokszor alkalmasabbak, nem véletlen, hogy éppen a témám szempontjából például Galgóczi Erzsébet írásait (*Közel a kés, A sírásó vallomása*) igen fontosnak gondolom. Galgóczi 1999.

7 Erikson 1991, 404–405.; Pataki 2001, 127–153.

8 A vezetékneveket rendszerint monogrammal jelölöm.

nó. Kimentünk, s felismerni vélték az elveszett sertést a disznóban. Azonban, hogy hogyan került oda, nem tudták. Jelentést erről nem tettek, azonban ettől függetlenül eljárást kellett indítanunk. Pár nap múlva Mende községből értesítettek bennünket, hogy találtak ott egy gazdátlan sertést. Feltelefonáltunk a Dózsa Tsz-be, hogy nézzék meg a sertést, nem-e az övéké. Azonban még a mai napig sem jelentkeztek, hogy megnézzék a sertést. Tehát a Tsz-ek munkáján is van mit javítani. Tapasztaltuk pl., hogy jogosítvány nélkül vezetnek zetort. Figyelmeztettük egypárszor erre a hibára, s most megint csak megtörtént, fel is borult a vezető a traktorral, illetve zetorral, baleset történt vele. Fegyelmi útra terelték az ügyet, s megfizettetik az illetővel a kárt.

Cs. et.: Ezt meg kell vizsgálni, még a mai napon nézze meg H. elvtárs. Valószínűnek tartom, hogy meg lesz a harmadik sertés is. Ez politikai kérdés elsősorban, amelyre az egész állománynak fel kell figyelnie, elsősorban pedig a kommunistáknak. Húskérdésben problémák adódtak elő. Sok sertés, borjú tűnt el és az államháztartásnak gondot okoz ez. Rendőri vonatkozásban igen sok tennivaló adódik. Sok borjút levágtak pl. Péteri, Káva, T. sülly községben, s ezek megelőzésére, felderítésére kell nagy súlyt fordítani. Szíveleljék meg az elvtársak az előző értekezleten hallottakat. Megbeszéltük, hogy felmérjük a járás területét, hogy mikor voltak fedeztetve a tehenek. Meg kell találni a módját annak, hogy azután leellenőrizzük azt, hogy a tehenek megellett-e már, s megvan-e a borjú. Gondot kell erre fordítani, nevelőmunkán, ellenőrzésen keresztül, tapintatosan a kérdést megnézni, érezzék azt, hogy a rendőr tud arról, hogy van állata, s figyelnek rá, ennek pedig az lesz a következménye, hogy tartózkodnak az engedély nélküli vágástól.⁹

A rendőrségi gyűlésen ilyen módon terítékre került húshiány a rendszer ellátási nehézségeinek egyik alapproblémáját villantja fel sajátos nyelvi bravúrokkal, amelyek svejki tapasztalatokat idézhetnek föl.¹⁰ A helyeslő hozzászólásból kiviláglik itt is, hogy az erőszakkal felszámolt egyéni gazdaságok utáni vákuumban miként esett vissza az állattenyésztés. Az ötvenes évek elején megismert napi államhatósági ellenőrzési gyakorlat folytatása jelenik itt meg, amikor az állatfedeztetés és „feketevágások” részletes nyomon követése válik az egyik elsődleges rendőrségi feladattá. A szavak félreértésének, helytelen használatának vagy más jelentéstartalommal való feltöltésének szokásos jelenségére itt csak utalni lehet, holott az a jövő társadalomtudományi kutatásainak egyik igen fontos feladata. Az ilyen típusú átértelmezési gyakorlat a 20. századi radikális, tömeges, traumatikus társadalmi operációk hatására még inkább fokozódott.

A „szocialista törvényesség” egyes rendőrségi értelmezései

A jogállami nézőpontból politikai diktatúraként értelmezhető rendszerben csak igen részleges módon vehető figyelembe – a sztálini 1936-os alapján – az 1949-ben kiadott „alkotmány”.¹¹ Sokkal fontosabbak a különböző pozíciókba került személyek sajátos értelmezései, amelyek egyúttal életszerű közelségbe hozzák a társadalmi gyakorlatot. A propaganda nyelvhasználatának ilyen típusú transzformációi, a lokális miliőtől függő tartalmi feltöltéseinek megismerése nélkülözhetetlen a viselkedésformák történeti leírásaihoz.

„M. elvt.: [...] Mi kommunisták vagyunk, s nálunk az a szokás, hogy nem várjuk meg, hogy a kis hibából nagy legyen, s azután odavágjuk valakinek az asztalára. [...] A szocialista törvényesség nem csak azt jelenti, hogy ha találkozunk az utcán valakivel, azt nem pofozzuk fel mindjárt, hanem

9 Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban PML), MSZMP, Monori J. 1960. 7. f. 23. cs. BM-szervek, Monori Járási Vez. 293–307. 1960. ápr. 26.

10 Régi „mozgalmi” tapasztalat, hogy a „forradalmi terminológiát” hogyan nem értik meg, ill. adnak a kifejezéseknek más formát és jelentést. Figes-Kolonitskii 1999, 128–130., 149–151.

11 V. ö. Mezey 1996, 387–393.

azt is, hogy ha szabálytalanságot lát, nem megy el mellette. Pl. kivilágítatlan kerékpár, vagy bármilyen egyéb dolog. [...] Felvetődött, hogy türelmesek legyünk az elvtársakkal szemben. Ez rendben van. Ez azonban nem jelent valami bizonyos fokú megalkuvást a hibákkal és hiányosságokkal. Az opportunizmus és a megalkuvás közé, s a türelem közé nem lehet egyenlő jelet tenni. A türelmesség és elnézéssel kapcsolatban: Átszerveztünk pár Tsz. községet. Amikor a mi agitátoraink kint voltak, az ellenség meg sem mert moccani. Politikai munkával lehengetlünk az egész községet. Nem tudott az ellenség szóhoz jutni. Amikor azonban tovább mentünk, ott maradt 4–5 elvtárs, észbe kapott az ellenség, s csinálták a különböző dolgokat. Ha bele gondolunk, hogy a járás felét átszerveztük és egyetlen tsz. izgatásos ügy nem volt a járásban, melyben internálást kellett volna alkalmazni, ugyanakkor tudjuk, hogy milyen problémák voltak, akkor látnunk kell, hogy van egy bizonyos fokú megalkuvás szerintem. [...] Ha a rendőr ellen kell tanúskodni, a fél falu felsorakozik, de ha a rendőr mellett kell kiállni, akkor nem lehet találni két embert a faluban. Ebből lehet leginkább leszűrni a tömegkapcsolat állását. [...]

B. elvtárs: Ha megfelelő időben lecsapunk az ellenséges személyekre, kimegyünk oda, elbeszélgetünk, a megjelenésünk feltétlenül hatással lesz. Pl. egy figyelmeztető jegyzőkönyv igen jó hatással lehet az illető személyre. Pl. Káva községből volt itt egy személy, aki figyelmeztetésben részesült, az valósággal összetörve ment ki innen, könnyes szemekkel, – megmagyaráztam neki, hogy ha nem hagy fel ellenséges kijelentéseivel, hát bűnvádi eljárással találja magát szemben. Meg is ígerte, hogy ilyen kijelentéseket többé nem fog tenni, s a kocsmát is elkerüli.”¹²

Hogy a „kis hibát” csírájában el kell fojtani, egyrészt nyilvánvalóan az emberiség történetének régi tapasztalata, másrészt a szöveg keletkezési idejének jól ismert sztálinista öröksége, amire éppen Gerő Ernő Rákosi Mátvás 60. születésnapjára írt cikke is utal.¹³ A rendőrségi, egyáltalán a „rendvédelmi” vagy „erőszakszervezetek” tagjainak szocializációja különösképpen együtt jár a markáns ellenségek alapján kijelölt akciókkal. Az élcsapat mentalitás bolsevik, szovjet módszertana meghatározta a magyar rendőrségi viselkedést is. A „genetikailag kódolt szovjetizálás” történelmileg egyik leginkább nyomon követhető területe éppen ez.¹⁴ Alapvető kérdés, hogy az 1956 utáni időszak rendőrségi milióiban milyen stílusú és tartalmú szövegek hangzottak el a politikai irányítók szájából. A sztálinista retorika, a „vonalhúzás” egyik ismert reprezentánsa volt Marosán György, aki 1959. január elején a rendőrök országos találkozásán a következőképpen foglalta össze a múltbeli és akkori jelenbeli tanulságokat:

„Nem tudom, hogy ki hogy kel fel reggel, hogy fog a napi munkájához, szeretnék tanácsot adni. Ugyanazt, amit én magam szoktam tenni. A maguk munkájához is hozzátartozik ez. Három Lenin idézet van nálam. Én ezt a Lenin idézetet egyszer itt felolvastam. Hogy ebből mi maradt meg az emberek fejében mint vonal, azt én nem tudom. De egyet tudok, hogy a maguk munkájára is érvényes az a szabály, hogy két és fél esztendő után az ellenforradalom után differenciáltabban, kulturáltabban és előrelátóbban kell dolgozni. Amit maguk idáig csináltak, az rendben van, ezzel a tudással, amivel maguk rendelkeznek 3 év múlva nem lehet megélni. [...] Mivel kelek fel reggel? Előveszem a 3 idézetet és megszabom magamnak a napi munkát. [...] Miről beszél Kádár elvtárs? Erről. Akkor kell diktatúrát gyakorolni, mikor diktatúrát kell gyakorolni. Akkor kell adminisztratív rendszabályokat hozni, amikor kell. De amikor ütni kell, akkor ne simogass és amikor simogatni kell, akkor ne üss. Két és fél esztendő után nyugodtan elmondhatjuk, hogy a mi Pártunk politikája magyar és nemzetközi vonatkozásban egyaránt elfogadhatónak és eredményesnek tekinthető.”¹⁵

12 PML, MSZMP, Monori J. 1960. 7. f. 23. cs. BM-szervek, Monori Járási Vez. 293–307. 1960. ápr. 26.

13 Balogh 1986, 391–397.

14 Danyel 1997.

15 Magyar Országos Levéltár, XIX-B-14. ORFK 1950–1979. 138. d. A BM és szerveinek tevékenysége az 1958. évben, szn/1959. 1959. jan. 31.

Marosán a rendőrségi bűnözési gyakorlatot a következőképpen kommentálta:

„Itt van a Belügyminisztérium területén 1958-ban a fegyelmi kimutatás. 13450 fegyelmi történet itt ezen a területen. Nézzük meg ezt egy kicsit közelebbről. Mert a maguk munkájának negatív vonása élesen itt ugrik ki. A politikai nyomozó osztálynál 580 fő, a rendőrségnél 6800 fő, a karhatalomnál 2300, a kisebb számokat nem mondom, a büntetésvégrehajtásnál 1300, a tűzoltóknál 892, a légoltalmnál 600, vegyes szervek 813, internálótábor 41, fegyelmi helyzet megoszlása és súlyosabb események. Fegyelmi elbocsátás 638, bűncselekmény miatt vádemelés 326, ittasság, botrányos viselkedés 3000, korrupció 205, különböző szolgálati vétségek: 6000. Párttagság megoszlás szerint ez úgy néz ki kérem, hogy 6748 párttag. 1762 kiszista. Ebből a rendőrség 6817, 326-ot átadott katonai bíróságnak, 924 KISZ, 50%-a párttag. 20–22 ember lett öngyilkos. Álljunk meg itt egy pillanatra. [...]

Nézzék kérem, nem tetszik nekem az, hogy tud egy részeg rendőr bevinni egy részeg embert. Nem beszélek arról, hogy ez karhatalmi vagy erőszakos vagy nem erőszakos cselekedet. Azt az egyet tudom, hogy kegyed nem járhat az utcán részegen. Maga nyilvánosan nem rúghat be, mert én sem teszem. Egyébként azok közé az emberek közé tartozom, maguk tudják, aki nem fog soha ebben az országban antialkoholista propagandát folytatni. De bocsánatot kérek, hát valakinek tisztában kell lenni azzal, hogy, és itt van a hangsúly, hol kezdhet ki bennünket az ellenség. Politikánkban? Nem. Eredményeinkben? Nem. Csak emberi morális magatartásunkban.”¹⁶

A terror alkalmazóinak belső feszültsége, az identitásformák szétesettsége és patológiája, amit hivatalosan fluktuációként tartottak számon, a rendőrségi miliókben is az egyik meghatározó tényező volt. A fenti „statisztikán” túl ezt az állítást a következő adatsorral lehet igazolni: 1960 közepén a közrendvédelmi állomány (11652) 759 helye betöltetlen volt, ez a hiány Budapesten 12,3%, Veszprém megyében 10% volt. A tisztii beosztottak igen magas arányú, „hivatali hatalommal való visszaélés” és „bántalmazás” miatti fenyegettsége több mint 40%-kal csökkent, ami önmagában is a fizikai erőszak-alkalmazás elterjedtségére utalt. Amit viszont továbbra sem tudtak visszaszorítani, az a rendőrök alkoholizálása, valamint a növekvő öngyilkosság volt.¹⁷

A rendőrségi látómezőben, szakzsargonban a civilek világa, akikhez ők is számos módon odatartoztak, „tömegkapcsolatként” jelent meg. 1958-hoz képest különösen megemelkedett a „büntetőeljárás” mellőzésével alkalmazott „egyéb intézkedések” aránya. Ez nyilvánvalóan az 56 utáni megtorlás új feladatához, a kollektivizáláshoz kapcsolódott. 1960-ban Hajdú-Bihar megyében 1958-hoz képest 70%-os növekedést (konkrétan 3934 eset) jelentettek. Itt tehát arról volt szó, hogy tömegesen alkalmazták a „fegyelmi, szabálysértési, ill. egyéb intézkedéseket”, amelyek a tömeges társadalmi reakcióváltást is jelzik. A „közös” javakból való kisebb-nagyobb lopások a korábbi „szegény-gazdag” ellentéppárhoz kötődően egyfajta „új morális ökonómia” kiteljesedését jelentették. A beszámoló szerint a rendőrségi brutalitások továbbra is gyakoriak voltak: „A legsúlyosabb probléma, hogy a bántalmazás, a hivatali hatalommal való visszaélés, mint a tömegeket leginkább eltávolító törvénysértések az elmúlt évben nem csökkentek, bár ezek ellen a pártszervekkel együtt nagymérvű politikai küzdelmet folytattunk. Az összes fegyvelemsértések közül bántalmazásért és hivatali hatalommal való visszaélésért 40 főt kellett felelősségre vonni. A bántalmazások száma azért nem csökkent, mert egyes vezető elvtársaknál vezetésbeli hibák – nem voltak elég következetesek, más volt a hivatalos állásfoglalás és más a magánbeszélgetés során kialakult álláspont, másrészt szemléletbeli hibák,

16 Uo.

17 „Ebben a fél évben 8 rendőr követett el öngyilkosságot, szemben a múlt év azonos időszakának 1 esetével. A fél év folyamán Budapesten, Csongrád, Szolnok, Baranya, Fejér, Nógrád és Komárom megyében történtek öngyilkosságok. Az öngyilkosságok minden esetben erkölcsatlenséggel, italozással, rendezetlen családi körülményekkel voltak kapcsolatban.” Uo. A BM és szerveinek tevékenysége az 1960. évben, 1960. júl. 14.

hogy a civilek kiprovokálják a verést, aki visszafeleselget, azt meg kell verni, többet ér egy pofon, mint 10 feljelentés stb. – mutatkoztak.”¹⁸ Ennek egyik brutális példája történt a Hajdú-Bihar megyei Pocsalyon, ahol két rendőr többek között gumibottal vert meg kiskorú labdarúgókat egy mondvcsinált szóváltás után. Az ügy kirobbantója a törzsőrmester felesége volt, aki férjét, kollégáját és a kutyáját is ráuszította a faluba Sáránról érkező labdarúgókra, akik közül többet tanúk nélkül már a mérkőzés előtt összeverték.¹⁹

A párton belüli nyilvánosságban is tabusított fegyelmi ügyek visszatérő jelenségei sokszor csak részben különböztethetők meg az általános társadalmi viselkedésformáktól, ezért sem célszerű ezeket csupán az élcsapat retorika mentén értelmezni. Az így felszínre került „deviáns”, privát és közéleti esetek (például verések, verekedések, italozás, nemi erőszak) a konfliktusok felhalmozódása mellett a döntéshozók legitimitáshiányát jelentették.²⁰

„Lőrinctől jobban kell félni, mint a háború idején az ellenségtől”

– a káderekörforgó, a kiskirályok és a politikai hadsereg életvilágairól

A történeti forrásokban, különösképpen 1956 után, folyton tükröződő jelenség az alkoholizálás, a nagyzolási paralitikus viselkedés, a korrupciót is magába foglaló társadalmi-kulturális patológia, amelyek különösképpen a vezetői állásba iskolázottság nélkül kerültek körében váltak sajátos „társadalomszervező tényezőkké”.²¹ Az 56 utáni megtorlások és a régi-új pártállami berendezkedés szintén feltáratlan területe a pozíciók elfoglalásainak módja és a materiális javak eltulajdonításainak gyakorlata. A rendkívülinek nevezett esetekben rutinszerű pártvizsgálatot rendeltek el, amelyek révén a történész részben az életszerű kortársi kontextusokról, állapotokról is képet konstruálhat. A kollektivizálás befejező szakasza előtti pillanatképek rögzítései az akkori, nagyrészt 1956 propagandisztikus képével és az átélt tapasztalatok elfojtása közötti feszültségekkel kapcsolatosak. A Szolnok megyei helyzetet így jellemezték: „A mi megyénkben is az ellenforradalom a pártszervezeteken belül bomlasztóan hatott a kommunista erkölcsre. A központi vezetés hiánya, a téttenség, a bizonytalanság olyan hatást váltott ki a párttagság jelentős részéből, hogy ki vannak szolgáltatva (letartóztatás, házkutatás stb.) és ennél fogva többet engedtek meg maguknak. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre az ellenforradalom idején és azt követően is, hogy a párttagság egy része nagymértékben fogyasztott szeszes italt, s kisebb részük kihasználva a helyzetet, hozzányúlt a társadalmi tulajdont képező javakhoz. Voltak olyan elvtársak, akik ezen az úton nem tudtak megállni [...]”²²

18 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML), MSZMP, 1. f. 3. fcs. 1960. 99. óe. VB-ülés jkv. és mellékl. 6–12. 1960. márc. 26.

19 Uo. MSZMP, Derecskei JB, 6. f. 29. óe. Tsz-iratok. 4–5. 1959. okt. 19.

20 Uo. MSZMP, 1. f. 3. fcs. 1959. 67. óe.

21 L. a részletes beszámolókat például a tiszafüredi járásbeli tanácsi és tsz-vezetők, párttagok sikasztásairól, földosztogatásairól, italozásairól, verekedéseiről és fegyverhasználatáról. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (a továbbiakban JNSzML), MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1959. 41. óe. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei. 59–62. 1959. febr. 13.; Uo. 65. 1959. ápr. 7. A „normális” és „patologikus” kérdéskörre l. Durkheim 1978, 87.

22 A szokásosan eufemisztikus szöveg a továbbiakban részletezi például a tsz-vagyon széthordását, dézsmálását, csalásokat, botrányokat, „zenés pártaktívákat”. JNSzML, MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1958. 50. óe. Egyéb ir.

Szolnok megye több településéről (például Portelek, Kótelek, Jászboldogháza, Jászszentandrás) dokumentált módon jelezték a terror különböző formáit.²³ A tiszajenői állapotok nem csupán erre a falura voltak jellemzők: a tsz-be kényszerítettek nem voltak hajlandók dolgozni. A helyi konfliktusokat alapvetően megnehezítette a tanácsitkár és egyben községi párttitkár viselkedése, aki a kivizsgálás szerint „tényleg gorombán viselkedett a dolgozó paraszttal szemben, többször kezdeményezője volt a verekezésnek és dolgozó parasztokat tettelesen bántalmazott.”²⁴ Kengyelen az egyik helyi párttag attól tartott, hogy a párttitkár züllött életmódja miatt maguk a tagok is „meggyűlölik a pártot”. Szerinte a párttitkárnak az a fontos, hogy a „béjeg elkel”. A pártvizsgálat cáfolni igyekezett azt a vádat, hogy a pártszékházban kártyáznak, isznak és azt bordélyháznak tartják. Csupán két alkalommal látták bizonyítottnak az alkoholfogyasztást: „április 4-én és november 7-én – hogy a párthelyiségben kevertet, illetve 1 liter bort vittek és ott 5 percen belül elfogyasztva eltávoztak az elvtársak, de nem részeg állapotban, a községi vezetők és néhány tsz-elnök volt jelen.”²⁵

A radikáli állami beavatkozások mentén is formálódó, sok tekintetben tipikus karriermintát mutat egy parasztszalád örökösének pártbizottsági jellemzése: apjától 28 holdat örökölt, majd 1950-ben „gyümölcsösét felajánlotta az államnak”, miután állatforgalmi telepvezető lett. Politikai jellegű tevékenységéről ezt írták: „1945-től a Kisgazdapártnak volt tagja. Aktív tevékenységet folytatott a párt megszűnéséig, vezetőségi tag volt és tagja volt a Nemzeti Bizottságnak is. Már ebben az időszakban is együttműködött a párttal. 1956-ban az ellenforradalom idején tagja lett a városi »forradalmi nemzeti bizottság«-nak. A kapcsolatot az ellenforradalom alatt is tartotta és a tanács vezetőivel, több esetben értékes tájékoztatást adott a nemzeti bizottság ténykedéséről, terveiről. Az ellenforradalom után – ténykedését figyelembe véve – másfél hold földet visszakapott megművelésre. Ezen túl saját elhatározás alapján több esetben segítséget nyújtott a váci »Kossuth« Tsz-nek szaktanácsaival.”²⁶

A vidéki „kiskirályok” kifejezés a kortársi, félig hivatalos szóhasználatban is megjelent. Így például a *Fejér Megyei Hírlap* szerkesztői arról írtak jelentést, hogy szerintük Lajoskomáromban miattuk bomlik fel a tsz. Több más normaszegés mellett az elnök a veje nevében külön gazdálkodást folytatott.²⁷ A zsarnokoskodó káderek ellen szervezett módon is tiltakoztak, hiszen azok formája és tartalma a rendszer hivatalos kereteit, alapelemeit egyáltalán nem feszegette, sőt a panasztevők éppen a hangoztatott népi demokratikus és hasonló érvekre hivatkoztak. Ennek egyik esete fordult elő Tácon is, ahol a járási döntéshozók által odahelyezett tanácselnök „kiskirálykodása” ellen a „dolgozók” aláírásukkal tiltakoztak.²⁸ Ugyanakkor sokkal jellemzőbb volt a rádióhoz és tv-hez vagy a pártsajtóhoz névtelenül írt levél. Az ezt követő pártkivizsgálások rendszerint az állítások jelentős részét igazoltnak vették, ahogy ez a vértescsai „tanácsi vezető” botrányai, az agronómus sikkasztásai, többek között a „cigánysoron” elkövetett lövöldözések esetében is történt.²⁹ Azonban a részleges igazolások ellenére az elkövetett cselekedetek következményei – a káderkörforgó logikájából fakadóan – ritkán jelentették a büntetőjogi felelősségre vonást.

23 Uo. MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1959. 41. őe. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei. 124. 1959. febr. 25.; 121–125. sz. 1959. márc. 5. Uo. MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1959. 39. őe. A rendőrség, munkásórség, ügyészség, bíróság ir. 39. 1959. márc. 5.

24 Uo. 97–98. 1959. jún. 6.

25 Uo. MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1959. 41. őe. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei. 186–188. 1959. november, d.n.

26 PML, MSZMP, 1. f. 3. fcs. 99. őe. VB-üléskv. 1960. febr. 22. Melléklet.

27 Fejér Megyei Levéltár, MSZMP Megyei biz. 9. d. 19. őe. 1958–59. 21. őe. 99. 1958. nov. 1.

28 Uo. 17. d. 19. f. 1959–60. 41. őe. 426. 1959. jan. (nap nélk.)

29 Uo. 364. 1959. jún. 13.

Az ügyeket egyediségükben kellene megismerni, amelyek jellegzetes hivatalos kezelésére a Fejér megyei főügyész is utalt, amikor a bicskei járási funkcionáriusok (tanács, párt, rendőrség) „*törvényesítő módon*” szerzett ház- és szülőingatlanügyeit vizsgálta. Azt javasolta, hogy ne „*állami*”, hanem csak „*pártvizsgálat*” legyen, amelyben, ahogy ő fogalmazott, a párt igénye szerinti „*kommunista ügyészek*” is részt vehetnek.³⁰

A paranoiával kevert militáns magatartás igen sok tsz-elnököt jellemzett, ennek egyik példáját rögzítették a szigetvári rendőrök. Eszerint a csertői tsz-elnök a közgyűlésen is pisztollyal jelent meg, azzal fenyegetve az őt bírálókat. Egy konkrét esetet is idéztek, amikor hasonló módon például egy szívbeteg nőt állított meg, aki történetesen a saját krumpliját vitte volna haza. Ezek alapján rögzítették, hogy: „*A fentiekre való tekintettel a tsz. tagságnak rossz a munkához való viszonya, mert azt mondják, hogy Lőrincstől jobban kell félni, mint a háború idején az ellenségtől.*”³¹ Hasonlóképpen írt valaki jelentést a szigetvári rendőrségről, hogy a „*27 éves tsz-tag, MSZMP-titkár, munkásőr, erdőbirtokosság pénztárosa*” egy 1954. évi sikkasztás eltussolása és egyéb botrányok után szerinte miként „*menekült be*” a tsz-be, ahol különböző pozíciókhoz jutott. A rendőr szerint az „*MSZMP-titkár, munkásőr, Vásárosbérc községben (Kiskirály) szerepét tölti be. Párt és Tanács szervek munkája O. utasítása (elképzelése szerint dolgozik). Vajon holvan a komonista példa mutatás? O. mind párttitkár, munkásőr, terror allat tartja a népet. [...] Miért kapot O. fegyvert? Azért, hogy védje a népi vagyont?? Népi rendszerünket?? Nem, azért, hogy a népet fegyverrel megfélemlítse, szabadon lophason tovább.*” Konkrét esetleírások követik a súlyos véleményt, amelyek szerint a parasztok kisebb falopásait büntető O. saját, nagyban űzött korrupcióját is fedezni akarta.³²

Szolnok megyében 1958 tavaszán az abádszalóki döntéshozók fegyverhasználatát, botrányokozásait és korrupciós ügyei miatt „*pártbüntetésként*” például arról határoztak, hogy a fegyverhasználat visszavonása mellett az illetők „*nem indulhatnak a választáson*”, valamint „*2 év termelőmunkára*” „*ítélték*” őket. A „*legjobb tanácselnök*” hírében álló, minisztertanácsai kapcsolatairól közismert – azonban ekkorra már teherre vált – személyt Czinege Lajos megyei párttitkár így jellemezte: „*Különösen elítélendő az olyan magatartás, amikor a párt nehezen kivívott tekintélyét járhatja le, a párt tömegkapcsolatát rombolja, hogy részeg állapotban tanácsülésen vagy máshol, nyilvános helyeken lefasisztázz, szembeköpköd embereket.*” A kivizsgálást végző pártbizottsági instruktor a védekező tanácselnök levelére a következőket írta: „*Egy sor dolog igaznak bizonyult a levélből, de meg kell mondani, hogy csak az életrajzi leírás, tehát hol dolgozott, hol volt katona stb., valamint az, hogy végzett különböző iskolákat és pártiskolát is. Az is igaz volt, hogy Abádszalókon termelőszövetkezetben párttitkár volt. [...] A községben azt beszélnek [...] azért váltották le a Tiszaderzsi Földművelésügyi vezetői posztról, mert részegeskedett, az italbolt vezetőket arra biztatta, csak annyit spóroljanak meg, hogy neki minden reggel egy fél deci abból jusson. [...] többször közbotrányt is okozott. 1957. augusztus 17-én az Abádszalóki Lenin*

30 Uo. 19. f. 1959. 11. óe. 223. 1959. jún. 22. Ezt a megfogalmazást sem lehet abszolútizálni, mert pl. a Baranya Megyei Főügyészség jelentése szerint 1959 júliusa és 1960 augusztusa között a megvádolt 93 párttag közül 58-at elítéltek, 29 fő még eljárás alatt volt, hat esetben felmentés vagy megszüntető döntés született. Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban BML), MSZMP, 1. f. 1960. 51. óe. Titkos ir. 9–24. 1960. aug. 18.

31 Uo. MSZMP, Szigetvári jár. 3. f. 2. 1960. 9. óe. Tsz-jelentések. 7. 1960. nov. 14.

32 Uo. MSZMP Megyebiz. 1. f. 1958. 43. óe. Levelezés. 30–31. 1958. júl. 14. Igen gyakori botrányos esetek fordultak elő a háború előtti szegény, alig iskolázott, majd kiemelt káder pozíciójába kerültek körében. Ezek több példája: HBML, MSZMP, 1. f. 3. fcs. 1960. 105. óe. VB-ülés jkv. és mell. 53–56. 1960. jún. 2.; Az egyeki, karhatalmistából lett vb-titkárt durvasága miatt zárták ki a pártból. Uo. 1960. 110. óe. VB-ülés jkv., mellékl. 85–86.; A kismarjai tanácselnök többek között a tanácsházára a segédrendőrökkel vitetett be egy személyt, s ott verte meg. Uo. MSZMP, Derecskei Jár. 6. f. 27. óe. Dolgozói lev. 6. 1960. márc. 9.

tsz-ben volt vacsora, ahol az elotárs szintén berúgott, összeverekedett a tsz tagjaival, véresre verték egymást. A múlt év novemberében az abádszalóki kocsmában nyilas nótát húzatott a zenésszel.”³³

A „proletárdiktatúra”, a „munkás-paraszt állam” mítoszának megfelelően a zömében agrár és munkás társadalom alacsony presztízsú rétegeiből verbuválódó „munkásörtség” – szintén feldolgozatlan történetei – lakmuspapírszerűen érzékeltetik, hogy a politikai diktatúra milyen módon válhatott társadalmi diktatúrává. 1958 ősztől, a tömeges kollektivizálás idején már minden járásban felruházott, fegyveres alakulatai egyfajta, a szociokulturális körülményektől is függő „szabadon mozgó” egységként tevékenykedtek: „a munkásörök közül egyesek külön jogokat szeretnének élvezni. Pld.: ha valaki társadalmi tulajdon ellen vét és felelősségre vonják, hangsúlyozza, hogy ő munkásör. Előfordul, hogy egyes munkásörök túlkapásokat követnek el, pld. rendőr jelenlétében intézkednek. [...] A munkásörök egy részénél van olyan felfogás, hogy sok funkcionárius csak addig marad tagja a munkásörségnek, amíg magasabb állami, vagy gazdasági funkcióba nem kerül. [...] A választások és a mezőgazdaság szocialista átszervezés munkájában csaknem valamennyi munkásör aktívan részt vett. [...] A rendkívüli esetek terén sajnos súlyos az állapot. Amíg az elmúlt kik. évben 8, a jelen kik. évben már 19 rendkívüli esemény volt. Ezek közül 12 jogtalan lövöldözés (melyből 8 italozás következménye, 1 sebesülést okozott) 3 pisztoly elvesztés, 2 öngyilkosság, 2 igazolvány elvesztés. Legrosszabb a helyzet a püspökladányi járásban, ahol 5 rendkívüli esemény volt. Legjobb a polgári járásban, ahol nem volt rendkívüli esemény. Megjegyezzük, hogy ezek azok a rendkívüli események, amelyeket a pk-ok jelentettek és tudomásunk van róla.”³⁴

Rendszeres beszámolókat olvashatunk munkásörök garázdálkodásairól, akik a vidéki terekben valóban otthonosan mozogtak fegyveresen és anélkül.³⁵ Az országos parancsnokság 1960 áprilisában a következőképpen tálalta a helyzetet: „A munkásörség fegyelmi helyzetének javulását a rendkívüli események számszerű csökkenése is bizonyítja. Míg 1958-ban 313, addig 1959-ben 211 ilyen eset fordult elő. Ezen belül a fegyverrel elkövetett balesetek száma 53-ról 33-ra csökkent.” Az okok közé a „helytelen nézeteket”, „a morális problémákat” és az „iszákosságot” sorolták: „Leggyakrabban ebből adódnak a nyilvánosság előtt elkövetett botrányokozások, fenyegetődzések ittasan vagy józanul. Gyakran párosul ezzel a virtuskodás, az éretlenség. A botrányokozás teszi ki a fegyelemsértések 20%-át. Bár számszerű csökkenés itt is kimutatható, az 1958-ban elkövetett 87 esettel szemben, 1959-ben 43 ilyen eset fordult elő. Nyugtalanító azonban az, hogy a cselekmények most súlyosabbak, mint korábban.” Az ún. függetlenített parancsnokok jellemzése így hangzott: gyakran visszaélnak a beosztással, „nem ismerik a lehetetlent”, míg mások „nagyvonalúak” vagy „túl sokat adnak egyesek a külsőségekre”, „makacsul használják katonai rendfokozatukat”. „Katonaruhát viselnek olyankor is, amikor munkásöri tevékenységet látnak el.”, még mindig „katonának és nem munkásörparancsnoknak tartják magukat”. A felsoroltak miatt 1959-ben 23 függetlenített parancsnokot leszereltek „részesekedés, vagy egyéb morális hibák miatt”.³⁶

Az előbbi, országos helyzetkép más típusú mélységeit minden egyes megyében nyomon lehet követni. Így például Szolnok megyében a pártbizottsági norma szerint a munkásörségnél 1958 első felében három hónap alatt volt annyi „rendkívüli esemény”, mint összesen 1957-ben. Szinte kivétel nélkül ittas állapotban fordultak elő a következő tipikus ügyek: kocsmai verekedés, tsz-tagok megverése, miközben rájuk lőttek; részegen elkövetett öngyilkosság; szóváltás közben utcai lövöldözés; családtag balesete fegyverhasználat

33 JNSzML, MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1958. 49. öe. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei. 212., 214., 218. 1958. ápr. 28., 1958. máj. 17., 1958. máj. 26., 1958. júl. 7.

34 HBML, MSZMP, 1. f. 3. fcs. 1959. 75. öe. VB-ülés jkv. és mellékl. 7–13. 1959. jún. 1.

35 JNSz ML, MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1958. 50. öe. Egyéb ir. 51–57. 1958. máj. 16.

36 BML, MSZMP, 1. f. 1960. 22. öe. Jelentések a munkásörség fegyelmi helyzetéről. 3–7. 1960. ápr. 6.

közben; a feleség női haragosára lövöldözött az utcán; az állami gazdaságnál tartott értekezlet résztvevői közé lövés.³⁷ Borsodban is a pártbizottsági ülések fegyelmi ügyeinek visszatérő témája volt, hogy „*egyes elvtársak azért öltöztek be munkásörnek, nem pártöntudat, nem kommunista öntudatból munkásörök. [...] Mindig mennek éjjel-nappal és ezt nem büntetésből teszik.*” 1960 őszen a munkásörparancsnok arról is beszélt, hogy ő megvert egy parasztembert, akit a rendőrök korábban már többször „*elcsépeltek*”. Az ilyen típusú brutalitások, az ittasan okozott balesetek karakterisztikus jellemzők lettek az ekkori időszakban.³⁸

A munkásörség retorikájában a konfliktusok okozói mindig a „*hőbörgők*” voltak, akiknek a viselkedését meg kellett „*torolniuk*”. Tolna megyében a korábbi hagyományörzőktől lemásolt zászlóavatáskor – a társadalmi elítélést is reprezentálva – a gyónki kocsmában valaki megjegyezte, hogy „*Kádárnak csak ennyi embere van*”, majd ezután megverték. Hogy mennyire meghatározó volt a térfoglalásuk, annak érzékeltetésére alkalmas a következő részlet: „*március 14-től a munkásörség a megye életében bekapcsolódott és hatását kifejti erre, először is puszta létével. Mindnyájan emlékszünk erre, milyen meglepetést keltett és az ellenség soraiban megdöbbenést, amikor először Szekszárdon is megjelentek a munkásörök, azok a felfegyverzett munkásemberek [...]*” Egy fegyelmi határozattal kapcsolatban megemlétték a Fejér megyei „*a móri járást, ahol a munkásörök valóságos rémuralmat teremtettek*”. Ehhez képest Tolnában „*csak*” a következőkről számoltak be: „*ilyen esetek főleg részegeskedés, ittas állapotban elkövetett okatlan lövöldözések és rendkívüli események előidézése. Ilyen esetet legalább tízet tudnák felsorolni [...]*” „*A munkásörög, ami nem általános jelenség, de amely egyes munkásöröknél megvan, hiszen a galambokra az utcán, a kutyákra való lövöldözés ennek a gőgnek sajátos megnyilvánulás formája – nem segíti a pártot. [...] De néha komoly állami és Párt funkcióban lévő elvtársak is elkövetnek hasonló fegyelmezetlenséget pl.: a dombóvári járásban M. S. a dalmandi G.Á. igazgatója, Járási Pártbizottsági tag ittas állapotban rendezett egy csetepatét, részegen lövöldözött és ijesztgette a lakosságot. Megállapítható, hogy a lövöldözések gőgös, helytelen egyéni kilengések 90%-a iszákosságból adódik. Küzdenünk kell tehát az iszákosság ellen a munkásörségen belül.*”³⁹

Az „*erőszakcultúra*” és a nőmenklatúrán belüli ügykezelés sajátos példáját nyújtja a következő eseteírás. A Veszprém megyei szentgáli vb-titkár kézzel írt leveléből kiderül, hogy a téglarakást „*társadalmi munkában*” éjjel is végző bándi úttörőket és KISZ-tagokat egy „*banketten*” a munkásörök megverték, majd az egyik sérülthöz nem engedtek mentőt hívni. A fiatalok és a munkásörök egyaránt alkoholos állapotban voltak. A konfliktus akkor robbant ki, amikor az egyik szállítás közben megálltak Herenden egy kocsmánál, ahol a munkásörök „*banketteztek*”. Erről így számolt be a munkásörparancsnok: „*Ekkor már a KISZ-tagok és a munkásörök között már a herendi őrszoba előtt folyt igen hangos vita, hogy állítólag ahhoz, hogy valaki ittasan vezet-e motorkerékpárt, vagy sem, ahhoz a munkásöröknek semmi közük. Ennek ellenkezőjét állították a munkásörök. A nagy zajra az őrsgben levő U. J. elvtárs kijött a herendi porcelángyár kapujához és figyelte az eseményeket, amelyek végül is odáig fajultak, hogy a fiatalok szidalmazták a munkásöröket és kövel kezdték úgy a civilben lévőket, mint a szolgálatban lévő U. J. elvtársat dobálni.*”

37 JNSzML, MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1958. 46. öe. Fegyveres szervek, honvédség, rendőrség, munkásörség ir. 25–29. 1958. máj. 9.; HBML, MSZMP, Derecskei JB, 6. f. 13. öe. Tsz-iratok. 1959. Párttagügyek. 27. öe. Dolgozói lev. 6. 1960. márc. 9.

38 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Mezőcsát, MSZMP, Encsi JB, 1960. 3. öe. Jelentések a tsz-szervezésről. 1960. okt. 11.

39 A jelentésírók visszatérő hivatkozási pontja volt az, hogy „*az ellenforradalom fájának a gyökerét is ki kell irtani*”. Tolna Megyei Levéltár (továbbiakban TML), MSZMP, 1. f. 3. cs. 37. öe. Megyei VB-ülés jkv. 6–18. 1958. jan. 10.

Erre a munkásörök is tettelegességhez folyamodtak és, amelyik fiatalat csak elértek, megverték és megfutamították őket. Bár a fiatalok cselekedete a fegyverhasználat kritériumát meghaladták, a KISZ-szervezetre való tekintettel a munkásörök fegyvert nem használtak. A verés következtében S. P. nevű Bánd-i fiatal foghiánnyal és számos zúzódással a kórházba került. S. E. fiatal feje betört. A többi fiatal is megsérült, azonban ezek sérülése nem volt veszélyes.

Ezzel zárult a fiatalok kövel való fellépése. Mivel az esemény éjjel 02-h-kor zajlott le, feltehetően – a szolgálatban lévő U. J-en kívül – sok szeszt fogyasztottak és így cselekedeteik feletti ítélőképességüknek nem voltak birtokában.⁴⁰ Arról is szó esik a továbbiakban, hogy a munkásörök utána a kocsmában még összeverték egy párttagot („de nem munkásör”), aki állítólag németül „fasisztaizú” dalokat énekelt.

Nyilvánvaló, hogy nem a jogi tényállás megállapítása lehet a történetkutatói feladat, azt azonban rögzíthetjük, hogy milyen viselkedésformák (például karhatalmi fellépés, erőszak-alkalmazás) voltak a parancsnok számára elfogadott normák. Az első, „felületesnek” minősített jelentés után pedig született egy újabb verzió, amelyben a parancsnok – egy részeg rendőr, egy munkásör és annak feleségének – féltékenységi jelenete köré konstruált egy szöveget. A kiosztott, súlytalan fegyelmi határozatok ellenére a brutalitás életszerű kezelése tabut jelentett. Ezt, ahogy a fenti leírásban láthattuk, egy katonai, a „jogos” támadást igazoló („fegyverhasználat kritériuma” és az „ellenség megfutamítása”) beszédmódban zárták le.

Mit lehet elmondani a munkásörség társadalmi összetételéről?⁴¹ Csupán adaléknak tekinthető tolnai mintánk szerint 1957 augusztusának elején 712 fő volt, akik 80%-ban szinte azonos arányban „munkás” és „paraszt” származásúak voltak. Az állomány közel fele 1945 és 1948 között lett a kommunista párt tagja, több mint egynegyedük pedig 1948 és 1953, és csupán 21%-uk 1953 és 1957 között. A „rég”i militáns szemléletű, a sztálinizmus attitűdjét elsajátító munkásörök adták a többséget. 84%-uk elemi iskolai végzettséggel, 15%-uk középiskolai, 1%-uk pedig egyetemi végzettséggel rendelkezett. A nagy többség (70%) a 40 év alatti korosztályból került ki. Szocializációs szempontból szintén nagy szerepet játszhatott, hogy 83%-uk katonaviselt ember volt. A tolnai munkásörök 12%-a állami és pártfunkcionáriusnak számított.⁴²

Kérdések és válaszok

A forrásválogatás során elsősorban a kortársi – tabusított – jelenségeket, tapasztalatokat illusztráltam. Azonban célszerű a saját elgondolásainkkal szemben is óvatosnak lenni és arra utalni, hogy az akkori életvilágok jelentős részére nyilván nem látunk rá. A tudásunk, a társadalmi önismeretünk mindig részleges marad.

40 Veszprém Megyei Levéltár, XXXV. 1. MSZMP, 1. f. 1959. 18. őe. A munkásörség tevékenységével kapcsolatos iratok. 36–5–541/2. 1959. okt. 11–12., nov. 3.

41 A hiányzó alap kutatás pótlásának egyik eredményét l. Germuska 2004.

42 Tolna Megyei Levéltár, MSZMP, 1. f. XI. cs. 165. őe. Jelentés a munkásörség fegyelmi helyzetéről. 14–15. 1960. d. n.

Milyen radikális történések okozták a szövegekben tükröződő feldúlt kapcsolatokat, a negatív identitások visszatérő eseteit?⁴³ Tézisszerűen itt öt szempontot említek meg:

1. A szovjet típusú rendszerekben a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolati, a politikai tőkeformák váltak elsődlegessé.⁴⁴ Az államosítási, koncentrálnálási folyamatokban a beleszületett nemzedékek sokszor azért sem kérdőjelezik meg az állam parancsait, mert maga az állam jelölte ki az észlelés, az emlékezés szabályozott módjait. Ez az alárendelődés sajátos testbe vésett jelensége.⁴⁵ A forrásaink keletkezési idejénél maradván, 1956 és a megtorlás traumatikus tapasztalatai az országban maradtak számára egyértelművé tették, hogy abban a milióban kell berendezkedniük. 2. A tág értelemben vett hiánnyal összeköthető korrupció elméleti és gyakorlati kutatása több ok miatt sem egyszerű, miközben minden társadalomban létezik, a mérték azonban nem közömbös. Az egyik nehézség abból adódik, hogy az elemzéshez szükséges fogalmi meghatározások – a „jó” kategóriájából kiindulva – a jogszerűség, a közérdek, a közvélemény és az „erkölcsiség” helyes hatalomgyakorlás szerint különböznek egymástól.⁴⁶ A társadalomtörténeti kutatás számára a közvéleményen alapuló nézőpont a kézenfekvő, már csak azért is, mert a történeti források erre vonatkozóan kimondva-kimondatlanul folyton tartalmaznak utalásokat. 3. Miért van jelentősége az itt közölt forrásszövegeknek? Elsősorban azért, mert tömeges, bár lényegében nem kutatott történeti forrásként jellegében, nyelvében, a szabályszerűségeket és a változások irányát jelezve életszerű közelségbe hozza az emberi kapcsolatok jelentős részét. Ezen mindennapi miliók megismerése nélkül nem értelmezhetők az „alkalmazkodó ellenállás” formái. Tapasztalatom szerint nagyobb mértékben az 1960-as évek elejéig termelődnek az ilyen nyelvezetű források, amely jelenség mögött nyilvánvalóan az 1956-ot követő új típusú diktatórikus hatalmi és uralmi formák állnak. 4. Az 1958 és 1961 közötti ösztársadalmi hatású „társadalomtörténeti eseményé”, az agrárvilág magángazdaságainak erőszakos felszámolása, a kollektivizálás vált. Szövegeink ennek a patológikus társadalmi operációnak inkább a kezdetén keletkeztek. 5. Az „alkalmazkodó ellenállás” hétköznapi formáin (a munkalassítástól, az állandó elkeseredésen át, a névtelen fenyegetésig) kívül az alattvalói létbe szorultak számára lényegében nem volt más lehetőség.⁴⁷ Scott szerint: „A paraszt az állammal mint munkaadóval, felvásárlóval, ellátóval, pénzkölcsönzővel, munkavezetővel, gazdasági főnökkel és adóbehajtóval szembesül.”⁴⁸ Ehhez annyit mindenképpen hozzá kell fűzni, hogy a bemutatott példák alapján kiderül: a szovjet típusú rendszerekben a tsz-be kényszerített és a csekély mértékben kívül maradt „utóparasztok”⁴⁹ a felsoroltakon túli egyik fő problémája az állami gyakorlat irracionálisága, az „irányítók” nagy részének alkalmatlansága volt. Úgy gondolom, hogy ezzel a toldással kerülhet ténylegesen a helyére

43 A kérdés messzire vezet, de Erikson szerint a negatív identitás az, „amely mindazon identifikációknak és identitástöredékeknek az összessége, amelyeket mint nem kívánatosokat és mint egymással nem összebékíthetőket el kell fojtani magába, vagy amelyeket, csoportja sugallatára mint végzetes »másságot« kell a szexuális szerepben, vagy egy fajhoz, osztályhoz, valláshoz tartozásban értékelnie. Súlyos válságok idején az egyén vagy a csoport esetleg ezeket a negatív elemeket nem tudja a pozitív identitáson belül tartani. Dühkitörések, ezt kihasználhatják totális doktrínák és dogmák, amelyeknek alárendelődnek, egyeduralmukodóvá válhatnak.” Erikson 1991, 404–405.

44 Bourdieu, 2002c, 27.

45 Bourdieu 2003a, 108–109.

46 Gulyás 2004, 8., 12–17.

47 Scott 1996, 109–110.

48 Uo. 117.

49 Márkus 1991.

Scott következő megfigyelése: „A düh és agresszió kordában tartása – meglehetősen nyilvánvaló okokból kifolyólag – jelentős részét képezi az alávetett csoportokban fölnevelkedők szocializációjának. Az alávetett csoportok történelmében a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jó hír tönkretétele lép.”⁵⁰

Amiről itt szó volt, annak megértése és értelmezése nemzedéki kérdés is. A politikai diktatúrák életvilágainak megismerése a jelenségeket értetlenül szemlélő mai nemzedékek számára is fontos szempont lenne. Egy visszatekintő, a történéseket és kapcsolatokat homogénnek feltételező véleményalkotásban a lokális idők és terek, az egyes generációk szocializációs különbözőségei rendszerint kiesnek a látókörből. 1956 előzményei és következményei, a megtorlás és represszió különböző technikai mindenképpen erős generációs formaképződési tényezők voltak minden társadalmi szereplő számára. Mindazt azonban itt csak felvetni tudom, hogy mit is lehet érteni az „erős” kifejezés alatt ebben az esetben. Elsősorban a kulcsélményeket, a szocializációs tapasztalatokat és a strukturális tényezőket.⁵¹

Hivatkozott irodalom

- Balogh Sándor (szerk.) 1986: *Nehéz esztendők krónikája 1949–1953. Dokumentumok*. Budapest: Gondolat.
- Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk. 2003/2006.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, Pierre 2002a: *Államszemély. A bürokratikus mező eredete és struktúrája*. In: uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág (85–115).
- Bourdieu, Pierre 2002b: *A szimbolikus javak gazdasága*. In: uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág (147–181).
- Bourdieu, Pierre 2002c: *A „szovjet” változat és a politikai tőke*. In: uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág (25–29).
- Danyel, Jürgen 1997: *Politische Rituale als Sowjetimporte*. In: Jaraus, Konrad – Siegrist, Hannes (Hrsg.): *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt a. M.; New York: Campus (67–86.)
- Durkheim, Émile 1978: *A szociológia módszertani szabályai*. In: uő: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest: KJK (21–160).
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Erikson, Erik H. 1991: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- Figes, Orlando – Kolonitskii, Boris 1999: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*. New Haven and London: Yale University Press.
- Fulbrook, Mary 2006: *Generationen und Kohorten in der DDR. Protagonisten und Widersacher des DDR-Systems aus der Perspektive biographischer Daten*.

50 Scott 1996, 125.; Ö. Kovács 2009.

51 Fulbrook 2006, 128–129.

- In: Schüle, Annegret et. al. (Hrsg.): *Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur.* Leipziger Universitätsverlag GMBH.
- Galgóczi Erzsébet 1999: *Mama öltözik. Válogatott elbeszélések.* Budapest: Osiris.
- Germuska Pál 2004: *Kádár-kommandó. A munkásőrség.* In: Halmos Ferenc (szerk.) *Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből.* Budapest: Gesta (204–205)
- Gulyás Gyula 2004: *A politikai korrupcióról.* In: uő. (szerk.): *Politikai korrupció.* Budapest: AULA.
- Ö. Kovács József 2009: *A színlelt szocializmusról.* In: Halmos K. et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest: Századvég (483–491)
- Márkus István 1991: *Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok.* Budapest: Szépirodalmi
- Mezey Barna (szerk.) 1996: *Magyar alkotmánytörténet.* 2. átdolg. és jav. kiad. Budapest: Osiris.
- Pataki Ferenc 2001: *Identitás-személyiség-társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. Élettörténet és identitás.* Budapest: Osiris (108–159)
- James C. Scott 1996: *Az ellenállás hétköznapi formái.* Replika 23–24. (109–130)
- Strauss, Leo 1998: *Természetjog és történelem.* Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Ford. Láncki András.
- Tischner, József 2000: *A dráma filozófiája.* Bevezetés. Budapest: Európa.

Zelei Miklós

Saját idő

Előszó *A kettézárt falu* német kiadásához¹

Ráordítanak a KGB-n a mi emberünkre: „Na, sorolja föl azt is, hogy hány országban lakott!” Rákezdí a mi emberünk: „Az Osztrák–Magyar Monarchiában születtem. Utána Magyarországon laktam, aztán Csehszlovákiában, majd újra Magyarországon, a második világháború befejezésekor rövid ideig megint Csehszlovákiában, azután pedig a Szovjetunióban.” Ismét ráordít a KGB-s: „Vén csavargó! Mit követett el, hogy mindenhol mindig tovább kellett állnia?!” „Én, kérem, egész életemben ki se mozdultam a szülőfalumból.” „Hát hol született maga?!” „Kisszelmencen!” (Mali Szelmenci) – vágja rá a mi emberünk.

Magyar nyelvterületünkön – vagyis a mai Magyarország határain túl is – közismert, talán munkácsi (Mukacseve) eredetű vándoranekdótát Kárpátalja majd mindegyik nagyobb településével kapcsolatban lehetett már hallani. Ilyen apró falura, mint amilyen Kisszelmenc, én szabtam rá. De az igazságot ezzel nem meghamisítottam, hanem kerekébbé tettem. A magyar ikerfalu 1920-ig egy évezreden át Magyarország szerves része volt az északkelet-magyarországi Ung vármegyében, Ungvár (Uzsgorod) megyeszékhelytől délre. Ezután kezdődött kalandos élete.

Kisszelmenci emberünknek lakhelyei felsorolását ma azzal kell kiegészítenie, hogy jelenleg a két emberöltő alatt összeomlott Szovjetunió utódállamának, az 1991 végén megalakult Ukrán Köztársaságnak az állampolgára. Az ő története olvasható ebben a könyvben. És szülőfaluja nagyszelmenci (Vel'ké Slemence) felében élő testvérenek, rokonának, barátjának, szerelmének: a mi másik emberünknek a története, akiről mindaz elmondható, ami kisszelmenci emberünkről – csak egy kicsit másképpen.

Nagyszelmenci öregünk is az Osztrák–Magyar Monarchia alattvalójaként született, utána Magyarország, aztán Csehszlovákia állampolgára, majd az első bécsi döntés – 1938. november 2. – után újra magyar honpolgár.

A második világháború befejezésekor azonban szétváltak az utak: a Szovjetunió nyugatra tolta határait, és új határával Kisszelmencet elvágtá Nagyszelmencetől. Nagyszelmenc az alig másfél emberöltő múlva kettéválással megszűnt

¹ *Das entzweigesperrte Dorf*. Fordította: Schäfer Tibor. Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2009. A borító Heltai Csaba fotójának fölhasználásával készült.

Heltai Csaba fotója (2003. október 18-án)

Csehszlovákiához került: nagyszelmenci emberünk ennek következtében ma szlovák állampolgár. Kisszelmenc Ukrajnában van, Nagyszelmenc Szlovákiában, s közöttük az országhatár.

El kell időznünk egy kicsit annak a vidéknek a történeténél, amelyet ma Kárpátaljának neveznek, s amely az első világháborút lezáró 1920-as Párizs környéki békéig egyszerűen Magyarország, pontosabban Északkelet-Magyarország volt és annak hat vármegyéje. Nagyobb részt Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegye, kisebb részben pedig Szabolcs, illetve Szatmár. E vármegyéknek 1920-ban Csehszlovákiához csatolt területeiből alakították meg Kárpátalját. A megnevezés nem történelmi, hanem XX. századi keletkezésű közigazgatási, politikai fogalom. A két világháború között Csehszlovákia délkeleti részén terült el, ma pedig Ukrajna nyugati peremén van, a Kárpátok gerincvonalától nyugatra. Hivatalos neve: Zakarpatszka oblaszt, közigazgatásilag Ukrajna egyik területe, központja Ungvár. Területe 12 800 km², lakóinak száma a 2001-es ukrán népszámlálás szerint 1 millió 254 ezer, ebből 151 516 a magyar. Többi nemzetisége: ruszin, ukrán, orosz, román, cigány, fehérorosz, német. A németeket a XIII–XIV. századtól telepítették a mai Kárpátaljára, kezdetben az 1241-es tatárjáráskor lemészárolt magyar lakosság pótlására, később az erdőgazdálkodással, iparosítással összefüggésben. A második világháború végén a magyar és a német civil férfilakosság zömét hadifogolyként szovjet kényszermunkatáborokba hurcolták, ahol nagyon sokan elpusztultak. Az életben maradt németeknek azután megengedték, hogy a Német Szövetségi Köztársaságba távozzanak. Ma Kárpátalján szórványokban és pontokban mintegy 5–6000 német él, iskolájuk nincs. A szegénység és a bizonytalanság miatti kivándorlás következtében a magyar lakosság is fogy. Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás óta Kárpátalja magyar lakosságának lélekszáma hivatalosan öt-tízezerrel csökkent, a valóságban huszonöt-harmincezerrel, amit a statisztikák nem mutatnak, mert a rendszerváltás után többen merték magukat magyarnak vallani, s ők pótolták a kivándoroltakat.

A fogyatkozás az átlagosnál jobban sújtja mindkét Szelmencet: 1944–45-ös kettévágásukkal az eleven ikerfaluból fuldokló zsákfalú lett, gazdasági, kulturális, lelki holttér. Nagyszelmenc a szovjet – 1991-től az ukrán –, Kisszelmenc pedig a Csehszlovák – 1993-tól a szlovák – határnál véget ért. A zsákfalulét hatásait szemléletesen mutatják a demográfiai adatok. Kisszelmenc lélekszáma 1910-ben 278, Nagyszelmencé 844. Összesen: 1122. Kisszelmenc lakossága 2007 végén 222, Nagyszelmencé 600. Összesen: 822. A fogyatkozás: 300. Több mint egy egész Kisszelmenc.

Sztálin 1944–45-től emelt vasfüggönye a faluban a Szovjetunió összeomlása után is állt. A berlini falat 1989 novemberében végre sikerült ledönteni. A két Szelmencet ma is határ választja el.

Mihelyt gyűjteni kezdtem 1994 szeptemberében *A kettézárt falu* című dokumentumregényem anyagát, azonnal tájékozódni kezdtem afelől: milyen próbálkozások történtek addig annak érdekében, hogy a jelenleg is majdnem százszázalékosan magyarlakta ikerfalú ukrainai és szlovákiai része között határátkelő nyílják. Ezekről a sajtóban hírt adtam, s magam is bekapcsolódtam a határnyitás emberi jogi munkájába.

Első látványos akciónk 2000. április 15., *A kettézárt falu* első kiadásának bemutatója volt. Kértük az ukrán és a szlovák hatóságokat, hogy a könyvbemutató alkalmából Szelmenc lakosai számára egy napra nyissák meg a határt.

Nem sikerült.

Elkezdtek kora délelőtt a könyvbemutatót a vasfüggöny kisszelmenci oldalán, de nem a határország, hanem még a falu közigazgatási területén, erős hangosítással. A könyvbemutatót a nagyszelmenciek a vasfüggöny túloldaláról követték. Ezután fölkerelkedtünk, s hosszú autó- meg buszkaravánnal átkeltünk az Ungvár–Felsőnémeti (Vyšné Nemecké) határállomáson, két óra múlva megérkeztünk a vasfüggöny nagyszelmenci oldalára, folytattuk a könyvbemutatót, amelyet immár a kisszelmenciek követtek a szögesdrót túloldaláról.

Ezt követően Szelmenc lakói 2001. augusztus 8-án közös petícióban követelték a pozsonyi és a kijevei kormánytól, hogy az ikerfaluban nyissanak gyalogos határátkelőt. A pozsonyi belügyminisztérium a petíciót formai okokra való hivatkozással elutasította; Kijev válaszáról nincs tudomásom.

Két évvel később, 2003. október 18-án Szelmenc lakói falujuk országhatárán egy kettévágott székely kaput állítottak fel. A kapu egyik felét Szlovákiában, másik felét Ukrajnában. Ezen a kapuavatón készült a könyvborító fotója. A falu népe erre az alkalomra is kérte az egynapos határnyitást. A kérésnek ezúttal sem tettek eleget.

Eközben Szelmenc és lakói emberi jogai durva megsértésének híre bejárta a világsajtót. A kitartásnak és a jó szervezőmunkának köszönhető, hogy 2004. április 21-én az Egyesült Államok kongresszusának emberi jogi frakciója meghallgatást tartott Washingtonban a Nagy- és Kisszelmenc közötti határátkelő megnyitásának ügyében. A meghallgatásra meghívták a kisszelmenci és a nagyszelmenci polgármestert, valamint e sorok íróját mint szakértőt: három magyar három ország útlevelével érkezett a Ronald Reagan Washington National Airportra.

A meghallgatáson, amelyet Diane E. Watson demokrata párti Los Angeles-i képviselő vezetett, megjelent többek között Szlovákia washingtoni nagykövete és az ukrán nagykövetség politikai tanácsosa, valamint amerikai, európai és magyarországi médiumok képviselői. A washingtoni esemény nagyot lendített a szelmenci határnyitás ügyén. Megmozdult az Európai Parlament, az Európa Tanács. És még ugyanaz év december 7-én a magyar Országgyűlés külügyi bizottsága is meghallgatást tartott, amelyen előadtam, hol tart a szelmenci határnyitás ügye. Ezt megelőzően, 2004. május 1-jén az ikerfalut kettézáró sztálini vasfüggöny az Európai Unió aranyfüggönyévé változott át. A nagyszelmenci falu széle azóta az Európai Unió keleti határa.

A nemzetközi nyomásnak köszönhetően a következő év elején Szlovákia és Ukrajna végre elhatározta, hogy Szelmencen gyalogos-biciklis nemzetközi határátkelőt nyit. Kitűzték a dátumot is: szeptember 10. Másnap reggel fél kilenc előtt az ukrán határország lebontotta a vasfüggönynek azt a részét, ahol a két falurész egyetlen főutcáján a könnyűszerkezetes határállomás épült. Másutt megmaradt, és áll jelenleg is: őrtorony, drótkerítés szögesdrót-biztosítással, elektromos jelzőrendszer, határszántás.

A szeptember 10-i határnyitás azonban nem jött össze. Elkezdődött a halogatás, mindent hallgatás övezett, nem lehetett tudni semmit. És teljesen váratlanul, 2005. december 21-én nyilvánosságra hozták, hogy karácsony előtt egy nappal, december 23-án reggel megnyitják az átkelőt.

A történet a kelet-közép-európai kisállamok, győztesek és álgőztesek kisszerűségének hatalmas méreteiről beszél. A földkerekség 1. számú hiperhatalmánál kell előszobáznia azért, hogy egy minden stratégiai jelentőség nélküli kis falunak megkönnyítsék az életét. Ukrajna pedig hiába olyan nagy, ebben az ügyben csupán egy óriás kisállam, semmi több.

Reggel nyolctól este nyolcig, napi tizenkét órát tart nyitva az Európai Unió szelmenci határa. De az abszurd birodalmában semmi se úgy sikerül, ahogy azt a messzi hivatalok lehúzott redőnyei mögött elgondolják. Kisszelmencen Kijev szerint jár az óra. Amikor ott reggel nyolcat mutat a kijelző, a nagyszelmenci harang még csak hetet kongat. Hiába szabadult ki a mi emberünk lélegzetvételnélküli időre a kihallgatásról! Ukrajnából már kijöhetett, de Szlovákiába még nem mehetett be. Este pedig ugyanígy, csak fordítva. Emiatt a napi tizenkét óra nyitva tartás tízre csökkent. Aztán nagy nehezen összeigazították óráikat a hatóságok: megszületett a szelmenci idő.

Ez a különös idő újabb abszurdításokat hoz nekünk. Kisszelmencről vízum kell Nagyszelmencre. Mind a Szlovákiába, mind a Magyarországra szóló vízum a schengeni egyezmény életbe lépéséig, 2007 karácsonyáig ingyenes volt. A kisszelmenci magyarok szívesebben váltottak magyar vízumot, mert fél évig volt érvényes, és több alkalomra szólt. A szlovák vízummal csak egyszer lehetett Nagyszelmencre átmenni, viszont a vékonyka, harminckét oldalas ukrán útlevelelben egy egész oldalt elfoglalt. Az útlevelel pedig drága: egy szerényebb havi fizetés összegét is elkéri érte – egy olyan vidéken, ahol nyolcvan-kilencven százalékos a munkanélküliség. Úgyhogy a kisszelmenci magyarok 2007 novemberében még magyar vízummal látogattak Ukrajnából Szlovákiába, nagyszelmenci rokonaikhoz. A hatóságok azonban hoztak egy olyan szabályt, hogy a magyar vízum Szlovákiában tranzitvízum: a kisszelmenci magyarokat, miután átsétáltak a gyalogos határátkelőn, a nagyszelmenci önkormányzat díjtalanul elszállította olyan ötven-hatvan kilométerrel odébb, a szlovák–magyar határra, ahol az egyik magyar kisváros, Sátoraljaújhely szélén „betranzitáltak” Magyarországra, a határ magyarországi oldalán sétáltak egy fél órát, majd visszamentek a határ szlovákiai oldalára. Útlevelelükbe begyűjtötték a szükséges bélyegzőket, és már röpköthetett is a busz vissza oda, ahonnan elindult velük. Dél is elmúlt a ki-bejárással, fél nap maradt a rokonokra. Aki nem „tranzitált”, annak súlyos pénzbüntetésre kellett számítnia.

Miféle újabb abszurd eseményekkel folytatja Szelmenc történetét a jövő?

Ezt egyelőre nem láthatjuk.

A közúti és vasúti közlekedésben, teherszállításban arra számítanak, hogy az Európai Uniónak Ukrajna határán lesznek a legnagyobb nehézségei. Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában 2007 végén egy időben lépett életbe a schengeni egyezmény. Kárpátalja mindhárom országgal határos, és szoros kapcsolatokat ápol velük. Megoldás lehetne, ha helyreállítanák a kishatár-

forgalmat, ami azt jelentené, hogy ötven kilométeres határzónában lehetne utazni és tartózkodni egy öt évre kiállított, húsz euróba kerülő vízummal.

Tárgyalások folynak Szlovákia és Ukrajna, illetve Magyarország és Ukrajna között, hatályos megállapodások azonban még nincsenek. Ha megszületnek a ratifikált szerződések, utána arról kell majd beszélni, hogy ez az ötven kilométeres zóna két uniós ország, Magyarország és Szlovákia között jelenthetné azt is, hogy az egyik országba szülő kishatárvízummal az ötven kilométeres mélységen belül a másik országba, Magyarországról Szlovákiába és Szlovákiából Magyarországra is át lehessen menni. Ezt a két országnak kell eldöntenie.

Ha mindezt nem sikerül elérni, akkor Szelmenc ikerfalú uniós határa sokkal nehezebben lesz átjárható, mint egykor Sztálin vasfüggőnye.

A tények mellett szólnak, hogy a rendszerváltás után alig két évtizeddel visszaáll a régi: a hivatalok, a hatóságok célja újra az, hogy megnehezítsék az emberek életét. A rendszerváltás előtt a poszton álló katona, a szolgálatos rendőr saját hangulatának megfelelően szabta meg a törvényt, ahogy a hatóságok, a hivatalok is következmény nélkül sérthettek jogszabályt az emberek rovására.

Ma újra így van.

Szlovákia kassai (Košice) kerületének Nagyszelmencen illetékes nagymihályi (Mihalovce) járási vámhivatala törvényalkalmazóból törvényhozóvá léptette elő önmagát, s 2008. január 1-jétől saját hatáskörben egynéhány változást léptetett életbe. A járási vámhivatal határozata értelmében 2008. január 1-jétől létezett egy tizenöt kilométer széles határzóna. Aki a zónán belül lakott, például Nagyszelmencen, a járási törvény értelmében egy átkelés alkalmával nem hozhatott az ukrán oldalról, például Kisszelmencről egyszerre csak egy doboz cigarettát meg két és fél deci pálinkát, de ezt is csak vámnyilatkozat kitöltése után, s havonta nem többet mint tíz dobozzal. A zónán kívül lakók ellenben egy karton cigarettát vihetek Ukrajnából Szlovákiába egyszeri határátlépéssel.

Ehhez tudni kell, hogy a kelet-szlovákiai szegénységben ezek a mennyiségek is egzisztenciálisan számítanak abban az esetben is, ha valaki saját magának veszi meg olcsóbban a füstölni- és innivalót, valamint akkor is, ha eladásra.

De tudni kell még azt is, hogy a kelet-szlovákiai határon ez a tizenöt kilométeres sáv az, ahol a magyarok élnek, akiknek pontosan olyan útlevelük van, mint a zónán túl lakó többi szlovák állampolgárnak. A járási vámhivatal diszkriminatív intézkedése 2008. december 1-jéig volt érvényben, ekkor megszüntették az alkotmányt felülíró helyi törvényt, és rövidesen új jogegyenlőtlenséget hoztak létre: 2009 tavaszán Nagyszelmencen a szlovák határőrök a saját szakállukra úgy döntöttek, hogy azokat a kisszelmenci magyarokat, akiknek útlevelében a Magyar Köztársaság Ungvári Főkonzulátusa által kiállított, az Európai Unió egész területére érvényes schengeni vízum van, nem engedik be Szlovákiába, vagyis Nagyszelmencre, csak akkor, ha magyarországi meghívólevelet is fel tudnak mutatni, vagy pedig akkor, ha a sorompó szlovákiai oldalán magyar állampolgár várja őket, aki megmutatja, hogy az autója ott áll a parkolóban, s a kisszelmenci magyart Szlovákiából máris viszi Magyarországra. Az a kisszelmenci magyar, akinek vízumát az ungvári szlovák főkonzulátus állította ki, könnyebben átlépheti szülőfalujának schengeni határát, hogy meglátogathassa rokonait és barátait. De

úgy is kicselezheti a packázást, hogy kerülő utat tesz Magyarország felé. Délnek indul el, Ukrajnából átjön Magyarországra, s miután bejutott Schengeniába, már akadálytalanul veheti északra az irányt, és visszaérkezik szülőfalujába, annak szlovákiai részébe.

Az ötven méter helyett hatvan-nyolcvan kilométer kerülővel.

Úgy, mint régen.

Amikor Nyugat-Szelmenc&Kelet-Szelmenc lakói még csak ábrándoztak arról, hogy egyszer majd nemzetközi határátkelő állomás nyílik náluk, hogy megkönnyítse sorsukat.

Színes az élet az ikerfaluban! A rendszerváltás szűk húsz évében hatféle pénz volt forgalomban. Az ukrajnai falurészben a (szovjet) rubel után következett az inflációs kupon és a grivnya. A szlovákiai falurészben a csehszlovák koronát a szlovák korona követte, amelyet 2009. január 1-jén váltott fel az euró, amelynek bevezetésekor az árakat fölfelé kerekítették, s minden drágább lett egy kicsit. A megélhetés pedig egyre nehezebb.

Nagyszelmenc éves költségvetését 2009 elején 26 555 euróval növelték, így 149 372 euró lett. De ezt az összeget a gazdasági válság miatt azonnal le is csökkentették 11 950 euróval. Így a papírforma szerint a költségvetés összege még mindig magasabb ugyan, mint amennyi 2008-ban volt, de kevesebb a betervezettnél. És ennek a kevesebbnek is a havonta esedékes részletei akadozva érkeznek a folyószámlájukra, s nem kapják meg a teljes összeget. Az önkormányzat építkezéseit már a falu saját bevételei fedezik, amelyek annak is köszönhetőek, hogy megnyílt a határ.

Segítségét jelenthetnének ebben a helyzetben az uniós pályázatok, azonban magyar községeknek nincs nagy esélyük arra, hogy uniós pénzekhez jussanak. Megnyert uniós pályázat esetén a szlovák állam biztosítja a pályázati összeg húsz százalékát, az EU-tól érkezik hetvenöt százalék, öt százalékot pedig a pályázó községnek kell fedeznie. De a magyar községek pályázatai nehezen jutnak túl az illetékes pozsonyi² (Bratislava, németül Pressburg) minisztériumon.

A határnyitási korszerűsödés Kisszelmencet is elérte. Út épült a faluban, és a villanykarókra energiatakarékos világítótesteket szereltek. A takarékoság azonban nagyon drágának bizonyult! Ugyanis a hálózat meg a többi berendezés maradt a régi. Az áramerősség gyakori ingadozása, a szélben egymáshoz erő vezetőek hamar tönkreteszik az érzékeny takarékos égőket, amelyeknek a pótlása nagyon drága. Olcsóbb a pazarlás! Ha az elavult technikához illő elavult izzókkal világítanak.

Kisszelmencre s a körülötte éledező kárpátaljai településekre, Nyugat-Ukrajnának e magyarok lakta szegélyére nemcsak Nagyszelmencen keresztül vezet út, hanem a közeli Dobóruszka (Ruská) felől is. A második világháború végén azonban ezt az utat is lezárták a szovjet vasfüggönnyel, amelynek ma már csak rozsdásodó roncsai láthatóak, ha Szlovákiából, a dobóruszkai faluszélről átbámulunk Ukrajnába, Kisszelmenc felé. Ma már európai uniós csúcstechnika,

² Az első világháború végén a hagyományos Pozsony helyett használták a Wilsonovo mesto Prešporek városnevet is.

kamerák, önműködő éjjellátók, keresztbe fektetett betonoszlopok őrzik a változatlanságot, a gazdasági sorvasztást. Holott a régió fejlődni akar a határok ellenére, a határok fölött.

Mindkét ország önkormányzati és civil kezdeményezői már évek óta harcolnak azért, hogy itt autós átkelő nyíljon a schengeni határon. A két ifjú állammal, Szlovákiával és Ukrajnával vívott küzdelmük reménytelennek tűnik. Ukrajnából a szokásos jól van válaszok érkeznek, a szlovák kormány pedig hallgat.

De nem fog így maradni.

E soha véget nem érő történet új fejezete a dobóruszkai határállomás megnyitásáról fog beszámolni.

Budapest, 2009. húsvét

Dávid Gyula

Az én huszadik századom

Száz esztendő tíz pillanatképben

Szembenézni az elmúlt huszadik századdal – csábító, de egyben kockázatos vállalkozás. Hiszen az ezredforduló után és alkalmából ennek akkora irodalma van, hogy abban helytállni sem könnyű, versenyre kelni vele pedig talán nem is érdemes. Nyilván minden ember életének megvan a maga egyéni sorstörténete, amelyben „leképeződnek” korának nagy eseményei. De igen sokszor az, ami az egyénnel történik, sokkal fontosabb, mint amit körülötte produkál a történelem. Eszembe jut Kodolányi János *Juliánus barátjának* egyik jelenete, amikor a csatamezőket, majd a tatár fogságot is megjárt főhős, mindenek elmúltával, hazatér dunántúli szülőfalujába, amelyet megkímélt a „történelem”, és ahová – elszigeteltségében – csak messzi és bizonytalan hírek jutottak el az ország majdhogynem bekövetkezett pusztulásáról. S míg ő a maga által átéltekről készül számot adni falusfeleinek, hallgatja az otthon maradottak életének nagy eseményeit: hogy közben aszály volt, hogy a Mari néni tehene felfúvódott és megdőglött, hogy Annácska férjhez ment. És rájön arra, hogy az országot ért nagy tragédia ellenére az élet megy tovább, hogy van folytonosság.

Valahogy ezt kellene kibontanom a megélt huszadik századból is. Persze napjainkban a televízió „jóvóltából” néhány órányi időközzel értesülünk a világ másik végén bekövetkezett természeti katasztrófákról, emberéletek százait követelő merényletekről, államcsínyekről, a képernyő előtt ülve „szerencsés” szemléltői lehetünk diktatúrákat megdőntő forradalmaknak. Milyen esélye marad ezek után annak, hogy „az én huszadik századom” érdekes lehet az olvasó számára?

Mégis megpróbálkozom felidézésével.

Hosszadalmas – és részleteiben talán csak legközvetlenebb hozzátartozóimat érdeklő – önéletrajzi visszaemlékezés helyett megpróbálok emlékeimből kiragadni tíz pillanatképet.

Miért épp (vagy „csak”) tízet?

Minden különösebb ok nélkül – pusztán a kerek szám kedvéért.

De hiszen én a szóban forgó huszadik századból csak hetvenkét évet éltem. S ha már számjátékba fogtunk, nem a „hét pillanatkép” volna-e inkább megfelelő? Mindegy: ezen nem érdemes vitatkozni. A fontos az, hogy bizonyára minden családi emlékezetben tovább hagyományozódnak, s így a mi életünknek is részévé válnak azok az események, amelyeknek szüleink voltak a résztvevői – pláne, ha azokat velünk is megosztják. Így szeretném én is tovább adni ezt a tíz epizódot.

I.

Édesapám első világháborús emlékeivel kezdem.

Öt-hat éves kori emlék: ott ülünk mi, gyermekek a zaláni parókián, nagyapáméknál, szépen sorban, a nagy piros díványon, s a felidézett események idején 14 éves Édesapám meséli az 1916-os román betörés és menekülésük történetét:

Háromszéket elsőnek érte el a hír, hogy Predeálnál a román csapatok augusztus 27-én átlépték a határt, s még Szentgyörgyre sem értek, a hatóságok kiürítési rendelete nyomán máris pánikszerű menekülési hullám kerekedett. Nagyapám, aki Zalánban lelkész volt, és mint akkoriban nagyon sok falusi pap, jókora gazdaságot is tartott, befogatta a lovakat a lajtorjás szekérbe, felrakatta rájuk, amit lehetett: értékesebb holmit és a megélhetéshez szükséges élelmet-ruhaneműt, a hátsó lócsőhöz hozzákötötték a két tehenet, és elindultak, neki a világnak. A bodoki állomásnál érték el a főutat, amelyen, s amelynek mentén kétoldalt, a mezőn, a már learatott gabonatarlókon, egymás hegyén-hátán sorjázta a szekerek. Áradt a nép: az alsó-háromszéki falvak apraja-nagyja a Hatodon, majd az Erdővidéken, Udvarhelyen át az ország belseje felé. Nyár végi meleg idő volt, éjszaka a szekerek körül, a szabad ég alatt háltak, nappal, egy-egy pihenőre félrehúzódva az asszonyok főztek, mostak, ellátták a családot. Így jutottak el a Szilágyságba – onnan aztán őt és a bátyját, akik még iskoláskorúak voltak, elküldték Debrecenbe, a kollégiumba.

Szeptember közepén már változott a hadi helyzet, a románokat kiszorították az országból, Édesapámék a többi menekülővel együtt hazatértek. Otthon feldőlvén, kifosztva a ház, de nem csak a papi lak. A háborús zűrzavart kihasználva, néhányan az otthon maradtak közül alaposan felforgatták az elmenekültek házait-gazdaságait. Persze kiderült, hogy kik voltak, s el is fogták őket. Népítélet végzett velük: a holttesteket a temetőn kívül hantolták el.

Végeredményben – vont le Édesapám a végkövetkeztetést – az egész menekülésnek semmi értelme nem volt: aki otthon maradt, annak nem lett bántódása. És meg kellett tanulnunk: akármilyen baj jön az emberre, otthon vészeli át a legkönnyebben.

II.

Édesanyám Hódmezővásárhelyen született, s onnan került Erdélybe, és Kolozsváron, a rokonainál ismerkedett meg Édesapámmal. Vásárhelyi nagyapám, aki a református gimnáziumnak volt tanára, majd igazgatója, sok évvel az én születésem előtt meghalt, de „Imre nagymama” – bizonyára korai özvegyiségének magányát ellensúlyozandó – minden nyárára összegyűjtötte gyermekeit, unokáit Vásárhelyre. Édesapám akkor a Háromszék megyei Árapatakon volt lelkész, de az országhatár ellenére ezeknek a nyaralásoknak a hamincas évek közepéig mi is részesei voltunk, nagyobbik húgom ott is született meg, Hódmezővásárhelyen.

Vásárhelyi emlékeim a kisgyermekkor messzeségéből töredékekben jönnek vissza.

A földvári állomáson akkor még megálltak a nemzetközi vonatok is: oda szerezte át Árapatakról Édesanyámal. Csodálatos volt számomra, falusi gyermek számára a vonat, a visszafelé rohanó táj, az alagutak, amelyekbe befutva, elsötétedett körülöttünk a világ. Aztán maradandó emlékem volt egy szegedi kiruccanás – fogalmam sincs, miért kellett Szegedre beutaznunk –, a korábbi vonatélményemtől eltérő sínautó, Szegeden a csilingelő sárga villamos.

De az igazi élményt a vásárhelyi nyaralás alatt a rokon gyermekekkel való együttlét jelentette. Akkoriban – mondjuk: 1934-ben, amikor utoljára jártunk ott – tízen voltunk ott, unokatestvérek: 1 és 14 év között. Épp jó kor szerinti eloszlásban ahhoz, hogy (a karonülőket nem számítva) a nagyobbak felügyelete alatt a kicsik jól eltöltsék a napot, s némiképp tehermentesítsék a szülőket. Gyermeki emlékezetemben hatalmasnak őrződött meg a vásárhelyi „öreg ház”: az utcai homlokzaton két, hátrafelé három szobával, amelyek közül az utolsó a „könyves szoba” volt, néhai nagyapám dolgozószobája, ahol egész falakat betöltő könyvespolcokon sorakoztak a még dédapámtól is maradt könyvek, bekötött folyóiratok. Az ilyen nyaralások idején minden család kapott egy-egy szobát – én nagyon szerettem volna, ha egyszer úgy alakul, hogy mi lakhatunk a könyves szobában, de akkor már hárman voltunk testvérek, s nem fértünk volna el. Így aztán csak messziről elősugárzó áhítatos sóvárgásaim tárgya maradt a titokzatos, könyvekkel bélelt félhomályos szoba (később ide képzeltem a gólyaszüleitől megszökött Dugó Danit, aki egy telet egy könyves szobában elrejtőzve vészelt át, s onnan került elő tavasszal, összeaszalódva).

És ott volt valahol a „kulina”, egy, a tornácról nyíló füstös lyuk (valószínűleg valamikor egy szobai kandalló külső fűtőürege), ha valamelyikünk rossz fát tett a tűzre, rögtön elhangzott a fenyegetés: „bezárlak a kulinába”.

Azóta eltelt az évek-évtizedek. Nem tudom, az akkori gyerekekből ki mit őriz emlékezetében. De a hódmezővásárhelyi nyarak egy életre összekötöttek bennünket, s nemcsak az akkor együtt nyaralókat, hanem az utánunk születetteket is. És ma – amikor unokatestvéreim gyermekei, unokái Kiskőröstől Miskolcig és Hódmezővásárhelyig az egész Magyarországot benépesítik – az összetartozásnak azzal az akkori érzésével mindig újra meg újra találkozom.

III.

Szülőfalum, Árapatak a magyar, a román és a szász vidék találkozási vonalán fekszik. A lakosság az én időmben fele-fele arányban oszlott meg: már óvodáskoromban csoportunk felerészben román gyerekekből állott. A falu közepén, a Szentgyörgyre, Brassóba és Földvárra vezető hármas útkereszteződésben Édesapám odakerülésének első éveiben épült fel a református elemi (egyik osztálytermének félretolható fa oldalfala mögött színpaddal, ahol az iskolai rendezvények, karácsonyfa-ünnepélyek műsora zajlott). Átellenben, a hármas útkereszteződés másik sarkán az egyemeletes román állami iskola.

Édesapám 1925-ben végezte a teológiát, s azok közé a fiatal lelkészek közé tartozott, akik hivatásuknak tekintették a falusi lelkészi pályát, s közösségüknek

nemcsak a lelkéért, hanem a magyarságban való megmaradásáért is felelősséget éreztek. A kántortanítóval együtt műsoros ünnepélyeket rendeztek, az ifjúságot közmunkára mozgósítva kialakították az „újkert”-et, ahová a fiatalság vasárnap délutánonként összejárhatott. Édesapám az anyakönyvekből száz évre visszamenően kiírta a népmozgalmi adatokat, s azokat összesítve, táblázatokba foglalva a falubeliek elé tárta. Valóban izgalmas lehetett, hogyan alakult a családok sorsa: hogyan szaporodott el vagy fogyott el egyik-másik nagycsalád. A fiatalság körében valóságos gyermekvállalási verseny indult, hogy vajon sikerül-e a Dénések, a Bakók és a Gászpokok közül (akik lélekszám tekintetében az élen jártak) valamelyiknek „lehagynia” a többit.

Amikor én első elemibe mentem volna, épp akkor zárták be a református iskolát (azt majd még fel kell kutatnom valamelyik egyházi levéltárban, hogy milyen ürüggyel – de az igazi ok minden bizonnyal a „túlságosan” is megelevenedett magyar élni akarás volt). Az első osztály tanítónője, „Lánga kisasszony” még tudott magyarul (persze mi is románul, hiszen télen együtt „sikolándztunk”, nyáron együtt kirándultunk-fürödtünk román óvodástársainkkal), de magyarul írni-olvasni Édesanyámtól, otthon tanultam meg. Aztán a második osztályban új tanítót kaptunk: egyikét azoknak a regátban frissen végzett fiataloknak, akiket missziós hévvel irányítottak az „elszékelyesített” megyékbe, hogy visszatérítsenek az anyanemzet kebelébe. Ortodox egyházi ünnepeken vittek is a román templomba, reggelenként a tanítás zászlófelvonással és a királyi himnusz eléneklésével kezdődött. „Glezsár tanító bácsi” nemcsak hogy nem tudott magyarul, de nem is tűrte azt, hogy valaki, akár az udvaron, szünetben is, magyarul megszólaljon. Mogyorófa pálcáját suhogtatva mindig ott járt fel-alá közöttünk. A királyi diktatúra küszöbén Árapatakot „mintafalunak” választották ki: minden nyáron országos tábort rendeztek a Bélyd-kerben a „strazserek” (a cserkészmozgalom ellenében létrehozott román félkatonai gyermekszervezetek) és a „premilítárok” (a katonai előképzősök).

Aztán Édesapámat 1938-ban meghívták Székelyudvarhelyre, s ezzel az én életemnek is lezárult egy szakasza.

De valahányszor visszatérek a szülőfalumba, mindig találkozom annak a munkának az emlékével, amelyet egy évtizeden át ő és néhány helyben lakó értelmiségi végzett. Pedig szülőfalumat sem kímélte a történelem: a bécsi döntéskor „odaát maradt”, méghozzá határközségként, megszenvedve annak minden átkát. Aztán ami ifjúsága még otthon maradt, azt is elhúzódtásra kényszerítették a kommunista hatalom évtizedei. Akik viszont megmaradtunk, őrizzük a régi falu és az egykori összetartozás emlékét.

IV.

Azon az őszön mentem első gimnáziumba, amikor kitört a második világháború. Egy év múlva pedig, augusztus végén, jött a bécsi döntés, s megkezdődött körülöttünk-velünk a „magyar világ”. Aztán egy újabb év múlva már Magyarország is benne volt az annyi gyűlöletet, annyi borzalmat produkáló második világháborúban.

1944 nyarán cserkésztáborba mentünk a közeli Nagygalambfalvára. Sátrink ott álltak a Küküllő kanyarulatában, egy malom gyümölcsöskertjében, mi pedig – mert ez volt a tábor célja – naponta bejártunk a faluba, beosztva egy-egy olyan családhoz, ahonnan hiányzott a családfő: mint mozgósított tartalékos már kint volt valahol a keleti harcmezőn. Besegítettünk a mezőgazdasági munkába, este felé meg összeültünk a tábortűz mellett és folyt a vidám, gondtalan cserkészélet, miközben a fejünk fölött, nagy magasságban „Titó-buszok” brummogása hallatszott: vitték a muníciót a jugoszláv partizánoknak.

Itt-ott még aratatlan volt a búza, másutt a szénakaszálásnál – főképp a maradék férfirokonok által kalákában lekaszált fű szárításánál, estére a harmat elől felbuglyázásánál – segítettünk. Kévtét kötni akkor, ott tanultam meg, a szénacsinálás viszont már nem volt számomra újdonság: nagyanyám kertjében a lekaszált fűvel való további munka mindig a mi dolgunk volt, gyermekeké.

Néhány nap Kányádi Sándor volt a kenyéradó gazdám. Reá, mint alsóbb osztályba járó kisdiaúra, emlékeztem a kollégiumból – az ő édesapja is hiányzott otthonról. Ott volt a kaszálójuk a Rák tava fölötti suvadásos oldal közelében, egy félóra járásnyira a falutól. Sándorka velünk együtt dolgozott, délben az édesanyja hozta ki nekünk is az ebédet. Az eltelt több mint hat évtized alatt tulajdonképpen semmi különös nem történt, csak a kisdiaák cseperedett fel Kossuth-díjas költővé, s deresedett meg a haja is az idén töltendő nyolcvan esztendejéhez.

A Kriterionnál könyvének is voltam szerkesztője, de új társaságban azóta is mint „napszámosát” mutat be.

V.

A nyár végén hozzánk is elért a „keleti front”. A románok 1944. augusztus 23-i átállásával egyik napról a másikra a szomszédságunkban süvöltöttek a katyusák. Előbb ukrainai német menekültek végeláthatatlan szekérsorai vonultak át Udvarhelyen (vajon hol érték őket utol az oroszok, s mi lett a sorsuk?), aztán „tervszerű elszakadó hadmozdulatokkal” visszafelé áramló német és velük együtt sodort magyar alakulatokkal, Csík felől menekülőkkal telt meg a mi városunk is.

Ezek a szeptember eleji menekültek hozták magukkal a rémhírt, hogy valamegyik csíki faluban az oroszok bejövetele után akasztással fenyegették meg a plébánost, mire Édesanyám aggodalmaitól Édesapámnak – elvei és első világháborús menekülési tapasztalatai ellenére – nem volt maradása: az utolsó nap, mielőtt az oroszok bejöttek volna Udvarhelyre, összecsomagolta a legszükségesebbeket, s „magnak” maga mellé vett engem is, aki a betöltött 16. évemmel már a katonakötelesség közelében voltam.

Nem részletezem a menekülésünket: autóbuzson, lószerrrel félig megrakott tehervonatok vagonjában, alkalmi „stoppal” – október 14-én megérkeztünk Budapestre, s szállást vertünk Édesanyám egyik bátyjánál.

Ott kezdődik az én könyvkiadói pályám. Másnap ugyanis elkövetkezett a Szálasi-puccs, bezártak az iskolák (mindössze egy hétig voltam annak a Lónyay-gimnáziumnak a tanulója, ahol most unokám érettségizik), s elszegődtem a

Stúdium Könyvesboltba, amely akkor a Kecskeméti utcában volt, kifutófiúnak. Reggelenként a hátamra vettem egy hátizsákot, a kezembe nyomtak egy könyvjegyzéket, s nekem az volt a dolgom, hogy könyvkiadóról könyvkiadóra járva, összehordjam a Stúdiumba azt, amire épp szükség volt. Addig ügyet se vettem az általam olvasott könyveken a kiadó apró betűs nevére, most testet öltött számomra a Révai, a Franklin, a Singer és Wolfner, a Stádium. Olykor egy egész hátizsákra való „Aczél-féle puskát” kellett a Kecskeméti utcába szállítanom (ezek voltak azok a kis füzetkék, amelyeket az Aczél testvérek kiadója állított össze az érettségire szükséges tananyag minimumából: majdhogynem minikönyvek voltak, amelyeket a mellényzsebben akár a vizsgára is be lehetett csempészni). December elején átkerültem a Kálvin téren működő református egyházi nyomdába, de több időt töltöttünk krumplit fuvarozva egy másik inastársammal az igazgatónak, mint amennyit a betűszekrény előtt. Karácsony küszöbén aztán ennek is vége lett: elkezdődött Budapest ostroma, s a február 13-ig tartó időt a Feneketlen-tó közelében fekvő Eszék utcában, a szenespincében töltöttük – ugyanabban a házban, amelyben ma Csapody Miklósék laknak.

A bekerítés körgyűrűje karácsonytól ott húzódott néhány száz méternyire, a vasúti töltésen, amelyet az oroszok csak az ostrom utolsó napján léptek át.

Majdnem egy hónap múlva sikerült végre, a felrobbantott hidak miatt, megszerezni a Csepel-sziget közepe táján felállított pontonhídon keresztül átvergődnünk Pestre, s maradék motyónkkal március 15-én, piros zászlók alatt felvonuló munkásokkal szemben meneteltünk ki a Nyugati pályaudvarra, ahol felkapaszkodtunk egy Erdély felé induló tehervonatra.

VI.

1947-ben érettségizem, s utána feljöttem Kolozsvárra, a Bolyai Egyetemre. Hogy magyar szakra iratkozom, az biztos volt, de mellékszaknak, nagy merészen felvettem mellé a franciát, amit elsős koromban tanultunk, aztán a mindenféle tanügyi rendszerváltozások miatt újra hetedikben és nyolcadikban. „Szerencsére” egy év után, egy újabb tanügyi reformmal az oroszok kívül megszüntették az idegen nyelveket (meg közben a kétszak-rendszert is), így aztán maradtam tiszta magyar szakos.

Igazgatóm, Lévai Lajos ajánlatára bejutottam a Móricz Kollégiumba, amelyik épp akkor költözött át a Mátyás-szülőházából egy Fürdő utcai villába (a hetvenes években Ceausescu kolozsvári vendégházává lépett elő, ma a Nemzeti Parasztpárt kolozsvári székháza). A korábbi otthon sok évszázados, kifűthetetlen szobái után napos, tágas termekben voltak elhelyezve szalmazsákkal töltött faágyaink. Középen a már ősز termén beálló kemény fagyokkal próbált ugyan dacolni egy kis vaskályha, de a háború nyomai még nem múltak el: az óriási ablakokon a pótolhatatlanul hiányzó ablakszemeket odaakasztott pokróc helyettesítette. Az illegális harcusból polgármesterré előlépett Veress Pál jóvoltából időnként elhívtak vagont rakni az állomásra, olyankor a fizetség egy-egy szekerecske tűzifa volt.

Különben a Móricz Kollégium nem pusztán bentlakás, hanem a „jövőt formáló nemzedék” nevelőiskolája is volt, s erről a jövőről a kommunizmus ragyogó

kilatásait ecsetelő előadók mellett olyanok is beszéltek, mint László Gyula vagy Venczel József (akiket már az előző évi szucsági főiskolás konferenciáról ismerem). A mórinczosok között akkor már sokan voltak a Kommunista Párt tagjai, így esténként heves viták is dúltak a hálószobákban. Én, zöldfülű gólya, inkább hallgatója voltam ezeknek az előadásoknak-vitáknak, de előzőleg már jócskán be voltam oltva a népi írók eszméivel (otthon Édesapám polcain ott sorakozott Németh László és Féja Géza mellett Veres Péter, Darvas József, Erdei Ferenc, Sinka István), s egyre inkább úgy éreztem, azok a világmegváltó eszmények, amelyeket a szocializmus a zászlójára írt, az én eszményeim is. Vallottam azt, hogy az „új világ” a történelemben eddig is „sz szenvedések árán” született meg, s meg voltam győződve arról, hogy a néptestvériség és a nemzetiségi egyenjogúság eszméi, megvalósulva gyógyírt jelentenek a bécsi döntés után igencsak elmérgesedett román–magyar viszonyban is. Papiú lévén arra nem került sor hogy behívjanak a pártba, így azt is elkerültem, hogy a következő évek fergeteges „verifikálásai” során mint „osztályidegent” kizárjanak onnan. De vakációkra hazatérve heves vitákat folytattam Édesapámmal, kitartóan érvelve a frissen olvasott *Tőke* és *Anti-Dühring* passzusaival. Édesapám eléggé bölcs ember volt ahhoz, hogy néhány vita után magamra hagyott „világmegváltó” eszméimmal. S akkor sem olvasta a fejemre a tanulságot, amikor évekkkel később a magam bőrén tapasztalhattam meg a „világmegváltás” gyakorlatát.

VII.

Budapestet 1956 szeptemberében láttam viszont mint ösztöndíjas aspiráns, disszertációhoz gyűjtöttem anyagot a magyar könyvtárakban és levéltárakban. Négyen utaztunk Pestre, két aspiránskollégámmal: Varró Jánossal és Lakó Elemérrel, valamint Varró feleségével.

Akkor már a hátam mögött volt egy hároméves könyvkiadói időszak – negyedéves koromban, első fizetésemre építve megnősültem, feleségem, egyetemi kollégám Kolozsváron tanított, s már volt egy négyéves kislányunk is.

Az aspiránsi ösztöndíj lehetővé tette, hogy a kutatásnak éljek – három év után különben is eléggé elszakadtam az egyetem világától. Pesten azonban mellbevágott a történelem. Még Kolozsvárról ismertünk néhány fiatal pesti kutatót: járt nálunk az Ady-kutató Varga József, a Mórincz Zsigmond erdélyi nyomait járó Czine Mihály, s két történész: Csatári Dániel és Varga János; ő vett minket pártfogásába. Egy művészettörténész diákcsoporttal emlékekben gazdag, egyhetes kiránduláson vettünk részt a dunántúli román kori építészeti emlékek nyomában. De izgalmasabb és főképp további sorsunkra nézve meghatározó volt az, hogy Varga János révén megfordultunk azokon a helyeken, ahol már íródott 1956 előtörténete: például az írószövetség tisztújító közgyűlésén, s egy nevezetes doktorátusi védésen, amelyen a Párt KB egyik aktivistájának, Kerékgyártó Elemérnek kellett volna megvédenie disszertációját. A téma: Karácsony Sándor pedagógiai nézeteinek bírálata volt, a helyszín a Közgazdasági Egyetem díszterme. A védés a jelölt személye és a tárgy miatt eleve hatalmas érdeklődést keltett. A terem zsúfolásig volt tele, s a jóval éjfél utánig tartó vitában nemcsak Kerékgyártó semmisült

meg, hanem lelepleződött az általa alkalmazott marxista „tudományos” módszer is, az összefüggéseikből kiragadott és a szerző szándéka szerint összevissza farigcsált idézetekkel, a hozzájuk fűzött „megsemmisítő” kommentárokkal. Erre a disszertációvédésre már csak „ráadásul” jöttek azok a szintén éjszakába nyúló beszélgetések, amelyekben, Varga János baráti körében részt vehettünk. Csak úgy ömlöttek az adatok Magyarország akkori helyzetéről, a szovjetnek való kiszolgáltatottságáról, a magyar gazdaság mérhetetlen kiszípolyozásáról, s az elgondolások a kibontakozás útjairól és lehetőségeiről.

Rajk Lászlóék újratemetésekor már nem voltam Pesten. Itthon várt rám a tanársegédi kinevezés a Bolyaira. 1956 november 1-jén, halottak napján egy általam kezdeményezett akció nőtte ki magát a Házsongárdi temetőben a magyar forradalomban elesettekért való néma tüntetéssé.

(Amikor 1957 tavaszán a Házsongárdi temetői tüntetés kapcsán letartóztattak, a kihallgatótiszttel, aki leellenforradalmazta 56-ot, az itt hallottakkal érvelve próbáltam – naivul – bizonyítani neki azt, hogy 56 magyar forradalma igenis a szocialista rendszer torzulásainak, az elkövetett bűnöknek a helyrehozatalára robbant ki. Mert – mondtam – a szocializmusnak Magyarországon nem az 56-os fiatalok, hanem Rákosi, Gerő és hatalmi klikkje volt az ellensége. „Háttérbizonyítékként” meg is kaptam érte a magam hét esztendejét.)

*

(A következő hét esztendőről sokat lehetne írni: a kihallgatásokról, a tárgyalásról, a kolozsvári, majd a szamosújvári börtönletről, az otthon maradt család sorsáról, az utánam másfél évvel letartóztatott Varró Jánoséknak a Bolyai Egyetem elleni offenzíva nyitányaként 1959. február 9-én megrendezett peréről, amelyre engem is elővezettek, mint a „vád tanúját”, aztán a Duna-deltáról, a Brailai Nagyszigetről, a szamosújvári börtön mellett működő bütorgyárról. Szorongattatásokról és az emberi szolidaritás megható példáiról. Valamikor majd ez a számadásom is megíródik – most nem megyek bele.)

VIII.

Három látogatást idézek fel a szabadulásomat követő évekből:

Az első:

Alkonyodik. Valaki döngeti a kaput: egy volt kolozsvári börtöntársam áll a megnyíló kapukeretben, a Felső-Aranyos menti Poságáról való román parasztember. Perükben több mint 40 embert ítéltek el – négyet halálra egy 1947 óta a falujuk környékén bujkáló vasgárdista-prefektus rejtegetése miatt. Ő annak idején 15 évet kapott. Most jön a Duna-deltából, csak holnap reggel tud továbbmenni, lefeküdhetne-e nálunk erre az éjszakára? Megvacsoráztatjuk, ágyat vetünk neki a konyhában. Elaludt, mint egy tuskó – másfél napja volt vonaton. Másnap kora reggel elbúcsúzott, ő ment az állomásra, én munkába.

Harmadnap dél felé újra döngetik a kaput: Jakob bácsi áll odakint. Nem jön be, csak beszél: hazajutott, de a családját nem találta – a tárgyalás után az egész falujukat kitelepítették a Baragánba. Megy megkeresni őket.

A második:

Mint „rovott multú személy”-nek semmiféle szellemi pályán nem volt helyem. Egy ismerősöm tanácsára és segítségével bejutottam a közművek városi alárendeltségű vállalatához, az IOGCC-hez, vízvezetékszerelő segédmunkásnak.

Egy napon – épp az egyik Széchenyi téri vízvezetési kút aknájában kuporogtam: az elzáró csapot kellett kicserélni – egyszer csak megszólal fölöttem egy hang: „Mit csinálsz itt, Julius?” Romitan doktor volt, peripravai, majd salciai rabtársam és áldott emlékű doktorunk, aki 1959/60-ban kezelésbe vett disztrófiás állapotomban, s napi egy-két polivitamin-tablettával (mert gyógyszer alig volt) és a konyháról szerzett tele csajka étellel állított talpra. Még odabent beszélgettünk arról, hogy ha kiszabadulunk, ő Kolozsvárra szeretne átjönni; gondolom, azért keresett fel, hogy nem tudnék-e itt valamiben segíteni neki. Nem mondta, de azt hiszem, egy világ omlott össze benne, amikor rám talált a vízvezetési aknában.

A harmadik:

Ez is a szabadulásom utáni első évben történt. Egyik délután jól öltözött fiatalember keresett fel. Feleségem leigazoltatta: a Securitate egyik hadnagya volt. Helyzetem felől érdeklődött, hogy milyen a munka az IOGCC-nél, milyenek a munkatársak, aztán rátért a börtönnel kapcsolatos dolgokra. Nem mondhatnám, hogy kötetlen beszélgetés volt. Egyszer csak elkezdti, hogy én nem ezt érdemlem, hogy „értékes ember” vagyok, akinek a szellemi pályán volna a helyem. És hogy „ők” szívesen segítenének ebben. Nem ez volt az első ilyesféle beszélgetésem (először a tárgyalásunk után ajánlotta fel „segítségét” a kihallgatásvezető kapitány: ha „okos leszek”, a hét évet sem kell leülnöm; másodszer Szamosújváron kaptam hasonló ajánlatot), a válaszon tehát nem kellett gondolkoznom. Csak épp a visszautasítás „elfogadható” formáját kellett megtalálnom. Végül azt mondtam neki: persze, hogy szeretnék visszakerülni az irodalmi életbe, de igencsak zavarna, ha ezt nem a magam munkájával érdemelném ki, hanem a maguk segítsége által.

Az IOGCC-t másfél év után otthagytam, de a „helyemet” csak öt évvel később, a Kriterion könyvkiadó létrehozásával találtam meg, ahová diákkori szobatársam és barátom, Domokos Géza jóvoltából kerültem be.

IX.

A Kriterionnál eltöltött 22 évemből, sok száz általam szerkesztett könyv „utótörténetéből” egyetlen epizódot emelnék ki:

1986-ban már eléggé rá volt téve a torkunkra a kés: a magyar intézményeket egymás után lehetetlenítették el vagy számolták fel, s érezhetően a Kriterion következett. A korábbi nagy sikerű, százakat vonzó író-olvasó találkozók sorából – ha jól emlékszem – az utolsóóra Déván került sor. Imreh István, Király László és Kányádi Sándor voltak az elővezetendők, a helyszín a csángótelepi (akkor már a tartományi hadtestparancsnokság által használt) kultúrház. Kányádi miatt, akinek verseit a Napsugár-olvasó kisgyermekektől kezdve mindenki ismerte, zsúfolásig megtelt a mintegy 200 személy befogadására alkalmas terem. Imreh István is kiváló előadó volt, a székekység 16–17. századi mindennapjait elevenítette fel

egy olyan közönség előtt, aki az előadás keretében a saját őseinek múltját érezte feltámadni.

Király Laci verseit is kellő figyelemmel hallgatták, de aztán szóhoz jutott Kányádi Sándor, aki nem sokkal azelőtt tért haza dél-amerikai útjáról. Mit mondjak: este 7 órakor szünetet kellett tartanunk, hogy a szülők hazavihessék gyermekeiket (pedig az ő számukra is érdekes volt az, amit Sándor az amerikai cserkészekkel való találkozásairól mesélt), aztán 8-kor folytattuk, ugyanannyian, mint ahányan abbahagytuk. Szinte éjfél lett, mire sikerült (nem befejezni), abbahagyni a találkozót. Azt hiszem, sokak számára egy életre szóló élménnyel.

X.

1989 decemberét Udvarhelyen, a családdal töltöttük. A tévé egyenes adásán keresztül szem- és fültanúi voltunk a forradalomnak, lelkesedtünk, amikor Temesvárról és Menyőből jó hírek érkeztek (Tőkés László leányomnak az elemiben osztálytársa is volt).

Udvarhelyen a rendőrség épületét gyújtották fel, néhány ismert szekus a népharag áldozatává lett.

Aztán jöttek a „terroristákról” szóló hírek. Vejem estére odahúzta a bejárati ajtó elé a jégszekrényt, az ajtó sarkához készítette a fejszét, hogy megvédje a családját, ha ránk törne valaki.

Nekem a diktatúra alól való felszabadulás eufóriájában a Kritérionnál az utolsó években letiltott több tucat könyv, kézirat jutott az eszembe. „Micsoda könyvkiadást fogunk tudni ezután csinálni”! Néhány nappal később egyszer csak szól a telefon: a másik végén Bálint Lajos barátom, a Kritérion kolozsvári műszaki szerkesztője: hol van a Katona Tamás által sajtó alá rendezett *Aradi vértanúk* – Téka-kötet levonata (ugyanis ebben a fázisában állították le három évvel azelőtt). Otthon volt, Édesapáméknál, mert sem a kiadóban, sem a mi lakásunkon nem éreztem biztonságban, viszont több mindennel együtt meg akartam menteni, emlékeztetőül, legalább az utókor számára. A kötet végül *Tiltott könyvek – szabaddon* felíratú „haskötővel” 1991-ben jelent meg, jelöl annak, hogy a világ megváltozott ugyan, de nem éppen arra, amerre elképzeltük.

Az 1989. decemberi események első évfordulóján, jócskán benne az elgondolásaink, vágyaink legalább részleges valóra váltásáért való lótás-futásban, túl a marosvásárhelyi fekete márciuson, kormányok megbuktatásán és az Egyetem téri tüntetés bányászsegédlettel történt szétverésén, a tévében újra levetítették a legfontosabb epizódokat. És mi a képernyő előtt ülve csak néztünk egymásra: hogy is voltunk képesek bevenni ezt az átlátszó maszlagot.

*

Hát ez volt az „én huszadik századom”.

Késő éjszaka van. Itt ülök a számítógép előtt és újraolvasom azt, amit írtam. Két javítás között megfut bennem a gondolat, újabb és újabb mozaikdarabok bukkannak elő az idők mélységéből. A gép azonban nem nyugszik. Pihentetőül elkezd elém hozni a benne rejtőző fényképeket, ötletszerű sorrendben. Egyszer

az idén érettségiző, szalagavató ünnepségén lencsevégre kapott unokám ragyog reám boldog-büszke arccal, vagy feledkezik bele a keringő szédítő forgatagába, másszor fél éves dédunokám jelenik meg, világra csodálkozó tekintetével, vagy szája sarkában hamiskás mosollyal.

Vajon milyen lesz az ő huszonegyedik századuk?

Megadatik-e nekünk, hogy néhány évig még kísérhessük az ő további lépéseiket, az életről való elképzeléseik beteljesülését?

A magam-vállalta (és még hátralévő) munkafeladatokon túl ez az, ami idetolakszik a múlt emékdarabkái közé.

Szeretném hinni – és erősen remélem –, hogy ez a huszonegyedik század emberségesebb lesz őhözájuk, mint volt hozzánk a megelőző. És bízom abban, hogy minden körülmények között lesz erejük helytállni azok között a körülmények között, amit rájuk mér az élet, s megőrizni, továbbadni az ő gyermekeiknek, unokáiknak mindazt a jót, ami bennük megérlelődik.

Kolozsvár, 2009. január-március

Tandori Dezső

Század-szépírás

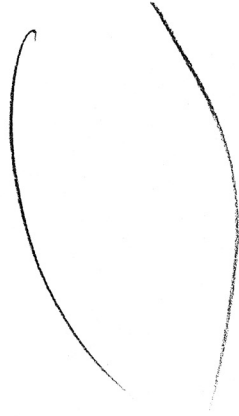
2008

Ez csak egy szépírás (se), alig (és semmi) más, alig szépírás, mert nincs szerkezete, vezetővonala benső, formája mozaikos. De az úgynevezett (valóban?) előző száadról, ennek érzetéről (bennem), adathalmazának egymilliomod részéről (e részek törmelékeiből) valami folyamatos összeállítás. Mintha festő lennék, aki csaknem belezuhan vásznába (rostjába, deszkájába), hátrálni pontosan oda fog, ahonnan majd látja (vagy nem látja) végül az egészet. Elmegy ez a festő, inkább elmegy, és munkáját (írományát az író stb.) otthagyja, itt, ne benső részarányai lennének, hanem a folyóiratszám egészében töltene be szerepet-helyet. Tudósok, esszéisták, polito- és szociológusok etc. dolgai között. Nem „naphordalék” ez, bár sok-sok külföldi újságot lapoztam-olvastam át az érdekében, mégis említendő: Déry Tibor dolgozott sajtóalapokról, s Elfriede Jelineket „vádolják” ilyesmivel, magam nem látom a média-forrásösszefüggést nála, inkább a média-, közvélemény-kihatást, eredményként. Az én írásom nem készült volna el, ha bármi mód hatni akarnék vele. Ahogy Mészölytől tanultam, lelki higiénia. Ennyi ez a... nem kusza, mert rendje eleve nincs ...ez az alkalmi szépírás.

Kezdem tanárossal (Nemes Nagy Ágnes). Jót mulattam az emlékezet, az őrző-feldolgozó anyagőrzés csalfaságán. Rilkeről van szó, persze. Egy Nemes Nagy-fordításról, melyet Ottlik Géza jelenlétében tizenévesen hallhattam még a költő lakásán (1957). A századtémához jó nyitány lesz, gondoltam.

A lényegben nem tévedtem, de formailag...! Illik a dologra kis viccem: „Ámokfutó, az lehetek, ám okfutó nem leszek.” Nem futamodom meg most sem. Rilke verse a révült hegedűsökről szól, kik önfeledten és átszellemülten játszanak, csak játszanak, nem törődve a világgal, s N. N. Á. valami ilyet fordított végül: hogy riadt és esztelen a század, ha hívságai mögött nem állhat valami mozdulatlanul. (A verset sem szó szerint idézem.) Aztán gondoltam egyet, és elővettem a Rilke Összest, németben. Legyek alapos. Mi ez a „század” szó az eredetiben? Megjegyzem, alapvető életérületem ez a változatlanul-mozdulatlanul. Helyből-dinamikus vagyok csak, de a változásokra főleg fanyar megjegyzéseket teszek, csak műveleti elemként (praktikumként) fogadom el, hogy változnia kell ennek-annak. Nekem Newton a fizikából ugyanaz volt, mint Rilke a költészetből.

1208

A zàro'jeles kàng

Az a bizonyos „nyugalmi-állapot-vagy-egyenes-vonalú-egyenletes-mozgás” a krédóm. Ennek megfelelően élni mindig próbáltam, ma már száz százalékig így lélegzem-élek, jelkép a lélegzés, persze, jó vicc lenne... de gyakorlatilag is 70–75% sikerül belőle. Ha jóra-ha-rosszra.

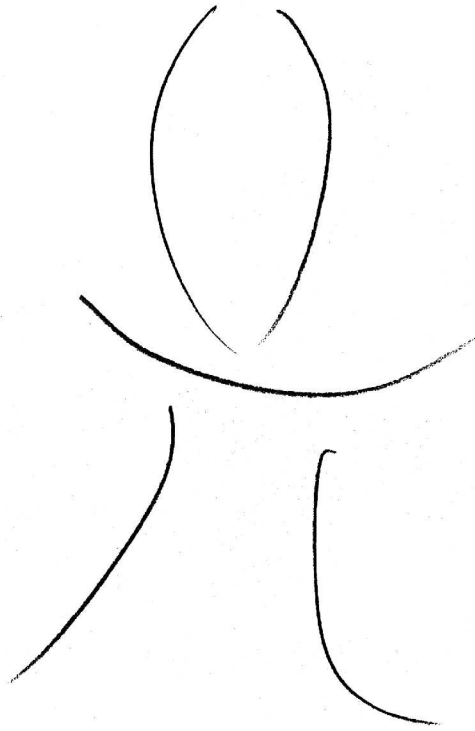
Fogjam rövidre. (A továbbiakban mindent igyekszem főcímszerűen venni-adni, pillanat.) Rilkenél szó sincs „század”-ról. „Die Zeiten”, az van. Az idők. Intelem: a század csak „idők”? végső soron?

Nem, a „század” jelkép. Furán lehet cselezni, driblizni vele. Ezt teszi érdekes, becses könyvében Sumonyi Zoltán, íme. (Mellékes itt, hogy a szabadkőművesek századáról ír, mert nem csupán arról.) Nos: társadalompolitikailag, emberérzületileg volt-e igazán huszadik század, avagy el lett sinkófálva? Mármost, ha nem abból indulunk ki, hogy 1900-tól (1901-től) 2000-ig (2001-ig, vagy ahogy tetszik) a huszadik század az huszadik század, tehát ha ököre is mennénk ezért, mint a nyakas gazdálkodók a szomszédal és a földmérővel az arasznyi mezsgyéért pl., vagy a fülemüle daláért, akkor nem fogadhatnánk el a Sumonyi által idézett szerző tételét, mely szerint 1914-ben kezdődött a huszadik század. Aztán 1989-ig tartott, teszik hozzá mai töprengők. Sőt, Sumonyi azt is mondja, hogy gyalázatai miatt 1914–1989 között a század nem is volt „önmaga” (e szó tőlem!), akkor meg? Így nem hasogathatjuk az aprófákat, nagy fákat. A német Phoenix-csatornán fél-évente megismétlik a talán egy hétig is eltartó „Századunk” sorozatot, Sztálin és Churchill, Flemingek, Monroe, Elvis stb., színes és fehér kérdések, feketeségek földrészről, ragacsok a pokolból etc. Jó. A 19. és a 20. század fordulójáról épp II. Vilmos császárt volt szerencsém látni, kínai és afrikai népiptásokat. Sumonyi is megkérdi: 1989 után már huszadik század volt... Boszniával, Eszékkel, ilyesmik? Szellemes, olvasmányos felfogás, de itt nem használhatom.

Szellemes nem leszek, de olvasmányosság a célom. Mondom itthon: két hete nem dolgozom. Jó, hát... persze. Ki nincs így ezzel. De két kádenciám is van rá. Egyfelől, 42–45 éven át sok mindent tettem, egyet nem: semmit, „a semmit”. Pótlom. De rá kellett jönnöm, hogy a „század” miatt van ez. Két stósz könyv, 70–80, inkább 170–180 angol, német, osztrák újság (napilapok!), sok ellenállás, hogy magyar összefoglalókat, külföldi magazinokat ne vegyek figyelembe. Húsz év lenne átnézni csak a magam anyagát, elnagyolva is két év, hogy írjak valami összefoglalóbbat. Tehát...

Magam. 1938-ban születtem, még a világháború formális kezdete előtt. Apám az első háborúban katona volt a Balkánon, kamaszfejjel szinte főhadnagyságig vitte. Utána jogi doktorként pénzügyminisztériumi alkalmazott, MÁV-főhivatalnok, ügyvéd, háború utáni állástalan, a kitelepítést épp megúsztuk. Vállalati alosztályvezetőként ment nyugdíjba, 1978-ig szakértősködött (83 éves koráig). Egyszerű származású ember volt, de az úri osztályhoz tartozott (volna, meg ténylegesen is), aztán „köznép” lett, magam sokkal elitistább vagyok, mint ő volt, de Kosztolányi is elitista volt ily jegyben, apám erős szociális érzékkel megáldott illetőként volt ismeretes szűkebb-tágabb köreiben. A századról tőle hallottam alapvető dolgokat. Például, hogy a kommunizmus elméletét nem szabad összehasonlítani a kapitalizmus gyakorlatával, meg fordítva. Hogy a nyugati hatalmak fél centet spóroltak le mindig a gyarmati országokban, hitvány illetőkre

A Ember ;

a pout a pi-n

1008

építettek, így lett abszolút-féle nyomor, sok lázadás, zűrzavar. Aztán: hogy más a hit és más az egyház. Aztán: New York és Közél-Kelet... aztán, barátaitól, akik közt amerikai ügyvédbojtárok is voltak, magyarok, hogy a tengerentúli külpolitika hogy sem, mint sem... hogyan lehetett volna „a szovjetet” visszaszorítani... azaz hát... legyintés. Ennyit arról, amit apám határozott meg századtudásomból.

Az ország. Természetesen itt sem mélyebb elemzést nem adhatok (tudásom, tájékozottságom hiányzik), sem impresszionista hangulatképeket nem kedveltem soha, ergo: ... Bizony, itt megállok. Két legjobb elemzőm (Bárány Tibor és Tóth Ákos), pontosabban, munkáim legjobb elemzői (kevesen vannak ők) közül kettő... nálam negyven évvel fiatalabb. Befolyásolja-e őket munkáim taglalása, besorolása, megfektegetése során holmi „század”? Nemes Nagy is temetett „pucér németet”, látta a kormányt 1945-ben Debrecenben stb., meghatározója is lett (Ottlikkal, Mészöly Miklóssal, elméletileg Pilinszkyvel, Jékelyvel együtt) indulásomnak, később Szép Ernő csatlakozott e segítős csapatba... de egyikükkel sem mondható azonosnak a magam szerény „századképe”. Ottlik hatalmas belső hagyományai, a bridzs, az angol orientáció... Mészölynél a politikai hajlandóság, az országos fogalmak, nem folytatom... ez mind messze tartott engem a külhatásokba bonyolódástól, és Tóth, Bárány is zavartalanul nézi munkáimat ugyanily jegyben (vagy másképp így).

A művészet. S nekem egyetlen vezérjelem volt a művészet. Ha írás, ha (eleinte csak csodálat tárgyaként) a képzőművészet. Később jöttek az elemibb dolgok: madarak... főleg a „medvék”... ez utóbbi nem fogalmasítható. Nem „teddyk”, nem is csak medvék. Jött az általam be-lelkesíthető, lélekkel átjárható, belőlük lelket fogadó... nem megy ez a mondat. Jött ez: „Ha valóban egy medvéd szemébe nézel, ő teljességnek lát téged.” – „Ha csak egy kicsit is szívből-ésszel értékeled őt, ő téged mindenek fölé helyez.” Tehát posztó, szivacs, fa stb. „állatok”, akik tragikumot jelentenek nekem, mert halálom, halálunk után (feleségem teljesen azonos velem ebben), „majd” – mi lesz velük. De ez mind későbbi fejlemény, kezdetben a művészet volt vala, majd némi át-lelkeződéssel a „zen”... majd a sors faggatása (lovak), ezzel párban utazások... most van, hogy otthon leledzem, itthon, szedem fel ötösével a kilókat, nem teszek ellene, igyekszem szerettemmel tölteni minden időmet.

Ma. A művészet(i tevékenység) és csodálata, filozófiája tehát az élethez vezetett vissza, és Szép Ernő ilyen élet-alkotó volt, Eliot és Rilke és Kafka mellett nekem a század negyedik legnagyobbja (a magam szerény horizontján). Megrendülés a pusztulás láttán-érezten... a magunkra hagyottság tudása... a mindig-ugyanaz... a kényszer, hogy valamit tegyünk... Szép Ernő. Világos, hogy a sikerorientált rétegek, sokban a hozzá elvileg közeliék sem vallják őt valóban magukénak. Tkp. egy ilyen végső soron kallódó egzisztencia, egy spirito-materio-egzisztencialista, mint én, egy ilyen képlet (alak) sajátította magáévá a Nagy Rálátót-Átelőt. De ami ma van, már inkább csak ez: rakosgatok. Megsimogatok. (Medve- és madárfejeket, valamint egy élő, sánta madarat is.) Játsszom feleségemmel 37. éve a kártyabajnoságot, melyben (mellyel) rendszert teremtettem, rengeteg füzetre „rúg” a könyvelés, a szereplők madarak, medvék, lények stb. Az eredmény: a sport szelleme... a gyerekkor túlélődése... s nem a lófogadás, mely egzisztencialista volt, harcossabb.

A kártyabajnokság, mint – a megsimogatásokon túl – a medvék foglalata, szelíd ügy. A lófogadás el is múlt. Sokszor megírt történetemmel, ahogy a nyelven át (egy ló neve!) átnyúlt az életembe-halálomba, pusztulásomba (majdnem), s dehogy anyagilag! Olyan gyerek én nem voltam soha, nem vagyok. Hanem az imádott nyelv üzent: állj. Ne törd kezéd-lábad egy lóért (ez volt a ló neve, kezem-lábam), mert jössz te, magadat töröd halálra jégen, forgalomban (elbizakodottan átmenve piroson), szecskává mehetsz, s még szerencsés lehetsz, ha életben maradsz. Ám a század nem hozta meg az én munkálkodásom igazi értelmezésének lehetőségét. Ma is az eredmény szempontúságot kanonizálják többnyire, „megújítás” stb. a jeligék, nem az egzisztencialistaság képlékenyebbje.

Kitekintés. A század halad, összerakódik. Halad a technika, többet tudunk (meg), a-testet-ölni-lelket-menteni tudományok és a végső soron elsődleges hadicél-szerűség stb., vadabb dolgokról vadabb tudomány, ismétlem... s megállok. A piactéri halálra kínzások... a tömlöcök... a gyújtogatások... uralkodói hadak martalócságai nem voltak-e ugyanolyan vadságok és barbárságok (a civilizálódgatott Európában, Amerikában), mint a századunkbélié? (Én a huszonegyedik századot itt még a huszadik függelékének tekintem, nem érzek választóvonalat, inkább egy mind jobban elharapózó „alakulást”, ennek állomásait – árnyalódásait.) Tehát a szórakozás lett, hülyítő üzleti rádiókkal-tévékkel, ragacsosan rangosabbakkal, tényleg – nivóra-igyekvőbbekkel... a Szép Ernő-féle „csak mulattak s kínlódtak” köröttem változataival ékesebb... de (nekem) nagyon megunható is. Igaz, a rettentő nivótlanságok (a tömegekben, igenis) a haladás primitív munkavégzéseit igénylik, eltarthatják magukat a nyerssé – fejlődöttek... az országos rendszerek elégedettek lehetnek... gyarapodhat a tőke... hullámzó módon vannak „eredmények” (hullámzó? ld. az orvosi ellátást jószerén mindenütt, ennek gyarlóságait). Hullámzó a magasabb nivó is, nem csupán a sárral-kővel dolgozók, reá-sörözők-cigizők jellege és szintje. Az emberek derekasak és szörnyűek is. A század pedig, ah, József Attila tévedése, a hasztalan vonyító költőre nem tekint pártfogólag. Pártfogói az embernek valami nagy szerencse révén vannak, összedolgozódás révén, s amaz ősi szerencse folyamányaképpen, hogy nem a huszadik században evett meg saját húsom-vérem (rák etc.), hanem áthalasztotta halasztásomat (meghalasztásom) a huszonegyedikre, de aki igazán élt, nem von határokat az életben, csak a halál a határ, az elpusztulás a válasz (Szép Ernő, Pilinszky stb.).

Kis szünet, napok után folytatom megint. Semmi jogosultságom, hogy a mikrotermelés (informatika, csipek stb., mit tudom én), az egykor túlnyomó mezőgazdasági termelés, ipari termelés, valamint a fejlesztés-építkezés etc., arányai, arányeltolódásai között századok szerinti különbségeket lássak, értelmezésekkel nagyképpűsködjem. Az is furcsa nekem, hogy művész-lényegem abszolutista, és akkor változásokat kell(ene) észlelnem, holott nekem mindig minden ua. (lenne, ld. , Newton). Régen is átalakultak a városok, mi az, hogy. Ma ez hevesebb tempó? Jobb célszerűség a jegye? Nem tudom. A tizenkilencedik században nagyapámnak vegyesboltocskája, kocsmája volt, faháza a Rózsadombon... végül öregek otthonában halt meg. Apámék is „fektettek” a háború előtt ingatlanba, gyatra tízezrekért kótyálták el az egészséget úgy 1960-ra, hűtőgépet nem tudtunk

volna venni. Aztán házak épültek... melyek mára korszerűtlenek stb. Ezeket a századbéli változásokat én nem tudom követni, ismétlem, értelmezni. A művészet, még: a huszadik században jött el a felvállalt absztrakció kora. Hatalmas előreléptés (emelkedés). Lejtés, mert a primer művészeti anyagok helyett a civilizációs anyagok is „bejöttek”, sőt elég egy partvisnyelet a falnak támasztani, már az művészet... a tévét így-úgy forgatni, művészet... sőt, a csiricsárénak bizonyult másodlagos színesség ma szuper érték a tízes-húszas évekből... Az arcképfestészet állítólagos újdonságai, az erotika kacskaringói... tetszetősségektől hemzsegő piac uralkodik mindenfélével a ... micsodán is? A piac, hogy az micsoda is, uralkodik a micsodán, ami micsoda is? (Karinthy)

Közbevetés, még Karinthy. Ő, Karinthy Frigyes kezdte a legdöbbenetibben feldolgozni a századot, a huszadikat. Olvassuk el verseit! Kosztolányi lett mára mégis az evidens nagyság, az a Kosztolányi, aki esetleg a szív-értelem-elitség kommerszének is nevezhető. (Borzalmat mondtam, mert mi akkor Márai etc.?) De Karinthy! Az ismert mondásból, hogy „Kevesebb – több lett volna”, én Karinthy Frigyes nyomán, hatására faragtam ezt (a minden fejlődést, minden százados megújulást fanyarul tekintő mondásomat):

TÖBB – KEVESEBB LETT VOLNA.

Persze, semmi értelme. Mert szituált mondás. Feltételezi, hogy ilyesmiről szól: Newton: nyugalmi állapottal, egyenes vonalú egyenletes mozgással is lett volna azért ez-az. Több-kevesebb. Jó, hallom az ellenérvet, de akkor ülj fel, TD, az éjjelire, aztán reggel ott vagy, úton Bécsbe vagy Egerbe. Jó, de a penicillin... ne lenne? Az „atom”? Vallj színt Hirosimával stb. kapcsolatban. Kedves TD, mit értesz Amerikából? Mit tudsz a ma oly centrális szerepű gazdasági válságról? Amit vásárcsarnokod környékén mondanak? Vagy a német utcanép, igen, hogy ők aztán ugyanúgy vásárolnak, meg hogy jó duma ez a válság sok mindenre, jó köpeny, lepel stb. Az emberek a korábbi századokban nem mondtak-beszéltek mindenfélét összevissza? Feltétlenül a tévé-rádió, a kereskedelmi médiumok sora kényeztette el őket, tette elbizakodottá, igen, hogy – igaz, bazi nagy gépek segítségével, de – nyakig sárosan is megmondják, ők aztán meg, kit kell igazolni a Fradiba, a Liverpoolba... két pénz hány pénz, melyik káposzta a más-káposzta... a század tette veszettül elbizakodottá „az embert”? Hát a gulágok? A náci megsemmisítő táborok? Hát II. Vilmos, hogy foglyot nekem aztán ne ejtsetek!?

Csak listázom, mi mindenről kellene (kellett volna, végül) írnom: az állatok mindmáig meg nem oldott kérdése („állati soruk”, de a végtelenségig). Csatlakozik ehhez: a kérdések meg nem oldott kérdése... mert persze, hogy az emberiség egyelőre mintha nem is bírhatna másképp bánni az állatokkal. S nem mondható, hogy amíg az emberiség az állatokkal így bánik, szinte elképzelhető az a felfogás is, hogy az emberiség önmagától mindent megérdemel. Hát a megsemmisítő táborok? Bombázások? Nem folytatom. Nem. Az emberiségnek önmagával és az állatokkal is emberibben kéne bánnia. Micsoda közhely. Ki ne tudná. A század nagy kérdései tehát közhelyszerűek? Nem méltó témák író tollára, gépbillentyűjére? Ez sem mondható. Tehát?

A technikai terjesztés bővülése (mértéktelen mérhetetlensége) folytán nemcsak a „tömegek” szemtelenedtek el (szellemtelenül is), hanem a szellem is

reménytelenebbé vált. A szellem bizonyos (egy bizonyos) átlaga kénytelen saját jobb tudomása ellenére is védelmi harcot folytatni (szóval, tettel, szervekkel) önmaga kényszerű elközépszerűsödésének védelmében. Hiszen művészé nem válhat (mindenki). Ráadásul ott az öt perc, negyedóra effektusa. Művész vagy? Ha híres vagy. Akkor, bizony, lehet, azok körében vagy a leginkább az, akik sort nem olvastak, képet ugyan nem láttak tőled... de valamiért VAGY. A lenni vagy nem lenni kérdésének már nem hamleti korszaka volt s maradt a század, hanem a „vagy vagy, vagy nem vagy” rideg valóságáról van szó így. De nem szálazom szét így. Sodrat: vagy művész-egyed, *egyedi* vagy, vagy tömeg-elem, max. igen nagy nívón, elit-kommersz. Kosztolányi korában még ez nem volt baj. (Különben is túlszigort alkalmaztam, én, Kosztolányi rajongója.) A sodrat maga is *egy*. Visszavonom az „egyetlen” szót, (már) eléggé köztudottan első kötetem tervezett címét? Nem, csak... Az én „Egyetlen”-értelmezésem olyasmi, hogy nincs tárgya. Annyira egyetlen „akármi”, hogy lényege az egyetlenség-érzet. Nem hiszek ilyen szerelemben, művészeredményben, társaságban (főleg nem!), szerveződésben (mindenki-egyért... stb.), mégis, az „egyetlen...!” és széttett kar, hogy mi is... az egyetlenség az ő keresése, mely sokféle keresés már, persze... a nemes-sodrat, túl az elit-sodraton... érti, aki követett.

Ám én nem akarom követni dolgozatomban ebben-létét. Vár a népszórákoztatás. Az egyetlen-de-konkrét. Hogy én most mindent összehordok, abból, amit összehordtam.

Jellemzője-e a századnak egy bizonyos új-pozitivizmus, sőt, új-új... a végsőkéig új... de pozitívizmus? Ennek a kialakulása? Két okból nem létezhet (ily felfogás szerint) összefoglalás (mely nem kommersz, nem elbizakodott etc.): ez egyik ok a pozitív adatok („tények”/„feltártságok”) végtelensége. Isten marka is gödelien véges végtelen... zenónian nem jön létre a teljes kör, a körsugár. A másik ok: nem az „okfutás”, hogy menekülünk a racionálisba/ból, ua., nos: a másik ok, hogy nem jön össze az egyetlen. Mihelyt már széthullt darabokra, nem lesz ily képzetes bokra. Az „egyetlen” a képzetes bokor (J. A.). Lenne. De nem létezhet.

A létezéssel eleve baj van: darabjaiként van még. Az egzisztencializmus inkább ez a kérdés: „Mi az, hogy én létezem? – Mit tegyek?” (Még, hozzá... mi fér a létezésbe, mivel kell foglalkoznom... és ez a Szép Ernő lényege, lényegi művével ezért nem ér haza, nem „nyer”, mert nyerni nem „befutó”, az mindig az első kettő. Nyerni, lófutásban: „to come home”, Hazaérni. Ezt én a *Madárzsokéban* meg is írtam. Nyihorásunk csak, hazaértünk. Halálunkban.

Folytatás

Úszik ki lassan valami ebből a dolgozatból, egy szándék tűnik – lehetetlenje okán. És jön be is valami más. De közben még ezt. Író volnék, a szó embere... írtam ezt valahová: „...a magyar nyelv nagyszerűsége... Írásosságáé vagyok.” Tehát nem szereplés; s ha rajzolatok, ott is mindig a költészet határán innen-túl mocorgok a gondolattal... és írta valaki rólam, Győre Balázs, hogy fölfedeztem megint, íme: az írás – gondolkodás *is*. Zavar-e tömegtermékszerűségével pl. a „kereskedelmiség”? Kis madaramnak ilyen rádiókat kell bekapcsolnom,

zenékre így kiabál, társak a hangok neki, ez a „csapat” (a veréb csapatmadár), semmi baj. De a tömegek mint közös nevező: bírható-e ez nekem, csak alkalmi hallomásként is? A zene agresszívebb, mint a sajtó. (Magyar napilapokat is csak akkor olvasok, ha füvet, salátát szárítok rajtuk... és a német nyelvűeket is kezdem inkább *gyűjteni*... íme, ez a szándék úszik ki, nem tudok 2 hónapnyi német-osztrák sajtót feldolgozni címszavak szerint abban a tárgyban, hogy mik a jellegzetesen mai, 20–21. századi „problémák”.) A sajtó jobban elkerülgethető buktatókkal, erőszakoskodásokkal áll elő. A zene és az ily zeneszövegek: átítatják a kedélyt, a fület, az agyat. Nem zavar? Nem, bár makacsul motoszkal emlékezetemben ily valamik sora napra nap... de az igazi nyomasztást a sok nyomdatermék adja, a tényleg elolvasandó – és már el nem olvasható – könyvek tömege pl. Ennek ellenére, ha magam 80%-ig immunis vagyok is a színvonal-alacsonyodásra, és – gondolom – legjobb fiatal irodalmi erőink (sorolhatnám a neveket) még nálam is nagyobb közönnyel veszik az értékvesztődés hangmegnyilvánulásait, azért csak és csak és csak betegítő, hátrányos, hogy közvetlen környezetek (utca, boltok stb.) szennyezve (vagy ilyesféleképp) vannak.

Vissza kell vonnom – magam dolgán –, hogy nekem bármiféle érdemi és sajátlagos elképzelésem lett volna (vagy lenne), hogy a huszadik századnak milyennek is kellett volna lennie, hogy „a huszadik század” legyen. Bár elég sok évtizedet éltem belőle, véleményem mégis inkább a meg nem élt 38 évről van. Például az „anyag” szóról az anyagcsaták jutnak eszembe. (Állásharcok borzalmi 1914–18 között.) Németországban járva a vas- és acélműveket néztem, nagy mágnásneveiket (iparmágnások), akiknek bizonyítást voltak komoly érdeklődései a népek bajvívásaiban. A többi kontinens huszadik századáról jószerelem fogalmam sincs, Japán és India története megvan ugyan könyvhalmaimban, de vagy nem tudom, épp hol, vagy csak simogatom, rakogatom a meglelhető kötetet. Apám századát elmondtam már (1895-tel kezdődött), a magam véleményezései inkább ajkbiggyesztéseimmel lehetnek kísérvé: na istenem, Berlin a húszas években... a modern és szabad művészet ott... nekem, durva leszek, egy fittyet sem ér, becsapása az életnek, mert 1933-tól Hitlerék jöttek, 1939-től a háború, a többit nem minősítem. 1945-től, leszámítva „56-ot”, itt nem voltak igazi csaták. Az biztos, hogy a házunk összeomolhatott volna (szomszédos építkezés), leéghetett volna (tűz az emeleten), sok minden lehetett volna. És még nincs vége a játszmának. De az én öröklét-és-abszolútumhajlamú lelkemnek ezek a 4–8–12 éves osztások (a század elejétől) komolyan vehetetlenek, lesajnálom azt a világot. Nekem nem kell 4–8–12 év. Most, 70 évesen azt is borzalmasnak találom, hogy talán már nincs ennyi hátra nekem. (Mindegy, az új vagy a régi századból. De ezt már mondtam.) A világ semmifajta fejlődése nem tölt el lelkesedéssel, a borzalmak is csak vállvonogatásommal találkoznak a jelenben – nekem a világ (a század, a maga időivel – „die Zeiten”) hitelét veszítette.

S a század, a világ az emberiség százada, világa volt.

Ha elmondom még „a magam század-vázát”, életemét, azt hiszem, már csak olyanokról beszélhetnék, akik a század nagyjai voltak, a magyar költészetben

kezdve a világirodalom nemes, küzdelmes alakjaiig, akik közül párat fordítani is szerencsém lehetett nyelvünkre, magyarra. Természetes, hogy óriási hatással volt rám az ostrom (1944–45), lakásunk java részének pusztulása, anyám súlyos sérülése, nagyanyám halála, egész életünk fura megbolydulása. Pedig apám a 45 előtti hivatalos Magyarországnak nem volt kegyenc hivatalnok! Mégis másodrangú állampolgárokka minősítődünk le, szerény életszínvonnallal. (Kínvonnallal, a régi viccelődés szavával élve.) Nem, mégsem megyek végig életvonalamon. 1971-től vagyok szabadfoglalkozású, s egy nekem idegen világban azért csak szerencsémre tudtam élni egy szakmai lehetőséggel: műfordítottam... s így (valamint apolitikusságom révén pl.) saját munkáim is szép bőséggel jelentek meg. Magyarország fura hely, sok csökevény (csökkent) máig-maradványa okán. De azért főleg, hogy a kitűnő osztrákok (Musil, Doderer, Karl Kraus) megállapíthatnák: igazi Monarchia-maradvány, mert hogy itt annyi minden csak „ügynevezett”. Ügynevezett felszabadulás... ügynevezett rendszerváltás. Emaz utóbbi „ügynevezettség” után rájöttem, a mechanizmusok nem működnek javamra, ha nem segítek be. Ráhajtottam, és rengeteg könyvem jelent meg mindmáig, több, mint rég (csak a régi honoráriumösszegek egyharmincadáért!), és sokáig derekasan bírtam a műfordítási volument is. A század végére új nemzedékek is jöttek... újabb materiális alapállások... fura, de egyféle századvéghangulat. Ez tart még.

S ha van is valamilyen biztونسágom, erről nap s nap bebizonyosodik, hogy szintén csak ügynevezett. Gyatra nyugdíj, többnyire nullázódás felé hajtó honoráriumok... de sok-sok periodikai megjelenéslehetőség... hagyom. Mégis természetes állapotom lett (bármily elegáns fordítói feladataim vannak főleg angolból) a rakodósdí... Nem rendszerezés, ah. A rendszeralkotó hajlamot, mely bennem élt, a száznál is több, hosszú medve-madár bajnoki kártyatorna vezette le. (Ld. ezt több könyvemben is. Főleg *Zen Koala Kártya*. Terebess Kiadó). Ezt a munkámat jellegzetes századidő-társaim nehezen olvassák. Mert a naszcenz, spontán, másoknak talán bonyodalmas-terhes szeretet spontánul él és hat benne, és ez – ismétlem – a századtól idegen alakulás, állag. A rakodás: könyveket így-úgy pócolni, stócolni, mint mondtam, megérinteni... s íme, az újságok feldolgozására sem vállalkozom. Pedig milyen érdekes fejtegetések ezek: Karácsonyi világfalu, Sanghajtól a frankfurti reptér terminálboltjaiig. Vagy: bevándorlási hivatalom gondjai Ausztriában. Olasz partvidéki csendőrök „harca” afrikai szegényekkel-kalandosokkal. Ingtatlankörhinta. Képzőművészeti kitekintések. Londoni hírek. Szürrealista rajzolat (mintegy Max Ernst-féle) a fejben (!), az agyban kereshető üres helyek kérdése ügyében, vagyis: mi kidobandó, mi helyezhető el ott (!) méltóképpen. Osztrák pártviszállyok. A régi Vörös Hadsereg Frakció kérdései egy bebörtönzött terrorista szabadulásának örvén. Bankok állami támogatásai (és miért igen, miért ne, kinek a szempontjából). Az Európa Tanács osztrák kritikája. Merkel asszony nézetei a recesszióról. Mi lesz a guantanamóiakkal? Jó, valaki azt mondja: hát a magyar lapok miért elvetendők nekem? Nem elvetendők, ugyan már, csak a madárláttság legalább bájtt kölcsönöz a sajtótermékanyagoknak, kicsit kalandosabb a sóalmi út.

Befejezés felé (?)

Legjobb értékeléseimben (melyeket kapok) nem a kanonizálást kanonizálják újra (újgyarmatosítás az esztétikai értékelésben), de 4–5 szerző kivételével jó súlyos, „fontos” kérdéseket nem említenek. Mint európai ember mennyiben lehettem keleties? (Felszínes kifejezések.) Bizonyít-e példám bármit is a művészet útjáról és megítélhetőségéről? (!) Mik voltak „a lovak”? Mennyiben voltam rendszerre vágyó? Mit vettem komolyan a világból, halálosan komolyan, és miért nem sikerültek ezek a törekvéseim? Mindegyik kérdést pedzegetik, de összességében alig jutottam így messzebbre a befogadóknál, mint Szép Ernő érdemi része.

Különös volt, rémálomszerű volt a pályám. Mert 90–100 ilyen rémálomszerűsége után a maradék 20-at, 30-at meg sem említhetem, nem lenne tisztességes a tárgyalhatók sorolásának akár csak megkezdése is. Mégis különös csodának tartom a Goethe-medált, hiszen szakmai díj, nem pénzes, német „magasságok” adják, egy Boulezzel, egy Albert Schweitzerrel, Billy Wilderrel... és német professzorommal vagyok egy listán általa. Én, aki másodéves kora után lecsúszott törekvő lett(em), iparitanuló-otthoni portás-féleként kezdtem, felnőttoztatóként (igaz, minisztériumi kitüntetéssel) végeztem... 1971-ben. Valamit mégis ért (Európa szemében?) a sok fordítás, a szórványos, de intenzív igyekezet némi kultúraterjesztésben? Bizarr, szédülést okozó élmény, ahogy erre a medálra gondolok. És bármilyen blődül hangzik, politikai ambíciótlanságomat leszámítva, jellegben tényleg volt bennem valami „goethés”. (Göthös, öcsi, hallom. Rendben van, kockáztattam.) Rémálom a félpozitív, felfoghatatlan alapélmény is, íme. A Prima Primissima meg kész, nagy csoda.

A század jó fejleményei ezek a rosszak mellett. Nem óhajtok bírāja lenni az idők („die Zeiten”) alakulásának. A piacot a picolókra bízom, a fejlődést a fejlesztőkre; igyekszem csöndes örömeimnek élni. Sajnos ez nehezen megy. Rémálom-okokból, meg életkorom miatt. Egyszerre élet-halál fontosságú lett a kisvilág, környezetem (könyvek, lakás, medvék, madárka... kutyánk... feleségem egészsége... s a magamé). Csak veszíthetek. Csodakedd... rémszerda... ez lenne egy könyvcímem. Ha megéltem a mát, a keddet, ez nem jó még semmire. A szerda is kell. S ha azt meg... akkor a további napok. És ez az állapot nem lesz sokáig tartható. Az élet rettentő szerencsejáték-jellegének felismerése (tkp. halálközelségben): megváltoztatta állagomat, ahogy ezt közhelyszerűen mondják is. Sajnos nem hiszek abban, hogy akire háromszor rálóttek, megsebesült, de felállt... védett. A lovakat abbahagytam, mert összegabalyodtak életemmel, valamint: mert nem bírok már mellékes dolgokra figyelni, nem akarok önmagam médiuma lenni. A házi, 38. évébe lépő bajnokság viszont kitölti életem erre szánható részét. S akkor századozzunk még, érintőlegesen.

Bele nem fáradtam a századba – és abszurdumaiba, áldásaiba ugyanakkor –, hanem inkább századtól, ezredtől stb. függetlenül eljutottam valami állagkitöltésig. Ahogy régebben ehhez sok-sok munka kellett, a szellemi (ismétlem) higiéniahhoz, ma a szemlélődés, a lassúság kell, a valóban bensőségebb *modus*. Nem módodom van rá, hanem *modusom*. *Modus* vagyok én magam.

Régebben is hittem ezt, persze. Nem érlelődés jegye, hogy most ez hitelesebb a számomra. Az „Egyetlen” szó általam favorizált jelentése ez: egyetlen módja van. Ez már közhely ma. De a „Több-kevesebb” lett volna (ismétlem): igazibb tágasságot tár.

Mi volt hát ez az én századosim?

Ah, magyar nyelv! Kinek is én: „Írásbeliségédé vagyok!” Mennyi mindent mondasz és hallgatsz (Petőfi nyomán). A század százat is jelent, gyűjtőként, de töredékrészt is ennyit. Összesség vagy és rész, század, és én nem századosod, hadnagyod se vagyok (mint volt harcokban anno apám)? én egy tizedesed alig, civiled ráadásul. Ha a professzionalizmust magasra csavartad, maximalizáltad, hát profid voltam. Ha szerencsém úgy adja – szerencsétlenség lett volna –, lehettem volna gyakorló kéjenced. Ha Franco tábornok besorol katonának... ah, máig az erőszakelintézés mindenre, mint „elintézhetés”, lettem volna... mint J. A. mondja. Valamivel többre kellettem, mint forma szerint Kafka, de nem tudtam a társasági kedvenc (és közben titkos magányos) életét élni, mint Rilke. Nem lettem angol (és bankár), mint Eliot. Másképp voltam profi, mint – mondjuk – Weöres Sándor vagy Orbán Ottó. Lehettem volna sok minden, és akkor semmi se lettem volna. Század, profiszellemed vezetett, hogy nyolc éves korom óta csak és csak író szerettem volna lenni. Ma eldönthetetlen tény (szép kis tény, akkor), szeretnék-e még író lenni. Főleg, ha az ihlet akarja. Csoda és megaláztatás az ihlet, ó, századom. A tudósokkal is így van ez? A távolugrókkal? Hát a csapatjátékosok? Nem is kérdezem: hát a korporációk elnökei, vezérigazgatói mi mindent érezhetnek? Mert érezhetnek ők is jól, sőt a művészet iránt. Vagy a nagy galeristák, a profi festők szervezeti, ügynemzeti szuperprofijai. De nem! A rakodósdival, a szeretetet adva és kérve megsimított medvével, azzal, hogy egy sérült madárnak élek (és nem mondok olyat, hogy az emberiség állatok elleni bűneit próbálom jóvátenni!), már profizmuson túli profizmus, a szabadság gyötrelme, ritka levegős rettegés, és...

Vissza század-amatőrbe, TD!

A megvalósíthatatlanság is amatőrség: így olvasom „századok újságjait” tovább. (STANDARD, DIE ZEIT, DE WELT, DIE PRESSE, FRANKFURTER ALLGEMEINE... és a tegnapi, tegnapelőtti nagy karácsonyos zaba után ma egy pár jó kis frankfurter lesz, élek standardjaimnak, Rilkenél a „die Zeiten”-en mosolygok, nem a világ – Welt –, a sajtó meg a sajtó, az élet pedig általános, allgemein és közönséges, gemein, a csontok Gebein etc. – jön megint a fordítói munka. Egy napi elitszőveg-fordítással, látom, a felét alig keresem, mint Magali T., festőmodell párizsi panaszaival, hogy 12 euró az ily modellek órábérére, pedig az örökkévalónak marad meg szép v. „szép” testük nyoma, és a hálapénzt letiltották, ah, újság, ah, szegény modellek. Satöbbi.) Amatőrül olvasok már, Amerika centrálglobalizáló szerepéről, ezt a repterek példáján ismerteti a cikk-író, és megértem, miért nem vagyok képes többé reptéri talajra lépni. De egykor

képes voltam. Szép modelleknek sem órabérén gondolkoztam, már amennyi-szer, vagy reptéri bemondólányokén. De amatőrségbe megy vissza minden az amatőrségből. A profizmus csillaga: mint halott szeretteim – madaraim, anyám, mások – emléke végigfut egy fél éjszaka egén, itt van ismét írógépem meg én, el kéne vinni tisztíttatni. Lomha lettem. Már nem hajt elemi hiúság, lendület, hogy leadjam fölös 15 kilométert. A régi századok, melyek mélyein Kosztolányi (I. Virág Benedek-versét) oly igen élt volna, gyéren szórnak adatokat, az elmúlás globalizációjából merednek ki Horáciuszok, Balzakok, no, még ők csak valahogy... de sokan mások. Nem igaz, amit a különben csodás kritikus mond: hogy madárkaimat, medvéimet a közönségnek azért, ahhoz kellene átélnie, hogy létezzenek. Ez a valór marad ki a rám vonatkozó szinte minden elemzésből: unom már „zen”-nek nevezni stb., nem. Az, hogy madárkaink itt még csak meghalnak, a lófogadás elrepült (bár meg-megdobogtatja szívemet ma is egy Independent-lap-hír, ha elébem kerül), ellenben medvéink (akik közt sok kis posztómadár, famadár, kőmadár is van, meg rózsafaj, ld. Rilke és Eliot), igen, ők a végtelen kallódás por-sorsára jutnak nélkülünk, olvasó ott nem segít (jó barát? Alig! múzeum, ah... nix, nyista), viszont most minden külső szemlélő-és-értő híján is mindennél jobban élnek. Zárványok vagyunk a században, medvéim és én, „die Zeiten”-ben mozdulatlan állók, és mennyire létezők, lélegzők, csak „nem úgy!”...medvéim és ez az egész kis szűk együttes, sok-sok köbméternyi papírrá-
val, használhatatlanná torlasztott könyveivel, ezek ezreivel, dobozaival, bútorok közti szükségével, ez együtt nekem jobban él, mint a Piccadilly, a Csillagtér, a kölni dóm környéke, Bécs. Ezek a dolgok azáltal élnek, hogy korrespondálunk egymással, ők és én. Ezek tragikusan csak és főleg általam, révémen, örvömmön léteznek (örvös medve, réves medve, általós medve... ennyi vicc a külvilág, nem több). A komolya, a *komolyja* (v. komollya, így) a világ, a század stb. nélkül VAN. Nem vagyok „die Zeiten” disszidense (ah, régi korcs szó, mint a szamizdat... szociológiai v. zsarnoksági kényszernyelvsugallat), nem szöktem és nem szököm sehonnan és sehová, vagyok valami mozdulatlanul, valami testté vált newtoni törvényvágy, rendszeralkotásvágy, ah, de nemcsak, hogy rendszer nincs, jó, de ezt a megtestesültséget is egyszer elhagyja a lába, pokolkínná teszik életét a belei, más zsigerei... és viszik, lábbal előre, ahogy innen is csak így ki, bármi, ki a századokból, tűnök, mint Szép Ernő versvégi birkája, a juh, melynek-kinek bégetését elnyomták a többiek, tűntek a nagy porban, és nincs kiút a századból, semmi terekből és időkből oly szép és bánatos büszkeséggel, ahogy Szép Ernő is (ismétlem) csak menne, menne, a világnak szélén aztán leülne, s a tiszta v. üres végtelenség örök álmán merengne. Nem, engem akár holnap kiragadhatnak innen hordágyon, v. nem engednének haza egy kivizsgálás után, és elveszne az a nagyon törekeny, milliomodnyi és mégis csillagmilliárd-fontos élet-lénye-gem, ami e percben összebékül a még-magam-közlésével, de gondolatban már sánta madárkám ül ujjamon, etetem, kiáltozik, akaratoskodik, énekel aztán – a veréb éneke egyszerű, alapvető –, vagy medvéim már a bajnokság, a három bajnokság egyikének VII. fordulójára készülnek, és a vezető Főmedve után próbálja vetni magát a mezőny ... és ma délután már sízés, alpesi, és holnaptól az ugrók négysáncversenyének előszele is izgalommal érinti meg szívemet, és jön

az Ausztrál Nyílt Teniszbajnokság, de meg hogy az évvel az éveket folytatom, barátaimnak leveleket írok, ha szentséggel is a „levelezés” miatt, de nekik annyi mindent akarnék még elmondani, mikről olvastam, mi van velem... és ugyanazt érzem akkor is, ott is, amit itt: a profizmus mégis a dinamika, Newton törvénye csak vágy ... és az áttűnés meg a mozdulatlan helyben maradás egy és ugyanaz, vagy épp ugyanaz a semmi.

Ahogy az emberi élet keletkezésére (az életére) nincs válasz máig se, az elmúlt század (jelenlegi lecsengéseivel) sem tudta megmondani, mi kellene. Kiknek? Nekünk? Hiszen más a kínai, a budzsunzsáki, a veceglor indián, a kraukül eszkimó, az orosz, a luxemburgi... és ez lenne globál és „század”?

Visszaélés a nyelvvel (mely az irodalomnak nem kizárólagos eszköze – olykor „sajnos”), ha SZÁZADOZNI és LÁZADOZNI összecsend a fülünkben. Mondok inkább dolgokat:

az idő és a tér fogalma csak külsőleg-gyógyszer (szer):
ha idő és tér nem ér össze nálam, külön lapra tartozik,
mint – írtam – Kondor Bélánál van az az „üreslapozás”,
a század sem ér össze a valódi világtérrel, világon túli,
még nem világi térrel, melyben a művész élhet.

Következésképpen: a századra mondható lekicsinylőleg (mit kéne lekicsinyel-nem??), hogy válaszvonal, csak kicsit elnyújtott tésztaként, a múlt közt, ami már nem kell okvetlenül, meg a jövő közt, melyet még nem akarhatunk, nem bírunk birtokolni jól stb. De nem. Az időben, mely a század, csak erőszakáldozatként éltem. Az idő lassan megöl, elmúlik felettem. De vajon...? Van-e idő? Az idő nem ráfogás-e csupán? Nem a klasszikus műveltség lassan elkopó, elhanyagolható eleme? Persze, az ügymeneti idő (vonatok, fizikai folyamatok stb. ideje) kikezdetlenül tény. De az emberélet érdemi részében, kezdem hinni, nincs „idő”, nincs század sem ily értelemben. (Rilke: totál kontrám tehát Önnek!) Nem a század, nem az idők „mögött” áll valami mozdulatlanul. Még csak időben sem, még csak térben sem, így létezőnk érdemi részünkkel. De a biológikumban sem. (Nem véletlenül nem lettem gazdasági ember vagy kéjenc; ki sem fejlődött a lehetőség. Nem véletlenül nem volt elemem a politika. A számárlétra. Nem véletlenül alkalmatlan az agyam a nyelvtanulásra, a pozitívizmus lexikonismereteire.) A század kontrája a művész, a század kontárja (pfuj, olcsó nyelvi vicc) az átlagember. Természetes, hogy gyenge pillanatban kontrának hiszem magam. A halál azonban a kontárok közé fog hajítani, ám ez már időben s térben is tud(a)tomon kívül van. Még belül vagyok.

Iksziún kerekén

(De a verébkék számolatlan haltak meg, halnak!)

Vagy ilyesmi. Vörösmartynál. De hiába, hogy azóta már a második századot számoljuk, azokra az emberekre, akik kieresztették a reményt és kirepültek a honi (ah!) talajból, például e film lengyeleire Londonban, bizonyos számban (e szegény csacska reménykedőkre) további kirepülés vár Iksziún (Üksziún) kerekéről. Mert a momentán gazd. váls., melyet a század alapozott meg mégis, a vál-

ság, melynek már igaz vagy hazug mivolta sincs, mert: 1. hivatkozni lehet rá, 2. köztudattá és belső érzületté vált, hogy jaj... a válság megnyirbálja a sorokat, ritkít. A film lengyelei borzasztónál borzasztóbb csalódásokat élnek át, s a tanulság: „Ne gyertek a globális londoni utcákra, lengyelek, mert megdöglötök.” Ez túlzás, valamint az is egyedi eset, hogy a szegény lengyelt a padon este félig agyonverték és teljesen kifosztották, és a segélyhelyen még egy tésztavacsorát kap, egy éj szállást, aztán fel is út, le is londoni utca. Az esetek hosszú sorát láttam. Persze, minden emigránsfilm szállított ilyen dolgokat évtizedek óta. Nem „a” század volt csak a kivándorlásé stb. Írországi éhínség és egyebek. Ellenben azt felmentő tételként-elemzéseként adta nekem a filmecke, hogy: jaj, az emberek bizonyos többsége csak sártúró árokásónak, téglaadogátónak, kurvának vagy cselédnőnek jó, már a bűnözés kasztja is elit-féle. Természetes, nem kéne otthagyni a jó lengyel televényt a mámorítónak elképzelt angol flaszterért, bitlesz és cselí... ezeket az embereket kereskedelmi rádiók hallgatói alatti rétegekbe is lehetne osztani... de a szegény, útlevelétől megfosztott kurvát a bordélyban még irigyelheti a bedagadt szemű, nyomorékra vert pasi, aki a segélyhely után aztán hová. A század globálja, hogy mindünket irigyelhet valaki, jaj.

A panaszkodó kalandos bajbajutottak, persze: szomorú látmány-hallomány. De a század, az előző század elemi tényeiből csak a legkiáltóbbakat sorolva is: mik ezek a dolgok ahhoz képest. Az egyéni tragédia nem századfüggő. Ellenben most a közhelyek jönnének: gulág... KZ-láger, milliós tömegirtás... polgári lakosság bombás irtása... diktátorok tombolása. Közhelyszerűen jellemezhető a század a technika haladásával. Egy korántsem új embertípus szinte milliós futószalagú elterjedésével. (Menedzserek, fejlesztők, feltalálók és körük.) Erről beszélni: meghagytam másoknak. Természetesen a kis-nemzetekké-visszatagozódást és (agresszív) öntudatkísérőit is. Magam azt mondhatom, hogy J. A. változatának szellemében velem kicsit más történt: születtem – kiváltam valamicskét – viszszafeletem. Ez a hármasság van. A külvilági eszközökből, elterjedésekből, megnyílásokból (utazás, szexualizálódás, termékhez jutás stb.) az utazás híján megmaradt, de már csak bensőségesen, nekem is sok minden. Küljelenségek undorítanak – külön benső világomban a lényegük nem. A magam elé tűzött célok, melyekkel (Pascal? Camus?) a szakadékot fednék el, számomra majdnem nullára fogyatkoztak. Állandóan a szakadékot látom, vele bensőséges „kiszívásom” pusztulását. Kinek írsz, kérde feleségem. Senkinek, mondom, saját műveimet pontosan meg tudom ítélni, pontosabban, mint a legcsudásabb elemzők. (Olyan nagyon csudásak azért hát nincsenek is, csak tehetségesek, becsületesek, jók.) Rendszerteremtő vágyam él a munkáim megjelentetési-próbálásában. Gyerekkorom rakodósdija tér vissza abban, hogy a legszamarabb kis dolgokat is (másoknak talán fel nem fogható) rendben tartom, tologatom stb. Már nem vágyom társaságra a legszűkebb velem-járókon túl. Mint hajdani polinéz, vagyok.

Jó, ez a neopolinéz-vicc kicsit olcsó. „Isteneimmel” és az ő (mégis: fétises) kép-másával. Ilyen bensőséges tárgyává válhat egy vekker, egy újságlap, egy képeslap (együtt sok-sok: pláne), medvéim élnek... pokol, hogy velem halnak. Szelíd pokolnak életem meg ezt stb. Meséltem a minap festő barátomnak ezt a „polinézt”.

Hogy ide fejlődtem vissza. „Nem, nem... *oda!*” Ezt mondta ő. Nem tudom, élek. Van a pokol, a mennyország, a tisztítóútz (vallásom szerint), de ez egyik sem az élet. (Bár néha igen, de a földi tisztítóútzben nem hiszek.) Az élet a *piszkítóútz*. S akkor itt még valamit egy „saját-maszatolásról”.

Halálos komolyan veszem a mesterségemet. E dolgozatban nem jól boldogultam el az általam megrendülten tisztelt Kosztolányi elemzésével. Ezt a dolgot, nyugtalan szívvel hozzá kell tennem, ezt az ő benső ellentétét, valahogy így értettem: a szellem és a lélek elitségének, a magasabbrendűségnek (?) ő végeredményben azért a nagyon is megérthető, tetszetős (és nagyszerű) közértéke, közértvénye. Erre nem találtam a „kommersze”-nél jobb szót. Dehogy mondtam én, hogy Kosztolányi bármiben is kommersz. Csak ahogy J. A. (nem rá, tudjuk, kire) mondotta volt: hogy téged szeretnek, könnyen értenek stb. Rengeteg elit, magasrendű, szellemi-lelki-maximum-jegyű művész van, aki nem lett annyira... no, megvan, közkeletű. Mivel senkinek úgy külön nem írtam ezt (Főszerkesztőmon kívül), nincs kitől elnézést kérnem. Mégis, az értékelések: százados, évtizedes, helyi etc. jelenségek. És amit az irodalmi értékelésben tapasztaltam: meg lehet akár dögleszteni is valakit a mellőzéssel, megérteni nem akarással (tapasztaltam), megérteni nem bírással... de hogy a kanonizáltságokról két merészebb szót... azt már nem. Szerencsére jómagam Szép Ernővel együtt a kevésbé védett illetők közt állunk.

Sem metafizikus lenni nem akarok, sem az nincs, hogy „zen”, de: vagy én is afféle „század” vagyok, és akkor majd ítélek, vagy... de épp így ítélek, nem? Sem az idő (die Zeit, a század) nem érte meg az életemet, sem a tér nem volt valami... Mégis, ha azok után, hogy velünk, egy város lakóival mindent megengednek maguknak (ezek, ők), a meginduló 47-es, 48-as villamossal csöndes, ottlikikarácsonyi boldog forróság önt el minket... van remény. Remény arra, hogy a Szép Ernő-féle „titkos juh”, akinek valami közlendője lett volna, joggal hajtható az ismeretlenségbe, a félelismertségbe, végül a halálba, ahová úgylis igyekeznek, már ha ez a szó illik ide.

Század, én is te vagyok; század, mit gondolhatnék hát rólad.

Hajt minket időd, század, és közben mindenfélét hajtogatunk (napra napot, dologra dolgot), meg mi, írók stb., valamit egyre hajtogatunk. Mondjuk, mondjuk... Id. Szép Ernő, azt „hajtom”, álom, álom. Semmi jobbat nem várok már a világon. A világnak semmi mása nem érdekel, semmi más dolga-valója, mint hogy a világgal többé egy orvosi rendelő erejéig se legyen dolgom.

Egyetlen célom: minél több év ugyanígy... csak saját akaratomból kelljen (a technikai – számlabefizetés, adó stb. – dolgokon kívül a szívem mélyén is bármivel törődnöm) (Id. feledhessen, ami leszek, az legyen, ami nélkül, vagy az legyenek... *Töredék Hamletnek*) (s én, mint aki félrehajol egy teljes térnyi szélből)... század, teljes térnyi idő és tér szél, mondhatnám, Ottlik után, ugyanazzal a közönnnyel szeretlek, amivel önmagamat stb., de nem. Ha napra nap megadatik nekem, megalázóan, napra nap tudsz nem létezni nekem, század, szellemeddel-erőszakossággal, ámen.

Bombitz Attila

AEIOU, avagy a XX. század utolsó világi

– osztrák pastich –

(A világ, ha osztrák)

AEIOU: ez a magánhangzók sorozatából álló rejtélyes felirat, amit állítólag III. Frigyes császár talált ki a 15. század második felében, s máig olvasható nevezetes ausztriai épületeken, a legkülönbözőbb értelmezésekre tett szert az elmúlt századok alatt. Közülük is kettő lett igen közismert, az egyik latin változat szerint *Austria Erit In Orbe Ultima*, vagyis „Ausztria örökké létezni fog”, a kritikus német fölordás viszont azt állítja, hogy *Am End’ is’ ollas umasunst*, azaz „A végén úgyis minden hiába”. E két különböző nézőpont egyúttal az osztrák irodalom és kultúra évszázados feszültségmezőjét is kijelöli. A nagy elbeszélés mítosza, az impresszionista életérzés irodalmi megnyilvánulása, a múlt iránti nosztalgia a huszadik századi kataklizmáknak köszönhetően az osztrákoknál is a feje tetejére állított minden addigi lényeges beszédmódot és történetalakzatot. És bár évtizedekbe került, míg mondjuk a kísérleti irodalom, a nyelvkrisis esztétizálása, a szubjektum fölszabadítása és az antiműfajok szélesebb teret nyertek maguknak, az osztrák irodalom legkülönbözőbb ideológiai és erkölcsi-esztétikai különállását képező fejezetei, köszönik szépen, azóta is nagyon jól megférnek egymás mellett.

Elméleti érvényességgel persze nem csupán ezért nem lehet az osztrák irodalom vagy regényirodalom lényegét meghatározni. A regény, ha osztrák, különösen huszadik századi ismétléseiben, világirodalmi elismertséget és rangot vívott ki magának, de nem csupán arról van szó, hogy egyes nevek és e nevekkal jelzett művek kanonikus jellegű fogalom-má váltak az új századvégi-ezredvégi (regény)irodalom történetében, hanem arról, hogy a külön-külön megvívott poétikai harcok eredménye közös horizonton is tárgyalhatóvá váltak. És ugyancsak nem az egyes művekből elvonatkoztatott, úgynevezett osztrák irodalmi jegyek absztrahálásából, felsorolásából jön így létre egy irodalom, egy rétegező hagyomány szubsztanciája. A hagyományok újrafelvétele, átírása és ismétlése során alakuló módosulásokra (azonosságokra és eltérésekre) történő kérdezéssel, e hagyomány és az újdonságként leírható beszédmódok közti feszültség értelmezésével, illetve a közös megszólítás alá eső történetalakzatok egymásba írásával alakítható legitim módon a világ, ha osztrák.

Azon túl, hogy az általam nyelvi-poétikai világtéremtésükben kiemelten pozicionált Ingeborg Bachmann-nak, Thomas Bernhardnak, Peter Handkének, Robert Menassének és Christoph Ransmayrnak valamiféle természetes köze volt, van Ausztriához – egy multikulturális, többnyelvű, történelmi és kulturális eszméssel terhelt, állandó identitás-zavarban gyökerező és változékony formájú államisághoz –, azon túl tehát, hogy osztrák

szerzőknek vallották vagy vallják magukat, e szerzők a hagyományok omló mechanizmusának, a világot kioltó egzisztenciális veszélyzettségnek, az én eróziójának tapasztalatközvetítésében, a mindezt megragadni és a mélységekig analizálni tudó nyelvi episztémérendszerükben és köztes térű, egymásra másolódo kronotopozsajaikban, azaz *mindenkori utolsó világaikban* értelmezhető közös horizonton. Hiszen különösen vonzó lehet egy regényirodalom történetében, ha szerzőik tudomásul véve a fennálló világ elméleti diskurzusainak mindenkori aktualitását, nem azok illékony és kérdéses voltát mintázzák újra, hanem jóval megelőzve az elméleti megragadhatóság és megfogalmazhatóság konklúzióit, regénytápasztalatban különálló, egyedi és autonóm premisszákként tárják fel azokat. Bachmann, Bernhard, Handke, Menasse és Ransmayr a világot műveik túlélő, kioltó, ismétlő, újrafelhasználó és kitaláló meghatározottságaiban artikulálják. Más kérdés, hogy éppen ez alatt az egész alatt roppannak össze *utolsó* hőseik. Bachmannál a mindennel szemben fogalmazzák meg léttöredékeiket. Bernhardnál egyazon pillanatban értik meg a végső megválaszolhatatlanság titkát, s zuhannak ki létodújaikból. Handke figurái a normatív világ nyelvi határán szédelegnek, átélve a feltámadás szentségét. Menasse és Ransmayr történetei pedig a világ lassú kibetűzése közben lezajló határáttévődésekről és átlépési kísérletekről számolnak be, miközben felismerhetetlenségük, félrekódolhatóságuk, vagy egyszerűen csak ismétlődésük következtében éppen a határszituációk omlasztják össze disszeminált világláróik utolsó világát.

(A világ túlélése)

Ingeborg Bachmann életműve a nyelv kifejezőerejének hétköznapi elhasználódottságára, jelentésvesztésére, az ebből következő csapdahelyzetek poétikai és egzisztenciális rögzíthetőségére kérdez rá. Ebből az alapvetően önreflexív nézőpontból Bachmann minden egyes megszólalásának tétje és mozgatója a nyelvi határok megszüntetésének lehetősége. Bachmann-nál a határhelyzetet, mely egyben krízishelyzet is, a nyelv valóságot szimuláló funkciója teremti. A határátlépés lehetőségét – a felismerést, a látást – a művek befejezetlen volta jelzi. Állandó dialógus következik a Bachmann-szövegek poétikus egymásra olvashatóságából: az elbeszélő *egészhez* mindössze három kötet sorolandó, a *Malina* (1970) című regény és két elbeszéléskötet, *A harmincadik év* (Das dreißigste Jahr, 1961) és a *Szimultán* (Simultan, 1972). A többi, ciklus-intenciót feltételezve és igazolva is pusztán töredék és törmelék. A bachmanni emlékezet, mely egyszerre személyes és köztörténetű, minduntalan a világ aljassága és a világot behálózó tolvajnyelv (Gaunersprache) ellen feszülve igyekszik megragadni töredék énjét. Ma már közhelynek számít, ha Bachmann verseinek hallgatagságát és a végső elhallgatást a kimondhatatlan határának végső átlépésével, a nyelvben megmutatkozó én nyomvesztésével magyarázzuk. Az én kezdettől fogva erre volt ítélve, miközben a wittgensteini kötelező hallgatásból próbált – élete, megszólalása árán – új világot teremteni. A hallgatáson, azaz a világ határán túl létező tartományokra, egy másik, nem létező, utópikus világra és az azt határoló másik nyelv történetére, és e másfajta világszerűség poétikai legitimitására Bachmann a női princípium szép szavaival figyelmeztet. Fragmentaritás és utópia kapcsolódásrendszerében a mű és vele az életmű egésze teremti meg az elbeszélhetetlen elbeszélhetőségének logikáját, melyben az elhallgatott, az el nem beszélt, vagy a végig nem mondott történetalakzatok lehetőségei válnak meghatározóvá. Bachmann úgy alkotja meg a maga világlképét, hogy túllép minden érvényes poétikai tapasztalatot: átlépi a nyelv határait, a világ határait, önmaga határait.

Első elbeszéléseinek radikális tapasztalata, hogy nincs új világ új nyelv nélkül. Bachmann új nyelve *A harmincadik év* elbeszéléseiben alapvetően önfelszámoló jellegű.

A bábeli, összezavart, ugyanakkor logikai strukturáltságában grammatizálható, leírható, szabályozható, normatív nyelvet túl kell lépni, mert csak onnan kezdődhet a poétikai nyelvteremtés – ez az új nyelv alapszabálya. A *Mindent* című elbeszélésének figurája nem csak megbukik e nyelvi kísérlettel, de magával rántja a normatív világrendszert is. Mivel magát nem tudja kivonni a világ nyelv által lehatárolt fertőjéből, elhatárolódik feleségétől (nemteleníti magát, mint a *Malina* éneje), gyermekét pedig, mint aki még nem rendelkezik a világ nyelvével, az új ember önmegváltó szerepére kárhoztatja. Ami azonban nem sikerülhet az apának, az nem sikerülhet a gyermeknek sem. A szocializációs aktusok megmutatják, hogy az utópiába vetett hit elégtelen az új világ megteremtéséhez, s a teremtési kísérlet nem is maradhat büntetés nélkül. A gyermek egy kirándulás során lezuhan egy szikláról, a zuhanás egyben bukás is, de halálát már megelőzte az apai szeretet megvonása. A *Mindent* főhőse mint esetet tanulmányozza gyermekét. Eset és bukás (Fall): a világ természetes rendjének megakasztása, melyből egyszerre következik a lemondás és az elhallgatás. A minden: a világ újbóli néven nevezhetősége a semmibe foszlik.

Bachmann ott folytatja Wittgensteint, ahol annak *Tractatusa* befejeződik, ez pedig a következőképpen parafrázálható: Amiről nem lehet beszélni, mert a világon kívül van, arról kell beszélni, hogy a világba kerülhessen. Wittgenstein súlyos tételmondata azért hat Bachmann elbeszélésében különös, elementáris erővel, mert egzisztenciális kényszer születik a továbbírás poétikus irányultságának igényéből. A világ létezése, ahogyan a grammatika által absztrahált nyelv, mint tények összessége, logikai strukturaként leírható, de éppen a deskripció választja el az individuum világát az absztrakt, valóságként feltételezett világtól. Bachmann-nál az individuális létezés a határ azon oldalán zajlik, ahol gondolkodunk és beszélünk. A világnak, mint körülhatárolt egésznek az érzete pedig azért keletkezik bennünk, mert mi magunk, mint metafizikai szubjektumok, nem vagyunk már a világ része. Magát a határt testesítjük meg. Mindazonáltal lezárt a határ másik oldalára vezető út. Nem foglalhatunk helyet a világon kívül, és nem alkothatunk kijelentéseket a világ kijelentéseiről. A Bachmann által is gyakran problematizált erkölcsi szintér tehát már nem kezelhető logikai strukturaként. Az (el)hallgatás azért konzekvens előfeltétele a poétikai megszólalásnak, mert a világ lényegének elmondására a verifikált mondatok nem hitelesek. Azokon túl a nyelvi határ átlépésével kezdődhet az erkölcsi világ megteremtése.

Bachmann szabályosan belénk sulykolja a végiggondolni mindent kötelező érvényét, miközben az *es zerfällt*, a *minden egész eltörött*, vagy akár a *már nem találok szavakat* modern gesztusai a világ egészének és megismerhetőségének kétségeit vetik fel. A *harmincadik év* névtelen figurája Icarusként pusztul el a nap, a tudás vakító fényében. Az egészet akarja, a tudást, a megvilágosodást, a harmóniát. Ugyanakkor a kaotikus külső világban és a maga individuálisan is kaotikus belső világában e nyitott és elérhetetlen rendszert csak zárt rendszereken át tudja megközelíteni. A kísérletnek szükségképp sikertelennek kell maradnia, mely mégis nyom és emlék, állandóan ismételtető és ismétlendő híradás az én szétomlásának maradék elbeszélhetőségéről. Bachmann utolsóként publikált hosszabb elbeszélésében, a *Három út a tóhoz* (Drei Wege zum See, 1972) címűben Elisabeth Matrei is bejárja és végiggondolja a maradék egzisztencia lehetőségeit – saját határain belül. A nyitott befejezés, a főszereplőben elinduló vérömlés, ez az utolsó elbeszélés enigmatikussága utalás az egész életművet átfogó, kilátástalan, de (be)látható pillanatra, az egyén meghasonlottságára, a kizuhanásra. Elisabeth Matrei az igazi szerelmet utazás közben, a senki földjén, valóságos határok virtuális metszéspontján, egy repülőtéren, a világ határoktól mentes övezetében ismeri fel. De nem csak ebben közösek az egymástól távoli történetalakzatok. Amíg az első elbeszéléskötet a musili lehetőségérzék nyitottságát villantják fel a férfi figurák számára a harmincadik életéven túli újakezdhetőség reményében, addig

az utolsó az ötvenedik életévük körüli nőfigurák számára már csak többszörösen újragenerált és szűkített lehetőségeket biztosítanak.

Bachmann életében egyetlen, regényként publikált művében, a *Malinában* az emlékezni, történetét felfedni kívánó én két férfi segítségével igyekszik nyelvet találni. Egyikük, a valóságos Iván közvetítésével a hétköznapi túléléséhez szükséges tanulmányok változtatják egymást a szövegben. Másikuk, a kísértetszerű Malina egy letűnt szellemvilág többnyelvűségét és interkulturális meghatározottságát közvetíti az én felé. Az én és a nyelv viszonya az én redukciójában és a nyelv burjánzásában mutatkozik meg. A használható, el nem koptatott szavak működőképese, a többi érvényét veszítette. A regény tapasztalata szerint ugyanakkor a nyelv egésze a nyelvszkepszisen túl is használható, hiszen ez az előfeltétele az írásműnek. Az írásmű azonban azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy a magába foglalt nyelvből fokozatosan ki ne oltsa a nyelvet használó ént. A nyelv nem számolódik fel, tovább működik akkor is, mikor az én kilép búvköréből, vagy ahogy a *Malinában*: eltűnik egy fal repedésében. A regénynek az én hiányában sincs vége. Már nem az én beszél, hanem az én nélküli nyelv.

(A világ kioltása)

Thomas Bernhard ismétlődő struktúrájában minduntalan éppen lejegyzí valaki mindazt, amit másoktól hall, de ez nem események rögzítését jelenti, hanem számadást szavakról, artikulációs modellekről. A (le)jegyzők szószövegek, -hálók készítői. Monomániásan azon munkálkodnak, hogy a nyelvi megszólalás materializálásával teremtsenek rendet, leljék meg helyüket a világban. Ehelyett maguk is belegabalyodnak ebbe a hálóba. Bernhard hősei a fullasztó világ ellen a szóval támadnak, a szóban keresnek védelmet. A nyelvi alak így teljességgel elfojtja ugyan a primer valóságot, de immár önmaga válik fojtogató közeggé. A szóáradatban menekvést kereső én éppen a szavak ismétlődő körforgásában roppan össze. Bernhard nem kínál kiutat az egzisztenciális rettenetből. Nála a világ valóban az utolsó stádiumából oltódik ki.

E világ- és öngyűlölő osztrák nagymester, a világot jelentő deszkák tragikomikus clownja rendkívül módszeresen és következetesen lapátolja fanatikus olvasójára a létezés összes elképzelhető szennyét. Könyveinek (drámáinak, elbeszéléseinek és regényeinek) örültek és örültjelöltek, öngyilkosok és öngyilkosjelöltek a szereplői, akiket meg gondolatlanul és minden felelősség nélkül belepottyantottak a világba, akiket az eredendő bűn fel nem ismerése következtében félre neveltek, akik a gyűlölt családi fészekből sérülten elmenekülnek, el a világtól, a kanti tiszta ész és a hegeli szellem, a tudományok és művészetek hermetikusan zárt fellegvárába, hogy létrehozzák a maguk nagy művét, hogy megvalósítsák fixa ideájukat, hatalmas, mindent átfogó, az univerzumot is megrendíteni kész tanulmányukat, könyvüket, építményüket vagy zenedarabjukat. Strauch a *Fagy* (Frost, 1963), Konrad a *Mészégető* (Das Kalkwerk, 1970), Roithamer a *Korrektúra* (Korrektur, 1975), Rudolf a *Beton* (1982), Murau a *Kioltás* (Auslöschung, 1986) figurája – mind ugyanaz a nyelvi kijelentésekben megnyilvánuló, létező és önmegsemmisülő figura. A hallást, a körpiramist, a Goldberg-variációkat, a Mendelssohnt illető művek – mind ugyanaz az óriási vehemenciával körülbástyázott és szétomlasztott mű. Weng hegyi falu, Sicking és Wels környéke, Altensam, Bécs – legyen centrum vagy periféria, Bernhard irritáció alatt szenvedő koponyaembereinek és azok agymunkáinak mindenkor utolsó világa (ön)kioltódik és (ön)ismétlődik az (ön)generált és félreértett nemzés természetellenes rendje szerint. Mert hiába törekszenek, hogy elérjék tökéletesen izolált és steril állapotukat, hogy megszüntessék a világot, a civilizációt, a társadalmat, a szellemellenes

érzéki bizonyosság, az úgynevezett emberi fejlődés zavaró tényezőit, magukban hordozzák önellentmondásaikat. A test létének nyomorúságát a számtalan testi nyomorékság és rútság, az elszellemtelenedést pedig a számtalan eszmezavar jelzi. A koponya, a fej, az agy úrtartalmának elmeszesedése jelzi a bernhardi figurák szellemi irritációját, és ez nem csupán metaforikus értelmű. Az egyén léte az egzisztenciális rettenet ismétlődő példája. Mindenfajta kísérlet eleve kudarcra ítéltetett, csak az öngyilkosság és az örület vezethet ki a lét labirintusából. Innen a vágy a betegségek, a halálos betegségek, a pusztulás, a halál iránt, amelynek testi és lelki vonatkozása éppolyan erővel rombolja Strauchot, Konradot, Roithamert, Wertheimert, Paul Wittgensteint, mint a világot a maga elrákosodása. Gyűlölködnek és szitkozódnak, kilátástalanul és reménytelenül gondolkodnak, beszélnek és járnak (gehen und denken) egyik szövegből a másikba, ahol a név (figura és hely) bár mindig más, de a járás, a gondolkodás és a beszéd tárgya (hisz a végigviendő mű is csupán alkalom) monomániákusan és bevégezetlenül ugyanaz. Mint ahogy ugyanaz a nyelvi raszter is, amely egytől egyig védelembe burkolja és pusztulásba viszi a világ fennállása ellen beszélőket. Az önreflexivitás legitimálhatatlansága, a szubjektum töredezettsége, a világ történéseinek elbeszélhetetlensége a verifikálható példamondatok elhasználódásából következik. Bernhard ezzel radikálisan továbbírja az osztrák történet nyelvfilozófiai fejezetét, Bachmannhoz hasonlóan nála is Wittgenstein-parafrazisok jelölik ki a világ határait, de azokat az elviselhetetlenségig feszíti, úgy, mintha az egyébként zárt rendszert alkotó okfejtések valóban alkalmasak volnának a világ kaotikus állapotának leírására. Holott mindez csupán a nyelv káosza. A világ káosza a kioltásban talál rá a nyelv káoszára. De e kioltási aktusban a szubjektum már sem a nyelvet, sem a nyelven keresztül a világot el nem érheti. A *nyelvem határai, világom határai* a határátlépés poétikai szükségletét célozza. E rendszeres példastatuálás, a határátlépés pedig egyértelműen az olvasót van hivatva annak egzisztenciális hitéből kioltani.

Bernhard gyermekkori paradicsomával szembehelyezkedve zúdítja rá a felnőtt Ausztriára haragját, s akkor menthetetlenül újra ama egzisztenciális kontingencia-tapasztalat poétikai megnyilvánulásánál járunk, amely a szerző Lebensweltjének leképezését igyekszik megteremteni. Bernhard Ausztria-gyalázása egyszersmind a közép-európai gondolat reménytelenségének legyalázása, s további értelemben Európa működésképtelenségének bejelentése, a szellem elmeszesedésének reakciós és reaktív újramondása. A bernhardi ének a világgal szemben csődöt kell mondania. Ez következik a hagyomány történetéből. A teljességre törekvő és azt eredménytelenül ostromló én csak és kizárólag illúziókat táplál. Az egész megragadhatatlansága ugyanakkor a világgal történő dialógusban is zavart kelt. Az egész ugyanis birodalmi gondolkozásra vall. A szétesés lesz az én egyetlen kimondható tapasztalatává. Ugyanakkor nem csak az én roppan össze a kimondhatatlan egész súlya alatt, de a világ is fokozatos kioltásra ítéltetik. A megismerés igénye és a tapasztalat közti határ a szubjektum mozgási tere. Az egész hirtelen válik semmivé. Határsértés történik, az én kilép mozgásteréből, s bár nincs más konzekvens útja, vele együtt szétfoszlik a világ utolsó értelme is. Mindez egy olyan életműben koncipiálva, amely az egzisztenciális rettenetet kultúrantropomorfizálja, lokális színteréről pedig a világra vonatkoztatja. Az egész bernhardi kontingencia-rettenetét érdemes összevetni a Bachmann- és a Menasse-féle variációval. Bachmann figurája (*A harmincadik év* című elbeszélésben) centrifugális erejű pusztulásként éli meg az egész befoghatatlanságát egy könyvtár olvasótermében, a *Mindent* figurája új nyelvvél kívánja újratemteni az egész világot, s e kísérletének gyermeke lesz az áldozat. A Menasse-trilógia (*Die Phänomenologie der Entgeisterung*) a lukácsi regényelmélet eposzi nagyságát, egészen törekvő igényét a hegeli szellem elszellemtelenedésének állapotában travesztiaként viszi át meg nem írható reflexióvá.

(A világ ismétlése)

Peter Handke írásművészete következetes átváltozásában jut el a nyelvi kifejezhetőség újrafelfedezéséhez. Első elbeszélői szövegeiben, mint *A kapus félelme a tizenegyesnél* (Die Angst des Tormanns beim Elfmeter, 1970), *A rövid levél és a hosszú búcsú* (Der kurze Brief zum langen Abschied, 1972), *Vágy nélkül, boldogtalan* (Wunschloses Unglück, 1972) vagy *Az igaz érzés órája* (Die Stunde der wahren Empfindung, 1975) címűekben a kommunikációs lehetőségek szűkösségét tematizálta, bennük ugyanakkor már az is láthatóvá lett, hogy szavak és tárgyak egybeesésének, jelölő és jelölt simulékonyságának zavara irritációból művészi világlátássá alakulhat. Az, hogy a beszéd nem lehet a megértés forrása, sőt maga a megértés sem létezhet, ezt először egy olyan nyelvkezeléssel haladta meg, melyben kialakult nyelvi frázisokkal és klisékkel írt le történéseket. A nyelv ilyen értelemben még mindig megmerevedett, a valóságtól különálló jelrendszer, de éppen a valósággal való szembeállítás révén alkalmazható a valóság rögzítésére. Hogy azután Handke lassú hazatérésében (Langsame Heimkehr, 1979) valóban hazataláljon a nyelv szentségébe, ahol a korábbi tapasztalatok magánysituációja feloldódik, s általa megnyílik a nyelv, az emberi (handkei) létezés legfontosabb alapja. Handke ettől a pillanattól kezdve minden egyes művében a világ nyelv általi olvashatóságát rekonstruálja – Bernhardddal szemben. A dolgok és jelenségek világának, ahogy a szavak világának is, megvannak a maguk betöltetlen helyei; ez az üresség Handke olvasó figuráit mágikus módon vonzza, mert meghatározatlanságaik kihívják a fantázia betöltő erejét. Az olvasás, a betűzés, a nyelv felfedezése egzisztenciális kérdés. Az írásmű ugyanakkor nem jelek ellenvilágát, hanem a világ megközelíthetőségének alapvető metaforáját jelenti. Betűk dekódolásából és a világ leírásából, a világ betűző olvasásából teremődik meg a tapasztalat szövege, a poézis poézise.

Handke fő műve, *Az ismétlés* (Die Wiederholung, 1986) ennek megfelelően már magába foglalja a lét teljességének újbóli, ismételt körülírhatóságát. Az ismétlés, a határ, a lét, az idő, a látszat, a természet, a semmi, a világ a legfontosabb világtերemtő fogalmak e szótár szerint. Maga az ismétlés három szinten érvényesül az elbeszélésben: ismétlés *Az ismétlésben* az életmű meghatározó témáinak visszaemlése és összefűzése, ismétlés *Az ismétlésben* az életrajz visszahozása a gyermeki állapotoktól az egyén szocializációján át az elbeszélő megszólalásáig, ismétlés *Az ismétlésben* az út a nyelv felé, amelyen minden lépés az életbe és az időbe vezet. Handke írói szándéka olyan összefüggérendszer megalkotása, amely nem a mindenkori világ adott tényeinek struktúráját tartalmazza, hanem azon túl lépve és azt meghaladva egy mitikus kozmosz lehetőségét előteremtse, mely prototipikus alakokban mindent a helyére tesz: az idő mitikus idővé lesz, a szavak és a nevek helyébe pedig belép az örökkévaló pillanatot hordozó kép, a tényeket ellensúlyozó látszat. *Az ismétlés* ugyanakkor konkrét elbeszélés is, kusza-eposz, melyből olyan sorrendiséget kell kiolvasnunk, amelyben minden meglel(het)ji a maga helyét. Az elbeszélés szakadatlan folytatás (ésben lét), ugrás, levegővétel, örök útonlevés munkában-írásban. A cselekmény helyét az elbeszélés foglalja el, cselekménnyé maga az elbeszélés változik. És hogy a belső kontinuitás (írás és olvasás dialogicitásának poétikai folytonossága) tematikusan is jelzésértékű maradjon, a regény vándorló-émlékező írója felidézti első történetalakzatát, melynek fény, szél, lombzúgás és eső alkotta leírásában egy fiú a ház udvarán biciklit javít. Filip Kobal, az elbeszélés hőse, kisgyermekek társágában pusztán folyamatok felidézésével tesz elbeszélőként próbát. E korai kezdemények a versemérték tudatában, de még a megfelelő szavak hiányában folyamatosan készülődnek, hogy elbeszélhetővé váljanak.

Az ismétlés – irodalmi hagyományában – az utazási vagy fejlődésregény magasabb fokú ismétlése. Olyan műalkotás, amely energiáit állandó jelleggel a határok egzisztenciájából

nyeri. Ennek eredményeképpen – a más szocializációs és társadalmi környezet, egyáltalán: a határváltás hatására – elbeszélhetővé, jelenidejűvé és kollektívvé változik a múlt. A határ tapasztalata és átlépése ugyanakkor a nyelv és az emlékezés problémáját veti fel. Handke elbeszéléseiben az emlékezés nem tetszőlegesen történik, a dolgok, képek, események nem pusztán visszatérnek, minden egyes visszatérésnek megvan a maga értelmező funkciója. Mindaz, ami volt, az újraisméltés során megmutatja a maga helyét a mitikus kozmosz összefüggésrendszerében. Az emlékezés az elbeszélés szubkategoríája, feladata a történelem megszüntetése és a kollektív megnyitása. Az elbeszélés az ismétlés szintjén megújítás és elrendezés. Az emlékezés pedig állandó munkában lét, a megnevezhetőség irányába történő útkeresés. S mikor kimondhatóvá lesz az emlék, megtalálja helyét abban a sorrendiségben, ami maga az elbeszélés. Az elbeszélő e situáltságban nekifoghat elbeszélésének: »És...« Handke írásművei üres formáktól hemzsegnek, amelyek betöltésre várnak, hogy minden múltban történt a képzelet és a fantázia segítségével megelevenedhessen: a vakablakok ismétlődésében látja meg az időt Filip Kobal, az üres marhacsapások formája idézi fel benne egy másik, a szlovén nép kultúráját. Az elbeszélő észlelésének módozatát ilyen értelemben történelmi jelek geológiája és archeológiája határozza meg. A családtörténeti kutatás, vagyis az utazás epikus magvát alkotó bátykeresés terét határok, átjárók, küszöbök és távolságok jelölik ki. E tér maga pedig a szövegalkotás allegóriájaként van jelen az elbeszélésben. Üresség, távollét, hiány és látszat – betöltésük, felfedésük, megálmodásuk az elbeszélés által – ez a handkei ősvilág és birodalom alapmeghatározottsága. Ahogy Filip Kobal rendszeresen megcsodálja falujának címfestőjét-útmesterét, miként varázsolja az üres felületre a következő betűt, úgy teremti meg Handke is útjárása során a látszathalál írott-olvasott hazáját. Ugyanis Filip Kobal a kialakuló feliratban egy rejtett, megnevezhetetlen, ám éppen ezért annál pompásabb, s mindenekelőtt határtalan világbirodalom jelvényt véli felfedezni. Handke – poétikája szerint – a létező semmiből, a fehér papírból és az útonlét üres formáiból álmodik világot magának. A mindenkor elbeszélő – kiiktatva mindenfajta szerzői és olvasói intenciót – az irodalmi kommunikációs folyamat hagyományos elemeit helyezi hatályon kívül, amikor a szöveg üzenetét a szöveg médium mivoltába transzponálja. A szöveg egyszerre lesz üzenet és médium. Nem a táj lesz írássá, hanem maga a táj rendelkezik egyfajta írásképpel, és a leírásakor ennek az imitációja történik meg. Az elbeszélés nem az író nyelvén jön létre, hanem a leírt tárgy nyelvén. Ebben az ismétlő poétikában Filip Kobal eltűnt fivére nyomain halad dél felé, s ismétli át annak jegyzetfüzetét (írásképet) és szlovén szógyűjteményét (a szavak eposzát). Filip Kobal ennek megfelelően tekint írásnak minden körüllevőt, s elbeszélése gyermekkoráról, nyelvvesztéséről és bátyjáról akkor születik meg, mikor olvashatóvá: ismételhetővé válik a világ. Ily módon az írásfolyamat mibenléte éppolyan fontos részletét alkotja a mitikus kozmosz szerkezetének, mint a megfigyelő határtalan figyelmébe került bármely esemény.

Az elbeszélésre érdemleges események olyan ősképeket (mítoszokat és motívumokat) hívnak elő, melyekben az emberiség állandóan ismétlődő tapasztalatai csapódnak le. Filip Kobal élményei és tapasztalatai ennek az archetipikus helyzetnek megfelelően kerülnek rendszerbe, és az őt cselekvésre készítő erő írássá transzformálódik. A világ elbeszélője a visszatérés meghatározója. Így születik meg az a nyelvemlékmű (Sprachdenkmal), amely az elbeszélés egyik, de nem kizárólagos értelmezési tartományában a szétszóródott, elnyomott, államiság nélküli szlovén népnek irodalmi identitást, helyet, mítoszt és derűs jelenidejűséget biztosít a felejtés, a halál, a pusztulás ellen. E nyelvemlékmű olyan emlékek visszaidézésén (újraisméltésén) keresztül születik meg, melyek áthatolva az időn örök és folyamatos jelenként artikulálódnak, az idő eltüntette nyomok, ürességek pedig kitöltődnek. A nyelvemlékműben a húszéves emlékeit a negyvenöt éves idézi fel, s foglalja írásba,

teszi helyre családjá múltját és mítoszát, felfedezett népének és országának jelentőségét, ön maga lényegét és feladatát, abban a bizonyos mitikus kozmoszban, amely maga a sorrendiséget feltételező elbeszélés.

(A világ újrafelhasználása)

Hogy beszélhetünk-e a század- és ezredvégen, éppen a káosz újrafogalmazódásakor a történelemnek arról a hitéről, miszerint értelmes és céltudatos tartalommal rendelkezne, több mint kétséges, mondja regénytrilógiájában Robert Menasse. Az elszellemtelenedés hegeli fordított világa tiszta cirkusz. Menasse ugyanakkor nem áll le a posztmodern negativitásánál, újra és újra kezdi a történelem történetét, mert a történelemnek, a művészeteknek nem lehet vége, ha egyszer elkezdődött, retardált állapotában is folytatódik a világ. A szellem apokalipszisáról terjesztett próféciaik, mint ahogy az ellenkező töltetű, a Hegelt újraíró regényszűzsé, a világ számára egyformán felesleges eszmék. A világ lehet, hogy olyan, amilyennek leírják, de erről a világ nem vesz tudomást. Menasse világa az eredetiség kétségbevonásával és az elméleti rendszerek felesleges tényén ironizálva, a rosszul elsült megvalósulási kísérletek egy lehetséges történetét modellálja, amely modellben idézet a figurák élete, idézet az a megkonstruált világ, amelyben mozognak, idézet maga a regény. A véletlenszerűség e rendszert összetartó, idézetszerű erejének irodalmi tematizálása Menassénál az úgynevezett valóságos világ hiányzó rendjének ellensúlyozásaképp fogalmazódik meg, a szétesett, darabjaira tört, nyelvileg meg nem ragadható külső világhoz képest párhuzamos tendenciákat mutató belső, kohézióját még az irodalmiság kritériumaival, ha még oly átlátszóan is, de őrző lehetséges világok önstrukturáló és öngeneráló ellenpéldáiként. A véletlenszerűség és a rendszerszerűség egymást kizáró fogalmai abban az irodalmi (esztétikai és etikai) virtuális valóságban érintkezhetnek egymással, amelyben a mindenkori világalkotó, tudomásul véve a fennálló világ gerjesztette hagyományok újraértelmezésének szükségszerűségét, műkonstrukciójával szintetizálja a megoldatlannak és megoldhatatlannak tűnő problémákat, és válaszáat a fennálló rendszerrel, Menasse az osztrák irodalmi hagyomány színterén a fennálló rendszertelenséggel szemben fogalmazza meg. A világ kiüresedett helye betöltésre vár, és ezt az ironikusan, szinte már szarkasztikusan szemlélő epikus gondolatrendszer erősen átlátszó és koncepciózus ellenrenddel tölti be, ahol a korrespondenciák, illetőleg a véletlenszerűségek nem a virtualitásban létező feszültség fenntartására törekednek, hanem a világ kiüresedésének látszólagosan és átláthatóan betölthető, mondhatni hétköznapi, mindenfajta értelmezést nélkülözni tudó lehetőségére mutatnak rá. Menasse regénykoncepciója azon túl, hogy állandó öninterpretációs allűrjeivel felszabadítja olvasóját az igencsak gazdag, motívumok és emblémák alkotta szövegstruktúra felfejtésének és megfejtésének kötelezettsége alól, a véletlenek látványos tobzódásával azt is kívánhatja modellálni, hogy a végtelen számú permutáció lehetőségén felbuzdulva az olvasó saját kompetenciája szerint toldozgassa, egészítse a regény (lehetséges) struktúráját.

Menasse tisztában van azzal, hogy ha Hegel és Lukács *egészre* törekvő elméleti és objektív rendszerét a töredezett szubjektum iránytévészítésének travesztiájaként konyhafilozófiai szinten parodizálja, nem is egy, de mindjárt három regényen keresztül, akkor regényírói kvalitása igencsak megkérdőjelezhetővé válna, hiszen ha a regény valóban csak alkalom, eszköz téziseinek demonstrálása érdekében, nem pedig a valóság még felderítetlen tájait térképezi fel epikai nagyságrendjének megfelelően, elveszíti műfaji jelentőségét, és absztrakt jelentéshordozóból pusztán jelentésközvetítővé degradálódik. Menasse ezért nem is téziseket illusztrál a regénycselekményben, nem témája a világ megjobbítása,

mert az puszta idea, látszat lenne (a regényben), hanem elmeséli annak egy lehetséges történetét, mégpedig úgy, hogy látszólag ignorálja az európai regény, és azon belül is az osztrák regény metanarratív vagy önreflexív történeti-poétikai vívmányait (vagy éppen azok romhalmait), s tiszta elbeszélésbe kezd. Visszaemeli a cselekményességet és a lineáris történetmondást, a fejlődés- és családragény modelljét pedig három egymásra olvasható műegészben használja fel újra. Menasse régi rendet szimulál, miközben a könyvespolcra – többek között és tételszerűen – *A szellem fenomenológiáját* veszi le, felüti a tartalomjegyzéknél, s azt alulról fölfelé olvassa, úgyszintén tétélesen, s az ugyancsak újrafelhasználó Lukács korai esszéit idézi hozzá. Ha már a folytatásos szellemi termékek korát éljük, miért ne lehetne eljátszani a hegeli filozófia folytatásának lehetőségével? A lukácsi tükrözésemélet és polgári eposz újrafelhasználásával? Az igény: az egész igénye, a világ egészére érvényes magyarázómodell létrehozása. A világ azonban éppen visszafejlődött állapotában van, törtségekben, amin túl nem mutat semmi.

A téma és a rendszer (a rendszerszerű rendszertelenség) az elszellemtelenedési folyamat témája és rendszere. Leo Singer, az önjelölt filozófus és Hegel-szakértő próbál meg érvényt szerezni a világról tett ez irányú kijelentéseinek. Az első regény, az *Érzéki bizonyosság* (Sinnliche Gewissheit, 1988) szövegimmanens és metasztintű kijelentéseit figyelembe véve, valóságot szimuláló bevezető szöveg, egyfajta előszó, amely a majdani regényhez kell, hogy elvezessen, és amely egyben végeredmény is, melyhez a regény mozgása kell, hogy eljusson. Roman, az egyes szám első személyű elbeszélő, a Sao Pauló-i egyetem német tanszékének tanára, a szó szoros értelmében vett, a brazil sémáktól teljesen független, unalmas, hétköznapi életéről tudósít. Szellemi munkát akarván végezni egyetemi körökben maradt, és ezért, hiába a doktori fokozata, kénytelen volt valahol külföldön állást vállalni. Roman grammatikai, kauzális példamondatok gyártása közben monologizál és éli a maga érzéki bizonyosságát, szenved saját üressége miatt, amely kultikus idegességgel betöltésre vár. A külső cselekmény: női nevek és kocsmák váltogatása, szeretkezés, onanizálás és történetgenerálás. A belső tartalom: kínlás a hétköznapivá degradálódott szellem kiteljesedésének korlátai miatt, töprengések egy regény megírhatóságának kritériumairól, a véletlenek misztifikálásának szükségességéről. Mindeközben Brazília elosztrákosításának lehetünk tanúi. A környezet ugyanis annyira mentes a karnevál- és foci-sztereotípiá hangulatkeltésétől, hogy az egykor volt zsidó menekültek és exnácik szimbiózisa és kisebbségi léttere Ausztria Brazíliába történő problémátlan áthelyeződését jelenti. Minden ideológiai és erkölcsi ellentét a menassei Brazíliában feloldódik, az osztrákok pedig ennek következtében szabályosan otthon érezhetik magukat. Roman egyetlen vigasza a regénnyel való bíbelődés. Roman kedvenc figurája Leo Singer, aki az Esperança bárban az érzéki bizonyosság tanait hirdeti, és róla veszi a mintát egy szellemi ember tragikus kimenetelű történetének regényszerű megírásához. Ez a regény lesz *A regény kora* (Selige Zeiten, brüchige Welt, 1991), melyben visszavarázsolódik a mindentudó elbeszélő, aki azonban egy dologgal mégsem tud mit kezdeni, s ez az eredeti szerzőnek, Romannak köszönhető: hogy hogyan is függenek össze dolgok, történetek, motívumok egymással. És itt kezdődik a szerzői játék, mert először a fikció valószerűsítésével a regény regénye íródik meg az élet véletleneiről, majd azután maga a regény (nem hagyva ki az olyan lehetőségeket sem, mint Roman szerepeltetését bizonyos történetrészletekre történő visszautalásokkal). Menasse innen továbblépve Leo Singer nevében megírja annak szekunder művét, és végezetül a zárórész újra Roman történetét próbálja egy videokamera segítségével elmondani. A harmadik regénynek, a *Csúszásirányváltónak* (Schubumkehr, 1995) azonban már nincs elbeszélője, egymástól teljesen független, rendszertelen összefüggések, motívumok és történetek követik egymást. Menasse anakronizmusa iróniától cseppet sem mentes. Különösen kilóg *A regény korából*, ahogy feltámadni készül a regény széles epikai íve, a pozíciójába visszahelyezett mindentudó elbeszélő, aki állandón elemez, boncol, magyaráz és félreérthetetlen jelentésrétegekbe vezet szinte már

súlyosan didaktikus módszerével az olvasót. Menasse a regény totalitásával az epikai nagyformát éleszti újra és a reménytelenül széthullott világ összefüggését billenti helyre.

(A világ kitalálása)

Christoph Ransmayr írásművészete – különös tekintettel *Az utolsó világ* (Die letzte Welt, 1988) és *A Kitahara-kór* (Morbus Kitahara, 1995) kanonizációs előfeltételeire – az elbeszélés, a könyv és az írás funkcióját tematizálja, s ismétli valóság és imaginárius köztes terében. Az elbeszélés egységesítésében – akár dokumentatív, akár fikcionális szövegmegalkotottságot előfeltételezünk –, a mindenkori referencialitás rendkívül erős történetalakzatot képes leírni, mintegy sokkolva a valós történet és a képtelen, helyesebben: képalkotó nyelv feszültsége közt olvasót. *A harmadik légtér, avagy színpad a tengeren* (Die dritte Luft, oder eine Bühne am Meer, 1999) című beszédében az elbeszélő szabályosan elvarratlanul hagy bizonyos mondatokat, megcélözva nyelvi történet, referenciátörténet és az általuk megképződő világmitológia légiesítését. Valóság és imaginárius elbeszélői feszítettségének e fokozatos módosulását mutatják a *Surabayai út* (Der Weg nach Surabaya, 1997) című prózagyűjteményét alkotó riportok, elbeszélések, beszédek – időbeli rendezettségükben. E kötet koncepciózus egészét tekintve, ha Ransmayr riportjaiban Kaprun örült és halálos építkezéséről, az osztrák idillbe vetett fogoly- és kényszermunkatáborokról, Európa utolsó császárnőjének születésnapjára köszöntéséről vagy az észak-frizek mindennapi életéről beszél, kisprózájában pedig Knosszosz labirintusába, Przemysl aranykorába, Kelet-Jáva útjain rohanó teherautók platójára vagy az indiai romváros, Fatehpur kihunyott ragyogásába vezeti az olvasót, megtehetné, hogy megkülönböztesse egymástól a valóságtudósító és a világgitaláló nyelvét. Az elbeszélésen kívül azonban semmi nem rendelkezik az egész tulajdonságával, így miközben a valóság – betölthetetlen fehér foltjai következtében – a végtelenségig osztható, addig a ransmayri írásművészetben maga az elválaszthatatlan és oszthatatlan elbeszélés változik egész világgá.

Ez az elválaszthatatlanság és oszthatatlanság a poétikai védjegye *A Kitahara-kór*nak, mely történetalakzatában az utolsó utáni világok létjogosultságára mutat rá, miközben és végeredményben a II. világháborút követő újjáépítések disztópikus változatát képviseli a regény túlesztétizált, tautológiáiban önmagát jelentéstelenítő kész nyelvvel, szépségével és fennkölttségével. A XX. század sokszerű, meghatározó tapasztalatának érvényes parabolája, különösen az elhallgatott, átváltoztatott nevek és a csúsztatott, lebegtetett történetek montázsolásának eredményeképpen. Ransmayr regényének etikai elve akár paradigmaváltóan is rá tud kérdezni az Auschwitz utáni művészet problémájára, különösen a borzalmak ábrázolhatóságának legitimitását illetően. Miközben *A Kitahara-kór* célja sem több, sem kevesebb: Ransmayr a regény egyik koncentrációs táborlakójának, majd főlvigázójának, Ambrasnak példáján mutatja, hogy a múlt változatlanul tovább él fél évszázad távolában is, s azon semmiféle hivatalos vagy félhivatalos emlékezés-rituálé nem segít. Az én szétzúzásának tapasztalatát semmiféle eszközzel nem lehet kollektívvé változtatni.

A Kitahara-kór történetalakzata – a látszat, a láthatóság szerint – egyenes vonalú cselekménysort mintáz, amelynek belső történeti ideje megegyezik a regény másik figurájának, a később született Beringnek az élettörténetével. Ugyanakkor Bering látszólagos teljes élettörténete ellenére sem lesz a regény kiemelt főszereplője. Ambras és a harmadik főszereplő, a bűnös-áldozat árnyékában élő Lily elbeszélései részben élettörténetük generális és meghatározó szakaszait, részben Bering elbeszélésébe épülő, azt alakító eseményeit tartalmazzák, függetlenül létező és érvényesülő, egyenértékű és individuális

világégeszéként. Látszólag Bering életének eseménysorába épülnek be Ambras és Lily elbeszélés-szekvenciái, de mégsem a fő eseménylvonal eltolódását hangsúlyozza ezzel a mozgó regénystruktúra. A *Kitahara-kór* ugyanis nem egy egyenes vonalú fejlődési irány ábrázolásában fejt ki etikai mondanivalóját, hanem éppen egy visszahajló, magába forduló életút vonal tapasztalati, érzelmi és kapcsolatbeli szituálásában. Ennek értelmében a regény története: a világ átváltoztatása a modern és a posztmodern dialógusképtelensége következtében a premodern állapotba jut vissza. Az archaikus nevek gyakorisága is a modern előtti állapotok bejelentését szolgálja, miközben a természet veszi át fokozatosan az ember utáni vagy ember nélküli állapotok meghatározottságát. A vadon visszatérése, a növényvilág burjánzása Moor épületein, az Ambras villáját őrző vad kutyák, a Moor lakosait fenyegető, bőrbe öltözött hordák megjelenése a mindenféle kultúra előtti vadonhoz történő visszalépést jelentik.

A ransmayri elbeszélés az olvasás hermeneutikai linearitásával szemben a történet világát felépítő tényállásokat olyan relativizált rendszerhez rendeli, amely az elbeszélői funkció mozgó meghatározottsága következtében megbontja a megszokott tér-idő kontinuumot, átjárást, átváltozást eredményezve nem csupán a regény világát meghatározó temporális és lokális koordináták, de a nevek és a nevekhez tartozó történetalakzatok között is. A regény egészére jellemző, hogy ahol pontos helymegjelölést várnánk, ott félelmetes dimenziójú tér-idő-kijelölést kapunk. Utóbbi pedig anélkül oldódik fel a mondatok meanderszerűségében, hogy végleg eltűnne onnan. Ez a viszonylagosság nem csupán feszültséget teremt a különböző értékítéletek és etikai szempontok alapján azonos joggal megközelíthető világrétegek között, de tudatosítja is azt az olvasói nézőpontot, amelyre igényt tart egy, az átváltozás-elve koncipiált regényvilág: az állandó átmenet figurális szférából lokális szférába, vagy az idő-kijelölés átcsúszása térkoordinációba olyan regényvilágot teremt, amely nem előre meghatározott törvényszerűségek alapján konstruálódik, az olvasás során pedig további (állandó) alakulásban és változásban van. A regényvilág koordinációs pontjai e struktúrában egymásra írva, egymásba változtatva fejtik ki világteremtő hatásukat. E rendező elv, amely nem csupán egészében képes megragadni – az önreflexivitáson túl – a maga történetét, alkalmas a részletek modellálására is: a világ generális leírására, a világ kondícióját meghatározó etikai elv meghatározására, e kettő összefüggésrendszerében a három főszereplő: Ambras, Bering és Lily különös sorsának értelmezésére – egy, az utolsó világok utáni világállapotban. A *Kitahara-kór* enigmája, a látás fokozatos elsötétülésének megnevezése felfüggesztési pontként szolgál mind a világ etikai meghatározottságában, mind a világ kiépülésében, mind az individuális történetek alakulásában. A jelenség átváltoztatható a világ kondíciójának megfelelő ontológiai metaforává is. A *Morbus Kitahara* állandó metamorfózisát jelöli ki nem csupán önmagának, de a regénytörténet egészének is. Ambras, Bering és Lily a *világ* egészére érvényes, lassú elsötétülési folyamatnak, a dehumanizálódott történelemnek a foglyai. A jelent lehetetlenné teszi a hatalmi mozgatóerő, és nem marad más számukra, csak a múlt néhány pillanata vagy az elérhetetlen jövő vágya. És amikor felismerik a múlt e vágyott, vagy a jövő végső pusztulásának pillanatát, ők is kilépnek, kioltódnak a világból, a mindenkori kitalált, utolsó világok történetéből.

(A világ, ha osztrák II.)

A XX. századi osztrák regényirodalom esetében mindvégig egyfajta posztmodernségen túlmutató, azt egyfolytában magába gyűrő és reflektáló, interkulturális szituációban létező történetalakzatról van szó. A mai németországi német nyelvű irodalommal szemben az

osztrák irodalom máig megőrizte speciálisan egzisztenciális irányvonalát, mely globális, mindenre kiterjedő életműprojektekben nemcsak feszegeti e létkérdéseket, de alapvetően a nyelven keresztül történő megismerési folyamatok lehetséges modelljeit is felvázolja. Az, hogy az életmű mint olyan nem veszítette el érvényét, nagyban hozzájárul a világképek és a látásmódok nem pusztán részletekre koncentráló működéselvéhez és az elbeszélés minden elméleti kríziséen túlmutató egésszerűségéhez. Az osztrák regénytörténet egyéni ismétlődérendszerei megszüntetik azokat a helyi érvényű és szűkös határokat, amelyek csupán egy bizonyos irodalmi intézményrendszeren belül és kulturális beágyazottságban értelmezendők. Ez pedig már az európai regény – világregény körforgásába történő kapcsolódást jelenti, melynek interkulturális meghatározottságát az osztrák regény éppen a periférikus hagyományból származtatja.

Az utolsó világok paradigmájában a világ természetszerűleg egyszerre első és utolsó, mivel mindenkor, hiszen bennük valóság keveredik a képzelettel, hogy általuk válják belakhatóvá az olvasott írás lehetséges világa. Az európai kultúra(r)omlás sorozatának lehetséges világaiban a mindenkor maradó szubjektum számára a világ azért utolsó, mert mindegyikőjükre vár a maga utolsó világa. S mert a közös helyszín sem áll másból, mint utolsó világok virágzó romhalmazának sorozatából. A regény e századvégi osztrák szövetén a feljegyzések erről a szubjektumkioltó romjárásról tudósítanak. Az osztrák regényirodalom mindenkor utolsó világaiban az eltűnő protagonisták a világot még egyszer, utoljára szöveggé igyekeznek megérteni, és szöveggé igyekeznek azt alakítani. A szerzők – és az olvasó elbeszélők – nekifeszülnek a pusztító történelemnek, a világot töredezettségében is újramesélik, miközben az én és a világ közti határt rendszeresen és önkényesen, a történelemnek megfelelő tapasztalatok hatására eltolják, hogy lebegő, Ausztria feletti, általános érvényű XX. századi regénytereket absztraháljanak.

Pataki Ferenc

A rendszerváltás fénye és árnyéka

Alig hihető, hogy a rendszerváltó fordulat óta immáron két évtizednyi idő – csaknem egy emberöltő – pergett le. Hozzávetőleg annyi, mint a szabadságharcból a kiegyezésig, vagy ameddig az időtlenül hosszúnak tetsző Horthy-korszak tartott. Az akkoriban születettek fiatal felnőttekké serdültek; az akkori ifjak életük delelőjén járnak. 1956 élő tanúi és a Kádár-kor nemzedékének tagjai elvonulóban vannak. A magyar társadalom mai állapota azonban a gyökeres változások ellenére sem kelti a konszolidált, alkotásra serkentő nyugalom képzetét; a legkevésbé sem látszik igazolni a rendszerváltás időszakának euforikus reményeit. Sőt, a bizakodó várakozások rövid lejáratú fellobbanása fokozatosan átadta helyét a „rosszkedvű ország” tünetegyüttesének, majd napjainkra ez is átváltozott az „ingerült ország” zaklatott és megosztott közérzületébe. Az „ezt akartuk, és mégsem pontosan ezt” felemás és tanácstalan közhangulati állapota járja át a honi társadalom pórusait. Vajon miért? A higgadtan elemző válaszadást sokféle – ám egyaránt érvényes és jogosult – síkon megkísérelhetjük: történeti és geopolitikai, gazdasági és politikai, kulturális és személyes tényezők egyaránt kínálhatnának vizsgálódási terepet. Ezúttal azonban csupán a valóságnak az a metszete fog érdekelni, amelyet Bibó „*kollektív lelkiállapotok*”, „*társadalomlélektani valóság*” vagy „*társadalomlélektani erők*” elnevezéssel illetett. S éppoly valóságos társadalmi tényeknek tekintette őket, mint a „keményebb” gazdasági és politikai fejleményeket. Egyebek közt ezek elemzése révén remélte megelni a normális egyensúlyt és az egészséges mértéket az „*észellenes emocionalizmus*” és az „*ösztönellenes racionalizmus*” között. Másként aligha lehet majd kikecmeregni a „*kisállami nyomorúság zsákutcájából*”.

1.

Történelmi örökség és újramezdés

Vajmi keveset érthet meg a magyar rendszerváltozásból és annak utóéletéből, aki azt egyetlen, elszigetelt és önmagában álló aktusként szemléli. A fordulat eszmeköre és mozgatóerői benne gyökereztek a közeli és távoli nemzeti múltban, legközvetlenebbül 1956 örökségében, miközben a jövő felé kívántak új utakat nyitni. Mindemellett nem kizárólag belső erők autonóm mozgásának és küzdelmének eredményeként zajlottak le. A szakítás és az újramezdés a hódító és függésben tartó birodalom összeomlásának és az ennek nyomán létrejött új geopolitikai helyzetnek viszonyai közepette vált lehetségessé. Egy újgyarmati rendszer került megoldhatatlan válságba; a rendszerváltás hulláma végig-söpört a Baltikumtól a Balkánig és Berlintől Tbilisziig. A nemzeti válságok egy egész *régio krízisét* tükrözték. Ez a hármas kontextus – vagyis a *nemzetközi alaphelyzet*, a *nemzeti múlt* és

az elővételezhető *jövőképzet* – határozta meg az események dinamikáját: a benne működő látható és láthatatlan mozgatóerők együttes hatását.

Világosabban rá kellene eszmélnünk arra, hogy a rendszerváltás valójában a 20. századi magyar történelem derékba tört és torzóban maradt nagy *demokratikus nekirugaszkodásainak* újabb – remélhetőleg immár sikeres – betetőző fejezete. 1918 szerencsétlen időben született „*őszirózsás*” forradalma, 1945–48 antifasiszta háborúban létrejött demokratikus koalíciója, 1956 forradalma mind kísérlet volt arra, hogy az európai szellem nagy modernizációs vívmányait – az emberi jogok deklarációját és a parlamentáris demokráciát s velük a gazdasági prosperitás teremtette közjólétet – meggyökereztesse hazánkban. Ezzel az 1848-at előkészítő nagy reformnemzedék reményeit is bele kívánta foglalni a modern demokrácia örökségébe. E remények szolidaritáskeresőjét már Vörösmarty megfogalmazta:

*„Hogy a legelső pór is kunyhájában
Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvérim vannak: számos milliók!
Én védem őket, ők megvédnek engem
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.”*

Ezeket a nekirugaszkodásokat tekintélyelvű és totalitárius belső hatalmak vagy külső erők, olykor ezek valamely szövetsége tiporta el. De a bennük rejlő szándék – a „*felzárkózni Európához*”, „*tündérkertté*” varázsolni a „*magyar ugart*” – mindig is foglalkoztatta a jobbák képzeletét. A rendszerváltoztatás ebben az értelemben *hagyományfolytató és egyúttal -beteljesítő*, jöllehet ez a minősége gyakran belevész a mindennapi acsarkodások indulati örvényébe s a nehézségekkel való küszködés szűrkeségébe. Egyébként is: ma még csak *esélye* van rá, hogy beteljesítse történelmi előzményeinek örökségét. De Bibó okkal figyelmeztet: a történelem által kínált esélyeket el is lehet puskázni. Ennek kockázata pedig inkább nő az évek múlásával, mintsem hogy csökkenne.

A történelmi tudat zavaraira utalnak azok a viták is, amelyek – hol nyíltan, hol csak a jelképek nyelvén – akörül forognak, hogy vajon melyik történelmi pillanathoz kell „*viszszakapcsolni*” a *magyar történelem megszakadt folytonosságát*. 1956 kézenfekvően kínálkozott, de túlságosan is történelmi „*vaku-pillanat*” volt ahhoz, hogy szimbolikus jelentésén túl részletes programmá is váljék. A II. köztársaság születési körülményei (1946) – a nemzeti függetlenség korlátozása mellett is – támpontul szolgálhattak a többpárti parlamentarizmus és a republikánus eszmények érvényesítéséhez. (Aligha véletlen, hogy Bibó ezt kívánta fejfájára íratni: „*Élt 1945–1948*”). De az 1949-ben elfogadott alkotmány, amelynek radikálisan átformált változata szabja meg mai jogállamiságunk kereteit, már elviselhetetlenül „*zord időkben*” született. Mint tudjuk, akadtak, akik a Horthy-rendszerhez kívánták igazítani az új rend történelmi időszámítását, nem döntvén el, hogy a névadóhoz vagy inkább Bethlenhez vagy Gömböshöz, esetleg Telekihez – netán mindegyikhez – kívánnak visszakanyarodni.

A rendszerváltoztatás azonban nem valamely történelmi pillanathoz vagy történelmi szereplőhöz, hanem egy *hagyományhoz* és egy *kollektív* reményhez óhajtott visszafordulni: a *republikánus demokrácia* hagyományához és az inkább csak sejtett, nehezen meghatározható valódi *európai szellemiséghez*, a „*lelkek nevelőjéhez*”, a „*nagy homlokú, könyves, vén*” Európához, amelyhez Kosztolányi esengett:

*„Ha mostoha is vagy, viaskodom érted
és verlek a számmal és csókkal igézek
és szókkal igazlak, hogy végre szeress meg.” (Európa)*

Az eddigi nekiveselkedések azonban – mint tudjuk – a sokat emlegetett zsákutcákba torcollottak: rendi vonásokkal terhelt, tekintélyelvű rendszerekbe, totalitárius diktatúrákba. Az ország e szó teljes értelmében kikínlódta azt az esélyt, hogy a maga hagyományaihoz igazodó, testére szabott demokratikus keretek között élhessen, és *szabadon kísérletezhessék* azok legalkalmasabb formáival és szabadság-technikáival. Ebből a szempontból kifejezetten hátrányos volt, hogy a rendszerváltó fordulat pátosza és ösztönzött tömeghangulata a *tagadás*, az *elutasítás* gesztusából és indulatából táplálkozott. Jóval kevesebb figyelmet kapott annak a latolgatása: *mi lép a helyébe?*

A *lényeges* illetően nem támadtak kétségek; közkeletű evidenciának tűnt fel: jöjjön a „nyugati minta”! Az, amit a turistautakon is megtapasztaltunk; a bécsi kirakatok tüstént – vagy legalábbis belátható idő alatt – települjenek át hozzánk. Ám a *részleteket*, amelyek a nemzeti történelem folytonosságából, a visszanyert függetlenségből és belső szabadságból s az új világhelyzetből eredhettek, s teret nyithattak a kollektív találekönyságnak és vállalkozókedvnek, jórészt homály fedte. Olykor még kérdéssé sem fogalmazódtak.

A *gyökeresen átdolgozott alkotmány* látszólag világosan felrajzolta a távlatokat. A maga tömör és elvont nyelvén programszerű igénnyel megfogalmazta a jövő mozgásirányát, mondván: a „*többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenetet*” kívánja megalapozni és keretbe foglalni. De már az induláskor kitűnt, utóbb pedig szembeszökővé vált, hogy a *kulcsfogalmak jelentése* tág értelmezési tartományban mozog. S ez nem csupán az államjogi-alkotmányossági kérdéseket érinti. Hogy pontosan miképpen alakuljon a gazdaság és benne a mezőgazdaság? Milyen legyen az ésszerű önkormányzati rendszer? Milyen irányban változzanak a társadalmi nagyrendszerek (az egészségügy és az oktatás)? Hogyan alakuljanak a civil társadalom funkciói? Mindez nem bocsátatott részletesen a társadalmi közvélemény ítélszéke elé. Már csak azért sem, mivel e kérdések körül nem alakult ki széles körű egyetértés a rendszerváltásban érdekelt politikai erők között sem.

A magyar társadalom úgy lépett a rendszerváltás korszakába, hogy mindezek a kérdések valójában nyitva maradtak, s arra vártak, hogy a későbbi figyelmes *tapasztalati ellenőrzés* a valóságos szükségletekhez igazítsa és módosítsa őket. Az új kormányzat akarva-nem akarva arra kényszerült, hogy főképpen a múlt lebontásával, a „*felszámolással*” és az új alapok lerakásával foglalkozzék (privatizáció, mezőgazdasági tulajdonviszonyok rendezése, kárpótlás, új külgazdasági orientáció, a pártvagyon hasznosítása, kádercserék). Jóval kevesebb ideje és ereje maradt a *hosszabb távú, programszerű* tennivalók mérlegelésére, a demokratikus technikák részleteinek kidolgozására és eredeti lelemények, „*hungaricumok*” istápolására. (Amilyen például annak idején – merőben más viszonyok között – a háztáji és a közös gazdaság szimbiózisának felfedezése volt.) Talán ezért is érezte úgy Antall, hogy „*kamikaze kormány*” élén áll.

A maga elvont általánosságában és a nyugati példák meggyőző ereje láttán természetesen nem támasztott kételyt a „*parlamenti demokrácia*” célkitűzése. De napjainkra fokozatosan ráeszméltek a politika szereplői, és hatásukra a közvélekedés, hogy a *képviselési és a közvetlen demokrácia* (vagyis a tömegakciók, népszavazások, utcai demonstrációk) viszonya és aránya lépten-nyomon kérdésessé tehető. S merőben más lesz az álláspontja (és érdeke) a hatalom sáncait ostromló erőknek, mint a hatalmat éppen birtokló, s ezért a képviselési elvet hangsúlyozó tábornak.

A pártok között már kezdettől fogva voltak „*egyenlőbbségek*”, vagyis azok, melyek elérték a parlamentbe jutás küszöbét. A többiek nem formálhattak jogot a parlamenti képviselésre. Ez főként a későn ebredőket és későn jövőket sújtja, azokat, akik nem ülhetek ott a kerekasztal mellett. (Az már személyes megítélés dolga, hogy egyformán fáj-e értük a szívünk.) Ennek kétségtelenül voltak és vannak pragmatikus előnyei: működőképesebbé

tették a hatalom gyakorlását és az államigazgatást. De az már erősen kétséges, hogy az elv vajon a demokrácia alapkövébe vésett örökérvényű igazság-e, avagy a tapasztalatok nyomán újra tárgyalható és módosítható *eljárási technika*.

S talán említésre sem érdemes, hogy újra és újra terítékre kerül a *parlament második kamarájának ügye, a képviselők kívánatos száma, a választás lebonyolításának módja és a pártfinanszírozás nyugtalanító rendezetlensége*. Valamennyi kérdés körül kiélezett és megosztó viták zajlanak; halvány remény sem mutatkozik az egyetértésre.

Fatális körülmény, hogy a „*szociális piacgazdaság*” oly vonzó és kívánatos modellje éppenséggel a rendszerváltás időszakában roppant meg, s a kibontakozó globális válság közepette aligha remélhető változatlan újjászületése. Ezért azután egyre több eszmecsere folyik az állam lehetséges és kívánatos gazdasági szerepéről és bizonyos – korábban vitathatatlanak hitt – dogmák megrendüléséről, mint a „*minél kisebb állam, annál jobb*” hiedelme vagy a piac varázserejébe vetett hit, valamint az a feltevés, hogy az állam mindig és sorsszerűen „*rossz gazda*”.

A tapasztalatok nyomán arra is ráébredhettünk, hogy milyen ravasz és bonyolult dolog a jogállami elveknek a *józan ésszel és a társadalmi igazságérzettel* összehangzó alkalmazása. Tele vagyunk le nem zárt, s egyhamar le sem zárható nézeteltérésekkel. Létezik-e fontossági és értéksorrend az egyes deklarált és alkotmányunkban foglalt emberi jogok között? S ha igen, miképpen kell azt érvényesíteni? Ha pedig nincs, mi következik ebből a jogalkalmazásban? Vajon definiálható-e a *közjó*, s ennek nevében lehet-e korlátozni a személyes és részérdekű jogokat (a gyűlöletbeszéd tilalmával, a nyilvánvaló erőszak és agresszió megfékezésével)? Mindez végül is abba a kérdésbe torkollik, hogy meddig terjedhet és milyen eszközökkel élhet a *demokratikus rend legitim önvédelme*. Más szóval: milyen határok között érvényesek és tanulságosak mindmáig a weimari köztársaság történetének leckéi?

A rendszer váltó magyar társadalomnak sajnálatos módon hiányos és szelektív a *történelmi tudata*: a mindennapi valóságérzékelés a mindenkori jelen fogságában vergődik. A mindig csak töredékesen felidézett múlt jobbára csak szimbolikus események és alakok szabadon fosztogatható múzeuma: nagy diadalok és nagy fájdalmak foglalata, nagy hősök és gyalázatos honárulók sereglése. A múlt nálunk gyakran pusztán a *jelen ürügye* és az *önigazolás forrása* vagy hivatkozási alapja. Csak ritkán lesz a *teljes valóságot* átfogni kívánó, elemző gondolkodás tárgyává. (Természetesen nem a történettudományról, hanem a mindennapi történelmi tudat állapotáról beszélünk.)

Az elmondottak valójában egyetlen eszmét kívánnak sugallani: a demokrácia nem egyszerűen meghatározott politikai rendszer, hanem *egyéni és közösségi életforma* is. Akkor lesz érett, és akkor ölti magára az ideáltípusában foglalt minőségeket, ha kialakulnak és megszilárdulnak az állampolgári lét és életvitel, a mindennapi kapcsolatok demokratikus formái és érintkezési módjai. Ha a mai gyűlölködő és idegenkedő szembenállások rovására inkább a megértő (empatikus) türelem hódít teret, és fokozatosan érvényre jutnak a *konfliktuskezelés és konszenzuskeresés* emberi léptékű technikái. Vagyis szaporodnak a „*szabadság kis körei*”.

Ennek azonban van egy mellőzhetetlen előfeltétele. Rá kell eszmélnünk, hogy a demokrácia lényegét tekintve *önelemző, önkorrigáló, s ezért önfejlesztő rendszer*. Persze éppen napjainkban lehetünk tanúi, mekkora külső erők – válságok – zúdulhatnak rá. De alkalmazkodóképessége és önszabályozó szabadsága azon múlik, hogy képes-e *tulajdon kollektív tapasztalatait állandó önreflexióval követni*, s ennek nyomán intézményes és alkotmányos-jogi életkereteit rendre hozzáigazítani az új feltételekhez. Ezért lehet a demokrácia *szabadon kísérletező társadalom*; az alkotmányában foglalt alapértékeken kívül nem kötik sem dogmák, sem bélyegként bénító külső függések.

Ha ez a meggyőződés az állampolgári eszmélkedés szerves része lesz, a demokrácia rendje új erőforrások birtokába jut. Midőn Obama híveinek tömege azt kiáltotta: „Yes, we can!” („Igen, meg tudjuk tenni!”), azt a meggyőződésüket hirdették: *mi, demokraták meg tudjuk változtatni társadalmunkat*. Pontosan ennek a közérzületnek a hiányából ered az *alattvalói mentalitás*, amelynek gyökerei oly mélyre nyúlnak a honi társadalomban. Ez mindent „felülről” vár: a hatalomtól, a vezértől, az égiektől. Ezért dédelgeti a *sorsszerűség, a végzet* önfelmentő és önvigasztaló képzetét. Emellett nem is tiszteli a függésben tartó hatalmat; sőt, lépten-nyomon igyekszik kijátszani. Az alattvalói mentalitás pompásan megfér az önkényuralmi rendszerekkel, mi több: azok túlélésének bevált módja. Demokrácia és alattvalói mentalitás azonban összeférhetetlenek; ha az utóbbi fennmarad, mindig a demokrácia sínyli meg.

Mindemellett célszerű szót ejteni arról is, hogy vajon létezik-e elhivatott *kollektív alanya* az önelemző-önkorrekciós – ha úgy tetszik: *együttes tanulási* – műveleteknek. Hiszen nem kevés szóba jöhető jelölt akad: a parlament és az egyéb alkotmányos testületek, a politikai erők, a szakértelmiség, a szellemi-tudományos elit, a gazdaság vezérkara, a civil társadalom társult alakzatai. Alighanem az említettek *mindegyikének* megvan a maga sajátos szerepe, miközben közös feladatuk az *állampolgári felelősségtudat* ápolása.

De az erőfeszítések fő műhelye és összehangolója csakis a *népképviselet* megtestesítője, vagyis a parlament lehet. Feltéve persze azt, hogy képes maga köré gyűjteni és felhasználni az ország tudásközpontjaiban felhalmozott *szellemi tőkét*. Ha nem válik engedelmes „*pártkatonák*” színtelen és egyéniségvesztett gyülekezetévé. Evégett arra is szükség lenne, hogy a parlament ne ragadjon bele a napi politikai csatározások távlat nélküli, csak a pillanatnak kiszolgáltatott huzakodásába. Ma még alig sejthető, hogy milyen módon térhetünk majd vissza a *nemzeti érdek dominanciájából kiinduló*, a közjót fel- és elismerő, *együttműködő és konszenzuskereső demokrácia* vágányaira.

Ennek elemi feltétele lenne, hogy a politikai mező és a közélet minden kollektív és egyéni szereplője *hosszú távú biztonságban* érezhesse magát, feltéve, hogy sérthetetleneknek tekinti az alkotmányos játékszabályokat. Ha az alkotmányos versenytárs diszkriminálása, kiiktatása és megsemmisítése lesz a cél, a demokrácia értékrendje jóvátehetetlen sebet kap. Ezért minden efféle törekvés láttán joggal gyanakodhatunk, hogy újfajta *tekintélyelvű hatalmi helyzet* létrehozásának szándéka lappang a háttérben. Meglehet, nem a klasszikus „*weimari szindróma*” alakjában, hanem a régi keletű, vagy akár a posztszocialista patriarchális fél vagy egész diktatúrák képében.

2

Az új időszámítás dilemmái

Olykor meddő viták folytak és folynak arról, mikor kezdődött és mikor fejeződött be (s hogy egyáltalán befejeződött-e már) a rendszerváltás. E viták tétje kezdetben inkább *történelmi* jellegű volt, utóbb azonban kielezett *politikai jelleget öltött*, és alakot váltott. Azt kezdték vitatni, volt-e egyáltalán rendszerváltás vagy sem. S ha – legalábbis bizonyos politikai erők szerint – nem volt, mi a teendő. Erre az értelmezésére tüstént visszatérünk.

A rendszerváltásnak a szó szigorú értelmében *nincs „kezdeté”*, sőt szimbolikus cezúraeseményhez sem köthető, amilyen március 15. vagy október 23. volt. A fordulat társadalmi-politikai *tartalma* világosan megjelölhető: a pártállami diktatórikus hatalomgyakorlás helyére – erőszakos eszközök alkalmazása nélkül – a parlamentáris demokrácia s az alapját képező magántulajdon és piacgazdaság lépett. Maga az átalakulás azonban többé-kevésbé *huzamos történelmi-társadalmi folyamat* volt, amelynek jelképes kezdetét a korszak

névadójának, Kádárnak az elbocsátása jelentette, és amelyet az első szabad választás aktuálával létrehozott népképviselői országgyűlés összeülése zárt le. Ez volt az a „billenőpont”, amely befejezte az átalakulási folyamatot, s egyúttal megkezdte a *honi történelem új fejezetét*: a mindinkább a saját politikai és gazdasági alapzatán fejlődő magyar demokrácia történetét. A rendszerváltás korának megnyújtása csak önkényes lehet, hiszen nincs a kezünk ügyében biztonságos kritérium annak eldöntésére, mikor is fejeződött be az átmenet. Célszerűbb hát, ha a *magyar demokrácia születéséről, kiépüléséről és konszolidációjáról* beszélünk, mintsem hogy időtlenítsük a rendszerváltás korszakát. Az átalakulás folyamatában természetesen voltak „határkő események”; megfogalmazódtak alternatívák, szerveződtek – jöllehet bizonyos határok között – politikai erőcsoportok.

Kádár távozása a főtitkári tisztségből, amely a gorbacsovi vezetés hallgatólagos támogatásával zajlott le, többszörösen is jelképes volt. Egy fénykép láttán akkoriban az egész ország felütötte a fejét: egy megtört öregember sivar magányában, feleségét támogatva ballagott lefelé valami lépcsőn. Körötte a szokásostól eltérően nem tolongott senki. Ez volt a főtitkárt leváltó pártkonferencia záróképe. Mindenki érezte, hogy valami új kezdődik, de senki nem tudta pontosan: mi közeleg. Ezután gyorsuló ütemben sorjáztak a „határkő események”: az újratemetés megrendülése, a nagy demonstrációk (a Duna-gát, az erdélyi falurombolás ellen és március 15-re emlékezve). Pártok alakulnak „engedély nélkül”, összeül a kerekasztal, lezajlik a négyigenes népszavazás, kikiáltják a III. Köztársaságot, majd elkövetkezik az első szabad választás. Ezeknek a fejleményeknek a *kritikus pontján* billen át az ország az egyik politikai rendszerből egy gyökeresen másfajta rendszerbe; a *fordulat tartalma* ezekben a változásokban érlelődött meg.

Kádár távozása, amit a demokratikus ellenzék már huzamosabb ideje követelt, kiélezte a „*merre tovább?*” dilemmáit. Egyúttal felszította az állampárton belüli megosztottságot, és nyomatékosá tette az *újratájközödési* kényszereket. És persze tömegesen mozgásba hozta az *újrahelyezkedési* késztetéseket is. Már nem volt elegendő csupán általánosságban hangoztatni, hogy a gazdasági mechanizmus átalakítása megköveteli a politikai struktúrák egyidejű reformját is. Ez pedig elkerülhetetlenül elvezetett a *politikai pluralizmus* eszméjéhez, anélkül azonban, hogy ennek gyakorlati kivitelezési módjai világos alakot öltöttek volna. Ennek az alternatívának egy lehetséges – bár kellően végig nem gondolt – változata volt a *szocialista modellváltás képzete* (vagyis az „*emberarcú*”, demokratikus, humanista, nemzeti gyökerű szocializmus – a jelzők bőven buzogtak).

Ez a remény leginkább az Új Márciusi Front létrejöttében és elgondolásaiban tükröződött, de ihlető erőként működött az állampárton belül szerveződő reformkörök mozgalmában is. Ám az a feltevés, hogy megteremthető és megőrizhető az európai posztsovjét régióban egy gyökeresen *újjaépítkező szocialista alternatíva*, szükségképpen illúzióknak bizonyult. Úgy vélekedett ugyanis, hogy a szocializmus elvont eszméje a leváltott rendszer kompromittálódása ellenére is mély gyökereket eresztett, és széles körű népi támogatásra számíthat. Ennek mértékét azonban csak az első szabad választás eredményei alapján lehetett megbecsülni. Nos, az MSZP hozzávetőleg ugyanannyi szavazatot szerzett, mint a Kommunista Párt 1945-ben; feleannyit, mint annak idején a két munkáspárt együttesen. A szocialista modellváltás alternatívája hallgatólagosan abból indult ki, hogy a nemzetközi helyzet politikai-ideológiai megosztottsága és konfrontációja – jöllehet enyhültebb alakban – tartósan fennmarad. A sovjét újgyarmati birodalom szuverén államok baráti szövetségévé alakul; az unió pedig megőrzi hegemon szerepét. Mint utóbb kiderült, ennek az elgondolásnak minden eleme hibás feltevéseken nyugodott, és ezért illuzórikusnak bizonyult.

Ennek látszólag ellentmondott a szocialisták nagyarányú győzelme a második szabad választáson (1994). Mintha visszamenőlegesen igazolta volna egy kevésbé körvona-

lazott, inkább sejtésekből és reményekből szótt *demokratikus szocialista* alternatíva realitását. A választási eredmények azonban csupán egyetlen tényt igazoltak: a szocialista eszmélkedésnek valóban vannak gyökerei a társadalomban. De hogy egy többé-kevésbé felbecsülhető hűség „magtól” eltekintve mekkora a kiterjedtségük, hogy vajon sorvadnak-e vagy új hajtásokat növesztenek, azt csakis a mindenkor választási eredmények mérhetik meg.

Az 1994. évi választás mindenekelőtt büntető aktus volt, nem pedig tömeges szocialista hitvallás. Ekkortájt ívelt magasra a rendszerváltást követő *első nagy csalódási hullám*; ekkorra vált tömegélménnyé a fordulathoz fűződő – sok tekintetben naiv és illúziók terhelte – remények megroppanása, a tömeges frusztráció. Megingott a Kádár-kor szerény létbiztonsága, megjelent a munkanélküliség, érvényüket veszítették a megszokott alkalmazkodási-túlélési technikák. Zuhant az életszínvonal, híre-hamva sem volt a fogyasztói társadalom olyannyira remélt s egyetemesen hozzáférhető javainak. Inkább *meghökölés és némi riadalom* tükröződött a választási eredményekben meg a még friss nosztalgikus emlékek hatása, mintsem a szocialista eszméhez fűződő erős érzelmi kötelék.

E választás hatására kezdett meghonosodni a magyar választói magatartás különös vonása: a *büntető-megtorló* késztetés. Mivel a választási kampányokban és általában a politikai csatározásokban nem a *közép- és hosszú távú perspektivikus elgondolások* és programszerű célkitűzések álltak és állnak mindmáig a figyelem és a közérdeklődés előterében, hanem az ígéretgő, rövid távú, „*Adj, Uramisten, de mindjárt!*” jegyében született *csábítások*, a választó is hajlamos lesz arra, hogy ezeket kérje számon. S mivel az ígéretek sohasem teljesülhetnek maradéktalanul („*Más a választási program, és más a kormányprogram.*”), elkerülhetetlenül mozgásba jön a múlthoz tapadó, számon kérő indulat. A rendszerváltás korának nagy pártjai – az MDF és az SZDSZ – manapság jórészt ennek isszák a levét. Felettből kívánatos lenne, hogy a hazai közgondolkodás a pozitív kiválasztást szorgalmazó, *program- és jövőorientált* tájékozódás irányába mozduljon el. Ne a büntető, hanem a jutalmazó erejével éljen!

Mire a magyar társadalom elérkezett az első szabad választások napjáig, az adott történelmi helyzetre nézve valójában lezárult az *alternatív gondolkodás* lehetősége is. Kitűnt, hogy csakis a „*nyugati minta*” képviselheti a járható utat, nyitva hagyva – amint arra már utaltunk – a gyakorlati kivitelezés számos részletkérdését. Európában nem volt lehetséges a kínai vagy a kubai út, nem is szólván Észak-Koreáról. Az általános „*receptek*” is készen állottak az arra rendelt műhelyekben: dereguláció, privatizáció, liberalizáció, antietatizmus és sokkterápiás csomagok. Az átalakulás rendkívül gyors és sok elemében spontán volt; ezért sok minden a *társadalom és a közvélemény „háta mögött*” zajlott. A tandíjnál és a vizitdíjnál mérhetetlenül fontosabb kérdések, melyek az új rendszer lényegét érintették, nem tétettek fel népszavazási kérdésként. Az ezekre való fokozatos ráeszmélés is növelte a büntető késztetés erejét.

A lényegbevágó közös vonások ellenére a *nemzeti történelem sajátos hagyományai és mentalitásai* minden posztoszocialista országban rányomták bélyegüket a fordulat lezajlására. A nemzetállami lét éppen átélt szakasza, a kollektív cezúraélmények jellege, a tömegmozgósíttottság állapota, az egyházi-vallási tradíciók mind-mind olyan tényezők, amelyek befolyásolták az események dinamikáját. A berlini faldöntés és a nagy lipcsei tüntetés, a prágai „*báronyos forradalom*”, a lengyel Szolidaritás útja a hatalomig, a Temesvár–Bukarest dráma tv-látványa az átmenet megannyi sajátos változatát s egyúttal a *nemzeti emlékezet* támpontjait képviselik. Még inkább elmondható ez azokról az országokról, ahol a fordulat során születtek meg (vagy hosszú idő után születtek újjá) az *önálló nemzetállamok*, mint Ukrajnában, a Baltikumban, Grúziában, Szlovákiában vagy a Balkánon. A nemzeti eufória és múltteremtési szenvedély ezekben az országok-

ban még magasabbra csapott, mint ott, ahol rövidebb-hosszabb cezúra után kellett a nemzeti függetlenséget helyreállítani.

A nemzeti érzület változatai – a patriotizmustól az agresszív nacionalizmusig – a régió leghatalmasabb tömegtoborzó és indulatgerjesztő érzületei lettek, és belátható ideig azok is maradnak. Legyen bár szó nemzeti szupremáciát ápoló, diadalmas-pozitív alakjukról, vagy a nemzeti sérelmeket és fájdalmakat panaszló változatukról (mint Trianon vagy a szerb „trauma” esetében), az egyén legmélyebb – úgyszólván zsigeri – rétegeit érintik. Ezért lettek a tömegbefolyásolás legfontosabb tematikus körévé.

3.

A békés átmenet hozama és ára

A magyar rendszerváltás erényeként szokás emlegetni annak *békés-tárgyalásos* jellegét. A román fejleményeket leszámítva végül is minden rendszerváltás békés úton zajlott le térségünkben. Legfeljebb a hatalom átengedése ment végbe némi fokozatossággal, szakaszosan, mint Lengyelországban. Sehol sem kényszerültek arra, hogy erőszakkal, kemény ellenállást leküzdve – netán polgárháborúval – vívják ki a fordulatot. A demoralizált hatalom mindenhol *megadta magát*; képviselőinek tetemes része maga is „*átállt*” a változás ágensei közé. Jellemző módon csak Moszkvában, a birodalom központjában került sor elvetélt puccsra: csak ott fenyegetett polgárháborús kockázat. Az eredménye Gorbacsov eltávolítása, Jelcin felívelése és a Szovjetunió széthullása lett.

A történelem tanúsága szerint az efféle gyökeres társadalmi-politikai fordulatok elvileg kétfajta mintát követhetnek: a *számonkérő-leszámoló*, felelősségre vonó-kriminalizáló, illetve a *jogállami kontinuitást helyreállító*, „*tiszta lappal*” nyitó, hosszú távú megbékélésre törekvő eljárást. Ez a megkülönböztetés nem skolasztikus viták ürügye. A rendszerváltás pillanatában is akadtak, akik a határozott felelősségre vonás mellett törtek lándzsái. Nekik címezte válaszként Antall József gyakran idézett szavait: „*Tetszettek volna forradalmat csinálni!*” A kifogás azonban – növekvő hangerővel – azóta is elhangzik. *Igazolta-e az elmúlt két évtized az átmenet békés-tárgyalásos jellegét?*

A kérdésre adott válasznak természetesen nincs próbája; a történelmet nem lehet *újra-játszani*. Csak erkölcsi-politikai és logikai érvekkel, továbbá kollektív pszichológiai tapasztalatokkal érvelhetünk egyik vagy másik álláspont mellett. Mindkét nézet alátámasztására felhozhatók argumentumok. E sorok szerzője azonban meg van győződve arról, hogy a békés-tárgyalásos átmenet mellett sokkal több és nyomósabb érv szól, mint ellene. Nem csupán szűkebb régióink tapasztalata tanúskodik erről, hanem egyebek mellett a spanyol példa is. Bízást leszögezhetjük, hogy – „*születési hibái*” és „*eredendő bűnei*” ellenére – a rendszerváltás békés jellege újabb kori történelmünk talán legjelentősebb eseménye. Nem is annyira *önmagában*, mint a belőle származó *esélyek és lehetőségek* okán. Már ha élni tudunk velük!

Bibó az 1945. évi fordulat kapcsán mondta: „*A teljes vértelenség... a forradalom értékét magában bizonyosan nem rontja el.*” Szavai azonban a rendszerváltás forradalmi jelentőségű aktusára is érvényesek. Ez ugyanis 20. századi történelmünkben – a hatalomfosztással, valamint a jogállamiság alkotmányos garanciáinak kiépítésével – először törte át a *ciklikusan visszatérő bosszúálló megtorlások* ördögi körét (1919, 1945, 1957). Így lehetővé tette, hogy az új rend ne a félelem, hanem a megbékélés és a biztonságérzet jegyében szülessék. Ez azonban jótányit sem változtat a múltat illető szükséges bíráló elítélő élességén. Egy történelmi esemény jelentőségét azonban nem az érette ontott vér mennyisége, a kiszabott börtönévek száma, a szavazati joguktól megfosztottak és a közéletből kirekesztettek peni-

tenciája szabja meg. Ez utóbbira egyébként sor került a még egységes Csehszlovákiában; ma egyedül Csehországban van parlamenti képvisellete a kommunista pártnak.

Abban, hogy az átmenet békés jellegét és a látványos felelősségre vonás mellőzését a lényegre illettő és kitapintható *közegyetértés* kísérte, közrejátszott két körülmény: a kerekasztal mellett ott ültek az állampárt osztatlan hatalmukról lemondani kész képviselői, viszont távol voltak a „*későn jöttek*”, a csak utóbb eszmélő és szerveződő *radikális jobboldali* csoportok. Ez utóbbiak csak az ezredforduló után – főként a belpolitikai polarizáció légkörében – eszméltek rá, hogy számukra is szabaddá vált a megszólalás és a szerveződés esélye. Ennek jegyében pedig újraköthették azokat a szálakat is, amelyek korábbi – gyakran súlyosan kompromittálódott – eszmékhez és történelmi szimbólumokhoz, jelképekhez fűzték őket. Nem lévén részesei és felelősei a kerekasztal tárgyalásoknak, könnyű szívvel elutasíthatták annak szellemiségét. Annak tünete is volt ez, hogy új generáció jelent meg a honi közélet színpadán, képviselőinek száma szükségképpen növekedni fog.

A tetemes lappangási idő után újraeszmélő *jobboldali radikalizmus* (nemzeti radikalizmus) és a trianoni traumából táplálkozó *újravizionizmus* (Nagy-Magyarország-nosztalgia) erőteljes ösztönzéseket merít a 20. századi hazai és nemzetközi radikális jobboldali hagyományból. De táplálja napjaink nyugat-európai idegenellenes, anarchista és antiglobalista mozgalmainak növekvő társadalmi láthatósága és várható konjunktúrája is. Főként ezek a politikai erők, s mellettük a rendszerváltó csoportok egyes kiábrándult s reményeikben megcsalatkozott képviselői követelik az új, „igazi” rendszerváltást.

Hitük szerint ugyanis csupán fondorlatos hatalomátmentés történt, mivel felelősségre vonó leszámolás híján az érintettek gazdasági hatalommá konvertálták politikai és kapcsolati tőkéjüket. Ezért azután a nép *demokratikus érettsége* is kétségessé tétetik: nem igazodott el az új viszonyok között, könnyen félrevezethető volt, hiszen sok tekintetben „*Kádár népe*” maradt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a szocialisták új és új választási sikere. Bizonyára e tény magyarázza a jobboldali konzervatív nemzeti erők hosszú távú stratégiai célkitűzését: a balliberális politikai csoportok meggyengítését, majd peremre szorítását, sőt végleges kiiktatását.

Az átmenet békés-tárgyalós jellegében végül is *mindkét oldal* érdekelve volt. A hatalom birtoklói így remélték elkerülni a számon kérő felelősségre vonást; az ellenoldal képviselői pedig joggal tartottak egy polgárháborús helyzet kiszámíthatatlan és kaotikus fejleményeitől. Az ország közhangulata is inkább a békés-önvizsgáló katarzis és újralkalmazkodás indítékait támogatta – olykor szorongási hullámok kíséretében.

Az ország különös *érületi kettőssége* jól tükröződött a Nagy Imre és társai újratemetésének, illetve Kádár búcsúztatásának egyaránt tömegeket érintő gyászában. Ne feledjük: a rendszerváltáshoz közeledvén csaknem egymillió párttagot számláltak az országban, jöllehet közülük egyre többen tanácstalan és demoralizált állapotban leledztek. A családtagok révén még tágabb kör érezhette magát, ha nem is fenyegetve, de legalábbis érintve. Mind tekintélyesebb részük minősítette önmagát – részben öngazolásaként, részben önvédelemként – „*reformkommunistának*” vagy „*alibi párttagnak*”.

Bizonyosan akadtak köztük olyanok is (hogy mennyien, becsülni sem tudjuk), akik őszinte megrendüléssel életük és eszméik csődjeként élték át a fejleményeket. Számukra ez súlyosabb kudarc és „*megtorlás*” volt, mint bármely személyes felelősségre vonás. Rájuk is érvényes lehetett a bánki igazság: „*A büntetés már ennek irgalom!*” A többség persze a dolog természeténél fogva az újratájékozódás és az újralkalmazkodás lehetőségeit fürkészte – és nem is sikertelenül. Nem kevesen meglették helyüket az újjászerveződött politikai mező helyi és országos rendjében. Ennek lehetősége logikusan eredt az átmenet jellegéből.

Az 1988–89 folyamán kibontakozott sokfajta helyi és országos tömegakció és demonstráció nem torkollott *egységes, nemzeti méretű tömegmozgalomba*. Feltehetően azért sem,

mert a hatalom fokozatosan „megadta magát”; a politikai áttöréshez nem volt szükség koncentrált tömegnyomásra, mint a lengyel Szolidaritás esetében. Így az ellenzéki erők is a kerekasztal-tárgyalásokra, nem pedig a tömegmozgósításra és a tömegnyomás szervezésére összpontosították figyelmüket és erőfeszítéseiket. Az ország inkább a feszült és felajzott várakozás, a már-már euforikus reménykedés állapotában élt, mintsem az agresszív és büntető indulatok hevében. Később éppenséggel ezek a kezdeti illúzióterhelte bizakodások fordultak visszájukra, s váltak a „rendszerváltási másnaposság” egyik okává.

S itt újra és nyomatékosan alá kell húznunk: a rendszerváltás történelmi esélyét és lehetőségét a *jaltai rendszer összeomlása* és a nem belső erők akciói teremtették meg. A magyar 1956 és a cseh 1968 példája egyaránt arra utal, hogy a döntő tényező az előbbi volt: a *nemzetközi konstelláció gyökeres átalakulása*, s benne a kelet-európai szovjet befolyási övezet megszűnte. A Breznyev-doktrína világában a belső erők aligha lettek volna elegendők a szuverenitás kivívásához; a Szolidaritás példája ezt is alkalmasan szemlélteti.

A „*volt vagy nem volt rendszerváltás*” jellegzetesen *hamis kérdésfeltevés* szülötte. A radikális fordulat tényét, az egyik politikai-gazdasági rendszerből egy másikba való átmenet lezajlását ugyanis lehetetlen kétségbe vonni. Az „új”, az „igazi” rendszerváltás követelése valójában az átmenet *békés-tárgyalásos jellegét* teszi kérdéssé és kétségessé. Ezért nem egyéb, mint egy elhalasztott, utólagos és tulajdonképpen már más, új szereplőkkel lejátszott „számonkérő-büntető” rendszerváltás álcázott alakja. Háttérben ott lappang az a kérdés: *megérte-e az érte fizetett árat a rendszerváltás békés-kiegyezései jellege?* Mert ilyen árat kétségtelenül le kellett róni: a múlttal való *szakítás radikalizmusa* – beleértve a személyi vonatkozásokat és kapcsolathálókat is – szükségképpen nem lehetett olyan gyökeres, mint ha „*tetszettek volna forradalmat csinálni*”.

Ezzel szemben a magyar társadalom szervezesebben, kielezett konfliktusok és „*nagy gyűlöletek*”, új és új bosszúindulatok nélkül léphetett új korszakába. A rendszerváltás jellege kétségtelenül rányomta bélyegét az utána következő évekre, de ami napjainkra előállt, az már az azóta eltelt korszak politikai erőinek és a tömeges állampolgári magatartásoknak köszönhető. S az évek múlásával ez mindinkább így lesz! Ne adják az égiek, hogy vezeklésként meg kelljen élnünk a rendszerváltás erőszakban fogant és vérrel is megkeresztelt történelmi újrajátzását! A *történelem megismételhetőségének* és korrigált változatának eszméje a honi mentalitás egyik illúzióápláló forrása. Visszamenőleg korrigálhatónak véljük Trianont, a 64 vármegye eltűntét, a második világháborút, 1956-ot, és persze a rendszerváltást is!

A rendszerváltást végül is *történelmi távlatba helyezhető eredményei* fogják minősíteni. Ezért vitatását is mindinkább ki kellene szabadítani az időszerű politikai-taktikai tusák kelepcéjéből, s a *megnyílt nemzeti esélyek távlatainak* háttérén kellene szemlélni. Az évek múlásával erre mindinkább lehetőség – és egyúttal szükség – lesz. A mai keserű ingerültség és csalódottság éppen abból ered, hogy még mindig nem dönthető el közmegegyezéssel, hogy vajon nyitott-e a rendszerváltás *új, fölfelé ívelő, közmegegyezettséget szülő szakaszt* a honi történelemben. Márpedig ez az alapkérdés, nem pedig a fordulat jellegének latolgatása. Mint tudjuk, a versenyeken fontos a jó rajt, de az eredményeket a célfotó dönti el.

A „*rajt*” történelmi mércével mérve is megállja a helyét: újabb kori históriánk *korszakteremtő fordulatának* ítéltető. Helyreállította a nemzeti szuverenitást és az alkotmányos jogállamiságot, garantálja a személyes szabadságot és a vállalkozói kezdeményezést, a tulajdon biztonságát, és lehetővé tette európai integrációnkat. Ezek becstét a meghiúsult fogyasztói aspirációk gyakran homályba borítják. A munkanélküliség, a megingott létbiztonság pedig a mégoly becses nemzeti és alkotmányos értékek hétköznapi méltánylását is megnehezíti. Mindez azonban mit sem változtat azon, hogy a 20. századot mintegy

lezáró rendszerváltoztatást az e század súlyos megpróbáltatásaiért méltán kijáró „nemzeti elégtételnek” tekinthetjük. Nem önmagában, hanem a benne és általa megnyíló történelmi lehetőségek és távlatok okán. Értékelése és méltatása során mindig szem előtt kell tartanunk a fordulat eme „nyitott potencialitását”: sorsát a rendszerváltó, majd a nyomába lépő nemzedékek – egy új „három nemzedék” – erőfeszítései és teljesítményei fogják eldönteni.

4.

„Születési hibák” és „eredendő bűnök”

Makacsul ragaszkodván a rendszerváltás történelmi tényének valóságosságához és békés-tárgyalósos jellege történelmileg és társadalmilag előnyös mivoltának értelmezéséhez, mind fontosabbnak véljük „születési hibáinak” vagy – ha úgy tetszik – „eredendő bűneinek” szemügyre vételét is. Jórészt ezekre utaltunk, midőn korábban a részletek és tennivalók elnagyoltságát, valamint a *távlati gondolkodás* szűkösségét emlegettük. Egyebek közt azért is ajánlatos legalább annyi szót ejteni a rendszerváltás „árnyairól”, mint „fényeiről”, mert főképpen az előbbieket kezelésében mutatkozik meg, miként működik az *önkorrigáló-önfejlesztő demokrácia*. A „születési hibák” egyikének-másikának következményei elővételezhetőek voltak; másokra csupán az idő múltával derült fény. Az előbbieket közt akadtak olyanok, amelyekről kezdettől fogva születtek kritikai hangok. Csak éppen nem történt semmi, mivel a politikai erők vagy kölcsönösen paralizálták egymást, vagy pedig éppenséggel érdekelték voltak a helyzet fenntartásában.

Ezek a „születési hibák” és „eredendő bűnök” több tényezőben gyökereznek: a fordulat körülményeiben (a békés átmenet „ára”), a hazai hagyományban és mentalitásban, az új politikugeneráció tehetségének mértékében, valamint a posztszocialista korszak politikai erővonaláiban és gyakorlatában. Eleve tudható volt, hogy a *pártfinanszírozás* törvényi szabályozása magán viseli részben a pártállami logika anyajegyét, részben pedig az új rend hajlamát az illuzionizmusra. Mind nyilvánvalóbb lett ugyanis, hogy a legális finanszírozás és a pártműködtetés, a kampányköltségek közötti egyre növekvő rést csakis tisztátalan eszközökkel (Kaya Ibrahim- és Zuschlag-metódussal) lehet áthidalni. Mintha a rendszerváltók nem eszméltek volna rá, hogy egy párt működtetése – főként a választási és egyéb kampányokra kényszerülő modern *tömegpártoké* – felettebb költséges üzem. Kezdetben olybá tűnhetett, hogy a költségek áthárítása az állami költségvetésre elviselhető ár a demokratikus vívmányokért, valamint az állampárt és a tőle függő apparátusok lebontásáért.

A korábbi *pártvagyon* sorsa – a jogos részesedés és az „öröklés” módja és mértéke – viszont a figyelem előterében állt, és heves vitákat gerjesztett. (Utóbb aztán zajlott az „örökséggel” való sáfarkodás üzleti vállalkozása.) A huzakodásból – legalábbis időlegesen – kétségtelenül a birtokon belül lévő utódpárt került ki előnyösebben; ebben kezére játszottak az adminisztratív-igazgatási tapasztalatai és kapcsolathálózatai is. De könnyebb volt eligazodni az ingatlanvagyon öröklésének ügyeiben, mint megbirkózni az évről évre növekvő *működési költségek* előteremtésével. Ennek teljes költségvetési fedezete eleve illuzórikus volt.

Emellett *elvileg* is mindig megkérdőjelezhetők: vajon az államnak valóban ily nyomatékos szerepet kell-e vállalni a pártok finanszírozásában? Az így létrejött „fekete övezetben” minden párt – kivált a nagyok – rászorultak a „dörzsölt” gazdasági szakemberek furfangjára. S mivel az ügyletekben így vagy úgy minden politikai szereplő érintett volt, olajozottan működött a „kéz kezét mos” ősi gyakorlata. A helyzet fenntartásában minden párt érdekelt lévén, e téren a kölcsönös „leleplezések” is hangfogóval működtek. A közvélemény és a civil

társadalom viszont egyre ingerültebben firtatta az idevágó kérdéseket, ám mindeddig hasztalan.

Ez az állapot nem pénzügytechnikai okok miatt sajnálatos, hanem azért, mert a *társadalmi közerkölcs* állapota és a *korruptió* elleni verbális hadjárat hitele sínyli meg. Hiszen minden – valamennyire is érdeklődő – honpolgár érti és tudja, mi a valóságos helyzet. Ám az érintettek úgy tesznek, mintha mi sem történnék, s rendre kifogástalanul „elszámolnak” a legálissá szepített kiadásaikkal. Pedig itt rejtezik az intézményes *közéleti szemforgatás* és a pártkassza javát szolgáló korruptió táptalaja. Ha valójában mindenki tudja, hogy sokak által támogatott *látszatok* fedik el a valóságot, akkor a politikában és egyebütt is elkerülhetetlenül *megtelepszik a hipokrizis*. A szó és a látható viselkedés, a szándék és a gondolat álcája lesz. Ennek levét isszuk a cigánykérdés kezelésében, az egészségügyi magánosítás kalandjaiban és jó néhány más közpolitikai kérdésben.

A rendszerváltás sokak reményeiben úgy jelent meg, mint újfajta, egyenes és tiszta *közéleti-politikai stílus* kiindulópontja és serkentője. Bizakodtak a *türelmes-érvelő, tárgyyszerű dialógusok* térhódításában, az indulat vezérelte gyűlölködés eltűnében, a demokratikus testületek kollektív eszességében. Hinni akarták, hogy nyoma sem marad a lebontott rendszer legvisszatetszőbb közéleti vonásainak: a hatalmi arroganciának, a kierőszakolt egyvéleményűségnek, a szemforgató látszatoknak, a demoralizáló és óvatoskodó öncenzúrának és társaiknak. Ezért oly lehangelő felfedezni a folytonosságot e tünetek és a mai közélet egyes fejleményei között. Igazolódni látszik: „*a holt fogságában tartja az élő*”. Elegendő a hajdani „*népitéletek*” és a mai utcai antiparlamentáris radikalizmus hasonló vonásaira, az érzelmileg túlfűtött, gyűlöletkeltő politizálásra, a párbeszéd-képtelenségre, a növekvő félelmekre és egzisztenciális szorongásra utalni.

A rendszerváltás táján – részben Koestler hozzáférhetővé vált írásai nyomán – éles elméjű és jogos bírálókat érték a bolsevik taktika egyik meghatározónak vélt, kölcsönzött elvét: „*a cél szentesíti az eszközt*” eszméjét. A cél valójában „*mindenféle eszközt*” szentesített, amelyről kijelenthető volt, hogy tisztán *taktikai megfontolásokból* hasznosnak ígérkezik. Manapság olyan benyomásunk támadhat, hogy az új érvényes jelszó: „*a siker szentesíti az eszközt*”. Sikeren pedig kizárólag a szavazatmaximálásban testet öltő tömegbefolyásolást és ezáltal a *hatalom birtoklását* (vagy a benne való részesedést) kell értenünk. Az utómodern tömegpolitika logikája ezért kezdett hasonlítani a rekláméhoz: csakis az a fontos, hogy a kiszemelt vásárló „*megvegye a terméket*”. Evégett pedig minden olyan eszköz latba vehető, amely ráveheti az állampolgárt a „*vásárlásra*”.

Olykor nem könnyű megvonni a határvonalat a politikában az ötletes *agyafúrtság* és a *hazug manipuláció* között. Egy-egy konkrét eset láttán eltűnődhetnénk, hogy vajon ügyes, leleményes és erkölcsileg sem kifogásolható fondorlat zajlik-e a szemünk előtt, vagy pedig méltatlan, olykor egyenesen alvilági eszközök alkalmazása (titkos lehallgatások divathulláma, lopott anyagok célzatos felhasználása, tudatos megtévesztések és hamis látszatkeltesek, kampánytrükkök). Ilyen ügyekben meglehetősen ingatagok a határok és vitathatóak a megítélési mércék. Ezért azután akaratlanul is a siker lesz az elbírálás kritériuma. Hosszan tűnődhetnénk afelett, hogy midőn a trójai faló ötlete megfogant a várost ostromló görögök fejében, ez vajon remek lelemény volt-e, amely máig példaként szolgálhat, vagy pedig gyalázatos, erkölcstelen félrevezetés. A talány nehezen eldönthető, de a benne foglalt dilemma latolgatása ma is felettébb tanulságos lehet a politikusok számára.

A rendszerváltáskor közegyetértés született arra nézve, hogy a *szakszerű közszolgálat* funkcióit, vagyis a szakértelmiségi-szakértői szerepeket határozottan el kell választani a közvetlenül *politikai-hatalmi posztoktól* (miniszter, politikai államtitkár és néhány más – velük szorosan összekapcsolódó – tisztség). Ennek kinyilvánítása főképpen a jövő demokratikus fejlődését elővételezte, hiszen maga a fordulat – érthető módon – tömeges

kádercserével járt. Ezt követően azonban biztosítani kívánták az államélet szerves folytonosságát és kiegyensúlyozott *szakszerűségét*, tekintet nélkül a kormányváltásokra. Ezáltal meg akarták óvni mind a központi államigazgatást, mind az önkormányzatok hozzáértésen nyugvó függetlenségét.

Így remélték elejét venni a *pártállami logika* újjáéledésének, vagyis a *politika totalizálási törekvéseinek*, amikor immáron nem egy, hanem több párt válik e szándékok alanyává. Ennek elkerüléséhez azonban nem teremtődtek meg a szükséges törvényi és konszenzuális garanciák. Ilyen viszonyok között előállhat – és sajnálatos módon fokozatosan elő is állt – a minden részkérdést és személyi mozzanatot azonnal és közvetlenül politikai összefüggésekbe emelő *pánpolitizáló tendencia*.

Ez a totalitárius rendszerek egyik legártalmasabb öröksége. Ilyenkor a jelenségek és tények elveszítik valódi mivoltukat, s csupán *politikai kontextusban kapott értelmezésük* kap jelentőséget és figyelmet. Még valamely intézmény portási tiszte sem az alkalmasság mérceje szerint ítéltetik meg, hanem a pártok közötti erőviszonyok tétjeként vagy a „*hívek*” jutalmazásának módjaként, s így a klientúra kiépítésének technikájaként. S persze minél feljebb haladunk a tisztségek lépcsőjén, annál inkább érvényesül ez az elv.

A politikai szféra, minthogy természeténél fogva a hatalom vonzáskörében működik, mindig *mohó és expanzív*. Nehezen viseli el a számára nem hozzáférhető vagy politikaközömbös területek létezését. Ezért létmódjához tartozik a *befolyás- és hatalomkiterjesztés* állhatatos szándéka. Lassan, ám kérlelhetetlenül – közvetlenül vagy közvetve – minden közszférát zsákmányszerzési területévé igyekszik tenni. Egyebek közt azért is, mert ennek révén jut olyan eszközök birtokába, amelyek hozzásegítik a hívek jutalmazásához, s így szilárd magvuk stabilizálásához (és „*kompromittálásához*”). A korrupció egyik forrása is ebben a fejleményben rejlik.

A rendszerváltás óta eltelt évek alatt a vázolt folyamat messze előrehaladt. Különösen képpen kezére játszott az utóbbi években kialakult súlyos szembenállás, amelynek megosztó indulati ereje egyszerre erősítette fel a *politika expanzióját* és a vele szembeni hétköznapi védekezés *elutasító apoliticizmusát*, valamint a politikum és a politikus jól megfigyelhető közvéleményi degradációját. Ezért a hazai politikai erők józan önmérsékletének növelése és a professzionális *politika határainak* tiszteletben tartása alighanem a legidősebb feladatok egyike. Ez pedig feltételezi a civil társadalmi szerveződések és a szakértelmiségi funkciók függetlenségének és autonómiájának garantálását. A társadalmi demokrácia kívánatos állapota, a közjó sínyli meg, ha ezek a szerveződések és funkciók a pártok járszalagjára kerülnek, s egy párt helyett immár több párt „*hajtószíjai*” lesznek.

A rendszerváltás lázában és a sürgős tennivalók özönében a főszereplők a dolog természeténél fogva nem szentelhetek kellő figyelmet annak, miképpen alakul majd az *új politikai osztály kiválasztódása*. A rendszerváltó elit spontán szelekció és önszelekció révén sajátos módon „*összeverődött*”: a különféle ellenzéki áramlatok képviselőiből, 1956 résztvevőiből, az állampárt reformereiből és technokratáiból, emigránsokból, rejtőzködő másként gondolkodókból, ifjú pályakezdőkből és egyéb alkalmi forrásokból, köztük alkalmanként revánsvágókból és véletlen elemekből is. Ekkortájt még nem volt időszerű annak mérlegelése, hogy miképpen lehet elejét venni egy mindinkább elkülönülő, saját érdekeit szolgáló, önálló és tulajdon utánpótlását is kézben tartó *politikai osztály* létrejöttének és tartós fennmaradásának. Maga a kérdés is csupán az idő múltával és a tapasztalatok gyarapodásával volt megfogalmazható.

A kerekasztal résztvevői ügyeltek bizonyos *köztisztviselők rotációjának* alkotmányos garanciáira (köztársasági elnök, alkotmánybírák, Akadémia, ORTT, vezető bírói és ügyészi tisztviselők). S természetesen bízta a *demokratikus választási procedúrákban* rejlő szelekciós és rotációs mechanizmusokban. Az évek múlásával azonban egyre több lett az „*örökös*

képviselő” és az „örökös polgármester”. Az előlegzett jóakarattal „politikai elit”-nek nevezett társadalmi alakzatban lelassult a folyamatos megújulás.

Félreértés ne essék: a közbizalommal övezett, sikeres közéleti tevékenység prolongálható, ha alkotmányosan lehetséges, és ha az érintett választók is kifejezik ebbéli akaratukat. Az is magától értetődő, hogy az éppen hatalmi helyzetben lévő vezető csoport minden pártban és szervezetben kulcsszerepet játszik tulajdon utánpótlásának biztosításában. Ám az már korántsem közömbös, hogy ilyen feltételek mellett milyen ütemben zajlik az új és új generációk képviselőinek belépése, ennek során mennyire érvényesül a „*similis simili gaudet*” elve, és vajon megfigyelhető-e a *karrieralkalmazkodás* neoszervilizmusának tünetei.

Érett demokráciákban a sikeres politikai pályafutások rendszerint „lent” kezdődnek: a helyi társadalomban és a helyi önkormányzatokban, a polgármesteri hivatalokban és a lokális civil szerveződésekben. A vezető francia politikusok tekintélyes része miniszterként is megőrzi polgármesteri tisztét. Az angol képviselők mindegyikét egyéni választókerzet delegálja. Alig akad vezető amerikai politikus, aki ne valamelyik szövetségi állam vagy nagyváros adminisztrációjában (pontosabban: választott tisztségében) kezdené karrierjét.

Ha „vezérek” vagy „beavatottak” szűk köre szemeli ki az utánpótlás tagjait, elkerülhetetlenül a személyi odaadás és „hűség” válik kívánatos erénnyé. Felettből tanulságos, hogy nálunk több vezető politikus is szükségét érezte annak, hogy fordított utat járjon be: a központoktól az önkormányzatok felé. Joggal vélhették úgy, hogy „testközelből” is meg kell tapasztalniuk a választópolgárok életének mindennapjait és a demokratikus igazgatási technikák működését. Az így szerzett tájékozottság és tapasztalat semmi mással nem pótolható. Ezért bizonyosan fontos forrása a politikusi tehetségnek és intuíciónak, amelynek természetéről mindmáig kevés megbízható tudással rendelkezünk.

A kieleződő társadalmi-politikai feszültség közvetlenül befolyásolta a közélet szereplőinek megítélési mércéit és függési viszonyait, sőt *karrieresélyeit* is. Kedvezett a fanatizmusra hajló magatartásformáknak és az agresszió terhelte nyelvi eszközöknek. Új alakokat öltött és meglepetedett társadalmunkban a fenyegetettség érzete: a félelem a tárgyaltan agressziótól, a biztonságérzet megingásától, a bűnözéstől, a szélsőséges megnyilvánulásoktól és a célzott fenyegetésektől. Ezek hatása behatolt a politikai erők „holdudvarába” is.

A professzionális politika hatósugarában egyre hangsúlyosabb lett a *pártkötelek szerepe*, éspedig mind a szabad és önkéntes elvállalás, mind a minősítő odaítélés tekintetében. Megnőtt egy régtől ismerős típus – a szemellenzős, fegyelmezett „*pártkatonák*” – létszáma, holott a rendszerváltás másnapján olybá tűnt: egyszer s mindenkorra búcsút vehetünk tőlük. A képviselők is – parlamentben és önkormányzatoknál – mindinkább pártjuktól látszanak függeni, mintsem választóiktól. Hellyel-közzel pártutasításokat végrehajtó automaták benyomását keltik. Szomorúan jellemző, hogy a magyar parlamentben alig vannak *szabad és kötetlen viták* az ország életének és jövőjének kulcskérdéseiről, amikor a képviselő személyes lelkiismerete, képzelőereje és tehetsége szerint szólalhat meg. Pedig effajta eszmecserék alapján feltehetőleg a törvényhozás is kieriellebb lenne. Maga a parlament pedig joggal kelthetné a hozzáértő nép „*okos gyülekezetének*” képzetét. Csak így válhatna a *közpolitika alakításának országos műhelyévé*, amely mintául szolgálhatna az önkormányzatoknak, és fontos kérdések körül szervezhetné a közvélemény alakulását.

Manapság a parlamentben is a pártok jól ismert politikusai „*tündökölnék*”; mellettük sok az önmagát alig észrevetető „*szürke hegedűs*”. Már csak ezért is, vagyis a képviselők jobb *társadalmi láthatósága* végett is kívánatos lenne a jóval kisebb létszámú országgyűlés. A képviselő nem valamely régió „*kijáró embere*”, nem egyszerűen lokális érdekek ügynöke, hanem az egész nemzet megbízottja: a szó eredeti értelmében vett *nép*képviselő. Ezen mit sem változtat az, hogy természetesen vannak lokális kötelezettségei is. De meg kell

szabadulni attól az illúziótól, hogy választókerületének minden polgárához személyes viszony és kölcsönös szívélvés ismeretség fűzheti. (Olykor már az sem kis dolog, ha tudják a nevét.) Bizonyosak lehetünk benne, hogy a politika expanziójának korlátozása, a „*túlpolitikizáltság*” *enyhítése*, valamint az elkülönült, önmagát reprodukáló politikai osztály létrejöttének megakadályozása a fiatal magyar demokrácia nem halasztható és tartós feladata.

5.

Valóság és álvalóságok

A rendszerváltás nagy és szép illúzióinak egyike volt a szabadon szerveződő *civil társadalom* felszabadító hatásának előlegzése; sokan benne látták a „*szabadság kis köreinek*” tápláló talaját. Akkoriban alig volt ennél gyakrabban emlegetett divatszó. S valóban: az újjászerveződő civil világ alakzatai tavaszi áradat módjára zúdultak rá a honi közéletre. Számuk a kilencvenes évek derekára megközelítette az *ötvenezretet*. De néhány felhőtlen sikertörténettől (városvédők, helyi hagyományápolók, egyes egyházi szervezetek, biciklisták, állatvédők) és néhány zaklatottabb mozgalomtól (zöldek, környezet- és jogvédők, egyes karitatív szervezetek) eltekintve sok torzó és hamvában holt kezdemény maradt a terepen. Sok a *formálisan létező* szervezet; szép számmal akad, amelyet csak néhány „*megszállott*” buzgalma vagy rögeszméje tart életben. S ezen nincs okunk csodálkozni!

A képet ugyanis sokfajta tisztázatlanság terheli. Nem mindig világos ugyanis, hogy a társadalmi önszerveződés e módjai vajon a *közhatalom és az öngazgatás* összefüggésében jutnak-e szerephez, vagy pedig a polgárok értelmes és változatos *szabadidő-eltöltési* és egyúttal *érdekképviseleti* szervezetei. Netán mindezeké együtt?! De azzal is józanul számolnunk kell, hogy hazánkban az élet- és anyagi viszonyok ma még nem teszik lehetővé egy olyan biztos lábakon álló *polgári réteg* megszilárdulását, amely szívesen áldozhatná szabadideje tetemes részét a *közügyeknek*, legyen bár szó világi vagy egyházközségi ügyekről. A nyugat-európai társadalmak és a skandináv országok főleg ebben a tekintetben különböznek régióinktól.

A közügyekben buzgólkodó polgár biztos lehet benne, hogy műhelye, üzlete, rendelője, irodája vagy iskolája jól működik akkor is, ha éppen nem tartja rajta a szemét. S anyagi viszonyai is lehetővé teszik számára ezt a „*luxust*”. A *közjólét* meghatározott – ámbár közelebről nehezen leírható – színvonalra és a patrióta *állampolgári érzület* híján nem remélhető a közbuzgalom tömegessé válása. E nélkül pedig a civil társadalomnak nem lesz elégséges „*fűtőanyaga*”. Holott csak az államélet és a pártok aktivitása távolról sem mérítheti ki a *mindennapi élet „moralizált demokráciáját”* (Bibó).

Sok tekintetben új jelenség az *ideológiai-politikai* ambíciók és az őket képviselő pártalakzatok rátelepedése a civil társadalmi szerveződések világára. Nagy részüket nehézség nélkül be lehet sorolni a politikai mező valamelyik térfelére, legyen bár szó szakmai vagy gazdasági érdekképviseletről, szakszervezetről, értelmiségi tömörülésről, sőt művészközösségről. Ebben is a politika expanziója, totalizálási törekvése mutatkozik meg; a pártok minél több szervezetet befolyásuk alá kívánnak vonni, főképpen az országos hatáskörű szerveződések. Újabb jelenség, hogy parlamenten kívüli, vagy egyszerűen későn szerveződő pártok és politikai erők a civil szférában építik ki politikai színezetű, pártformációkra emlékeztető szervezeteiket, egyesületeiket (Magyar Gárda, Goj Motorosok, 64 Vármegye, Nemzeti Őrsereg s hasonló alakzatok). A *civil szférának* és a *politikai-hatalmi mezőnek* ez az összekuszálódása zavarokkal és kétértelműségekkel szennyezi a közéletet, olykor egyenesen alakoskodó szemfogatáshoz vezet. Erről a töről hajtanak ki azok a tisztátalan műveletek is, melyek a civil területről származó „*fekete pénzeket*” a pártkasszák felé terelik.

Elemző figyelmet érdemelne a civil szervezetek *belső arányainak* kérdése is. Első rápillantásra is kitetszik, hogy a nagy társadalmi csoportok érdekképviselete fogyatékos; tagjaik érdeklődése és igényei csak korlátozottan vagy szétforgácsoltan jutnak szóhoz. Ez mindenekelőtt a *fiatalok, a nők és a szakértelmiségiek* civil szervezeteinek állapotát és társadalmi befolyását érinti. Ha túlteng a „*hobbyelv*” vagy a politikai mimikri e szervezetek tevékenységében, elkerülhetetlen lesz a funkcióvesztés és az egyoldalúság. Ebben az összefüggésben is mérlegelhető – akár egyetértően, akár elutasítóan – a parlament második kamarájának gondolata.

A rendszerváltás óta egyre gyorsuló ütemben zajlik az utómodern tömegpolitika elkerülhetetlen velejárója: a *nyelvi-stiláris leromlás*. A kerekasztal és az alkotmányozás résztvevői nem tételezheték fel, hogy a *verbális agresszió* és a személyre kihegyezett „*levadászás*” olyan indulati szintre emelkedhet, mint ahogy az napjainkban megfigyelhető. E tendencia ellenében csupán egy jámbor szentenciát állítottak: „*a közéleti embernek többet el kell viselnie*”. Egyéb törvényes tilalomfa nemigen akadt. Márpedig ez a körülmény alkalomadtán inkább az agresszív indulatgerjesztés kezére játszott.

Nyelvi-stiláris romláson főképpen nem nyelvhelyességi vagy mondatfűzési vétségeket értünk. Tehát nem az SMS-nyelvezet és a képszerűség térhódítására gondolunk, hanem a *közéleti nyelv funkcióváltozásaira*. Persze a háttérben ott zajlott a hírszórás és a közizlés „*bulvárosodása*”, ámbár meglehet, alkalmasabb volna – a szó eredeti és átvitt értelmében is – „*pornografizálódásról*” beszélni. Hiszen időközben megszületett a politikai pornográfia is: szenzációhajhász turkálás a „*hírekben*” és a közszereplő magánéletében. A „*bulvárszenzáció*” legsúlyosabb ártalma azonban *valóságtorzító* funkciójában rejlik: felbillenti a valóság *értékviszonyait* és a dolgok valódi *jelentőséghierarchiáját*. A sztárok és a celebek kalandjai, a napi szenzációk fontosabbak és figyelmet érdemlőbbek lesznek, mint a sorsalakító világesemények vagy a korszakos tudományos-technikai felfedezések. A bulvárujságíró gyakran a kukkoló vagy a verszagra gyűlő keselyű szerepében tűnik fel.

Még a '90-es évek első felében is elképzelhetetlen volt a nyilvános közbeszédnek (s benne az internet stílusának) olyan mértékű eldurvulása és a verbális agresszióknak, a „*szimbolikus kivégzésnek*” az a tobzódása, amely napjainkra már-már természetessé vált. Mi több: sokak szemében egyenesen a szólásszabadság és a személyes szuverenitás megnyilvánulásként tűnik fel. (A „*lógni fogsz*” típusú kijelentések a magánbeszélgetésekből átléptek a nyilvános megszólalásba.)

A *verbális agresszió* lépten-nyomon átcsap *fizikai agresszióba*; egyre gyakrabban panaszkodunk a köznapi érintkezésben, az interetnikai viszonyokban, az iskolákban és a politikai küzdelmekben tapasztalható agresszív aktusok szaporodását. Csak sejtjük a *fenyegető* levelek, üzenetek és küldemények kiterjedtségét. Az események láttán olykor az a benyomásunk támadhat, hogy sokan szabadjára engedték agresszív késztetéseiket, mivel sokakat gyötörnek ilyen vagy olyan eredetű keserű frusztrációk. Mintha itt vagy ott figyelmes „*levadászó brigádok*” működnének, hogy számon tartsák és megtorolják – legalább egy fenyegetés erejéig – a másfajta gondolkodást, a nem tetsző bírói ítéletet vagy a kifogásolható biográfiát.

A demokrácia nem csupán hatalmi berendezkedés, hanem azt átható *közkerölcs, kultúra és ízlés* is. A politikai küzdelmek hevében és a gazdasági gondok szorításában minderről egyre kevesebb szó esik. Ezért sokak szemében Bibó „*moralizált demokrácia*” kifejezésének egyszerűen nincs értelme, mivel kizárólag a demokrácia *uralmi-hatalmi dimenziója* létezik számukra.

A nyelvi romlás legfőbb tünete azonban másban rejlik. A politikai közbeszéd és a tömegszónoklatok nyelve a *valóságleképezés* és *valóságkezelés* – vagyis a tárgyszerű dialógus – eszközéből a *valóságkonstruálás* eszközévé, *álvalóságok* szerkesztésének médiumává vált.

Nem leképezi és megjeleníti a tényeket és dolgokat, hanem *értelmezésükkel* cseréli fel őket. Az értelmezés, éspedig rendszerint az elővételezett (prekoncipiált) értelmezés tolakszik a tények, történések helyére. Nem az a fontosabbé, hogy mi is történt valójában, hanem az, hogy mifajta célt szolgáljon az értelmezése. S ezután már a prekoncipiált értelmezés szabja meg, mi is valójában a tény, és mi az egyedül helyes interpretációja.

Az orwelli „*újbeszéd*” világa ez; a szavak elveszítik eredeti szótári jelentésüket, olykor egyenesen visszajukra fordulnak. Jelentésük csak az éppen megszerkesztett valóság kontextusában létezik; olykor még az is sokértelművé válik az utalások és metaforák homályában. Ha a 2006. év őszének eseményeiről szóló beszámolókat és elemzéseket olvassuk, az a benyomásunk támadhat, hogy merőben különböző történésekről számolnak be. Már abban sincs egyetértés, hogy meddig kell visszahátrálnunk az időben, hogy hitelesen fel tudjuk deríteni a lezajlott események oksági láncolatát.

S hogy valójában – a *historiai tényszerűség értelmében* – mi is történt, azt az értelmezésekből lehetetlen rekonstruálni. Ha „*brutális rendőrterror*” az interpretációs keret, akkor kizárólag rendőri visszaélések történtek. Ám ha törvénysértő rendbontók utcai randalírozásának jogszerű megfékezése zajlott, akkor – egyes kivételektől eltekintve – indokolt rendteremtésre került sor, amit a lakosság közhangulata is támogatott. A kétfajta értelmezés nem összeférhető, jóllehet a bennük foglalt tények – lévén a valóság sokarcú és ellentmondásos – egyáltalán nem zárják ki egymást.

A *köznyelv* és a *közízlés*, valamint a *verbális minősítések* gátlástalan eldurvulásáról, a megtévesztés és a hazugság közéleti polgárjogáról s az *indulatok* célzatos felkorbácsolásáról mind több panaszos szó esik. De a nyelvi eszközökkel történő manipulatív visszaélések körmönfontabb változatairól jóval kevesebb elemzés született. Szilágyi Anna a *Félelemkeltés nyelve* című írásában (Élet és Irodalom, 2008. április 30.) meggyőzően mutat rá, hogy a nyelv metaforikus és konnotatív jelentésrétegei olyan szerkezetekbe rendeződhetnek, amelyek kifejezetten a másik fél, a másként érző és gondolkodó ember megfélemlítését szolgálhatják. Ebben a nyelvi környezetben könnyűszerrel megfogán a „*verbális kivégzés*” lehangoló divata és a mindennapi megfélemlítés technikája. Ugyancsak az *Élet és Irodalom* 2009. évi tavaszi – egymást követő – számaiban olvashatjuk Szilágyi Ákos *A populista mesebeszéd morfológiája* című szellemes, szatirizáló-ironikus, szándékoltan „*tudóskodó*” írását arról, hogy a populista közbeszéd világképe akaratlanul is miként reprodukálja a népmesék morfológiáját, amelyet annak idején (1924) oly meggyőzően elemzett Propp. Úgy látszik, beérőben van a *közbeszéd, a politikai dialógus és a nyilvános megszólalás* sokoldalú tanulmányozásának felismert szüksége.

Somogyi Dávid (Népszabadság, 2008. november 21.) „*valóságok harca*” elnevezéssel illette azt a jelenséget, amelyet az imént az értelmezések versengéseként írtunk le. Pontos szavakkal írt arról, hogy „...egymástól gyökeresen eltérő valóságértelmezések küzdenek a választók kegyeiért”. Ennek következtében „*párhuzamos valóságok*” jönnek létre. S makacs szívóssággal fenn is maradnak, mivel kemény politikai érdekek fűződnek létükhöz. Ezek a „*valóságok*” természetesen *álvalóságok*, pontosabban *ideologikus valóságkonstrukciók*, amelyek mindig tágabb – olykor fanatizmusra hajló – *hiedelemrendszerekbe ágyazódnak*. Nem a levegőben függenek tehát; éppenséggel ezek az alapjukat és hátterüket alkotó hitrendszerek valorizálják, őrzik meg és származtatják tovább őket. Ezért *önmagukban nem* is igényelnek logikus és tárgyyszerű bizonyítást; úgyszólván evidenciaként működnek. Bennük az „*így gondolom*” helyett az „*így érzem*” logikája érvényesül. (Az érzelmek politikai szerepéről némileg részletesebben a *Mozgó Világ* 2009. évi 3. számában szoltunk.)

Az ideologikus valóságkonstruálásra fogékony, „*hívó*” állampolgár szívesen és talán nem is mindig tudatosan – diplomái számától függetlenül is – megteremti *magánvilága saját „cenzúrahivatalát*”. Nehezen viseli el, hogy bármi is fenyegetse a valóság észlelésé-

ben érvényesített nézőszögét. Ezért csak meghatározott napilapokat olvas, velük azonos hangoltságú tv-csatornákat néz. Előzetes ítéletei nyomán választja ki kedvenc íróit, színészeit, írástudóit és „*lelkészeit*”. Csak őket nézi, olvassa és hallgatja: ők a *hitelesség* mércéi. Eközben bizonyára hevesen ostorozza a bukott rendszert, amely – úgymond – megfosztotta a szabad tájékozódás lehetőségétől. Mindebben korunk különleges paradoxonja tűnik elő: a nyitott és elfogulatlan tájékozódás elvi kívánatosságát s egyúttal állandó döntésválasztásra kényszerítő nyomasztó terhét a lezárt, dogmákba és előítéletekbe merevült gondolkodás sugallt biztonsága ellensúlyozza. A volt, avagy nem volt „*igazi*” rendszerváltás címen folyó vita is sok tekintetben konstruált valóságok, vagyis értelmezési változatok között zajlik.

Az effajta nézeteltérések nehézségei rendszerint abból származnak, hogy az előzetes-előítéletes értelmezési sémák elkerülhetetlenül *szelektív módon* kezelik a tényeket, a valóságot. A tendenciózus módon kiszemelt részlet-tény helyettesíti az egészet. Nem hazudnak tehát, csak *szelektálnak és „beállítanak”*. A TV lépcsőin 2006 őszén reszkető rendőrlányok, illetve a földön rugdalt tüntető látványa egyaránt valóságos. De egyik sem meríti ki a teljes és összetett valóságot, mindegyik csupán annak egy mozzanata. A *szelektív valóságkezeléssel űzött játsszmák* a politikai és közéleti csatározások kedvelt eljárásai. Különösen alkalmasak az indulatok felszítására, főként akkor, ha az esemény drámai erejű *képi látvány* is átfordítható. Ez valósággal kihívja a *nyelvi túlfokozás* fordulatait.

Mindebben nem egyszerűen az elfogultság és előítéletesség tűnik elő. Az ember olyan lény, aki minden léthelyzetében, minden aktusában és minden reá adott reakció megválaszolásában mozgásba hozza *önigazoló és énvédő* indítékait és műveleteit. Még akkor is, ha ennek nincs mindig tudatában. De valahányszor leadja szavazatát; elmegy egy tömegdemonstrációra, s ott együtt lelkesedik a többiekkel; ha bátran szócsatába bocsátkozik; ha élteti kedvenc politikusát, egyúttal mindig *védi és erősíti tulajdon énjét* is. Újra és újra igazolva akarja látni döntéseit és hiedelemrendszerét, mivel elméje és érzelemvilága rászorul ennek szisztematikus megerősítésére.

A szavak különös titlódése az éppen átélt korszak nagy, sokakat magával sodró indulati áramlataival a jelek szerint ismétlődő, egyetemes jelenség. Midőn Illyés Gyula 1939–41-ben írott *Kora tavasz* című önéletrajzi regényében felidézi 1918 őszenek-telének s benne ifjúkorának forradalmas emlékeit, rácsodálkozik a *szavak talányos metamorfózisára*. Ezt írja: „*A szavak megint különös varázslaton estek át... (A)hogy ezek a szavak a kinyomtatott betűkről az ajkakra kerültek, ahogy szájról szájra szálltak, annyi rémületet és borzadályt szívtak magukba, hogy végül valóban mesebeli sárkányokká duzzadtak.*” Manapság is efféle nyelvi sárkányok nyüzsögnek körülünk; szerencsére létük is véges. Addig tart, míg a bennük működő indulatok és utalások hatni képesek. Ezt követően azonban újabb sárkányok kerülnek elő.

A lepergett évek egyik legsúlyosabb teherképe, hogy nem alakult ki *kormány és ellenzék együttlétezésének* konstruktív, a közjót s a nemzeti érdekeket szolgáló módozata. Ez nem a törvény betűjén, hanem annak szellemén s a konszenzuserősítő kölcsönös jóakaraton nyugszik. Ehhez minden jel szerint kevés volt az idő. S az sem kedvezett, hogy a rendszerváltás pillanatának két nagy és meghatározó pártja összezsugorodott, és napjainkra gyökeresen átrendeződtek a politikai erőmező belső viszonyai. A parlamenti *bejutási küszöb* kormányzati racionalitása egyidejűleg korlátokat szab a koalíciókötési manőverezés számára. A helyzet logikája pedig kiélezi a kormányalakításra – akár egyedül is képes – *vezető párt* szerepéért folytatott versengést.

Míndez – az új „*trónkövetelők*” megjelenésével, az „*utópárt*” ismételt sikereivel és a létbiztonság megingásának, a fogyasztási aspirációk tömeges meghiúsulásának következményeivel együtt – tartós *felzaklatott állapotban* tartja a társadalmi közhangulatot. Ez pedig táptalaja a szélsőséges nézeteknek és magatartásoknak; előmozdítja az antiparlamentáris

hangulatokat és a közvetlen demokrácia eszközeinek latba vetését. Végző soron pedig a politika, a politikások és a politikai intézmények *autoritását* is aláássa. Ennek tünetei manapság közhelyszámba mennek. Belőlük meríti érveit az „*új rendszerváltás*” jelszavának indoklása.

Pedig nem „*új rendszerváltásra*”, hanem az elmúlt két évtized tapasztalatainak és tanulságainak átfogó és okos elemzésére és a belőle levonható következtetések érvényesítésére lenne szükségünk. Más szóval arra, hogy a fiatal magyar demokrácia képes legyen élni tulajdon belső és a globalizáció kínálta lehetőségeivel: valóban *önreflexív, önkorrigáló és önfejlesztő* társadalommá váljék.

Néhány olyan tényezőről szóltunk, amelyek a rendszerváltás kezdeti – vagy csak utóbb kivilágló – „*születési hibáiként*” gátolják ennek teljesülését. A fejtegetések sem teljességre, sem kimerítő részletezésre nem tarthatnak számot; a szálak mindkét irányba tovább szöhetnek. A részletek mélyén azonban ott lappang egyetlen alapkérdés: milyen legyen a *magyar demokrácia minősége*. Ez a kérdés nem dőlt el a rendszerváltás pillanatában. Azóta sem született rá érvényes válasz. Ezért hurcoljuk magunkkal immár huzamos ideje a korábban érintett s a hozzájuk hasonló, megoldásra váró kérdések tömkelegét: a határon túli magyarok sorsán kezdve az önkormányzati rendszer és a képviselői demokrácia értelmezésén át egészen az állam gazdasági és önvédelmi szerepének világos körvonalazásáig. Ezért bizonyára üdvös lenne, ha a *múlt* állhatatos fürkészése, a „*mi volt*” és „*hogyan volt*” állandó nemzeti önsajnálatot gerjesztő latolgatása helyett a megnyíló új esélyek felderítésére és megvalósítására összpontosítanánk figyelmünket és erőinket. A *magyar mentalitás* a reformkor óta az „*éji homályban*” késő „*régi dicsőség*” és az „*ezredévi szenvedés*” – vagyis a múlt – pátosának fogságában vergődik. Széchenyi hiába intett, hogy a múlt elesett hatalmunkból, csak a jövőnek lehetünk urai. Egyedül a múltjukat vállaló, benne gyökerező, de a jövő jegyében cselekvő nemzetek lehetnek sikeresek. Még nem dőlt el, vajon közéjük fogunk-e tartozni!

Sándor Iván

Huszadik századunk

A közelmúltban két éven át amolyan életút-beszélgetést folytattunk a Petőfi Irodalmi Múzeumban Gáspár Györggyel. Ez alkalmat adott számomra, hogy végigtekintsem a magam huszadik századát.

Mit tudnék még megírni, gondoltam, amikor a múlt évben megkaptam Füzi László felkérő levelét.

Az elmúlt hónapok – mire a nyári szám megjelenik, közel egy esztendő – a korszak, Európa, az ország életében azonban olyan változásokat hozott, hogy érdemes azon is elgondolkozni, miképpen fogant meg mindaz, ahová 2009-re eljutottunk, a XX. században.

1.

A *Forrás* közölte annak idején a *Tygodnik Powszechny* 2000. áprilisi számában megjelent *Ítékezés a XX. század felett* című fiktív bírósági tárgyalás jegyzőkönyvét. Kitűnő lengyel tudósok, művészek vádolták-védtek az elmúlt századot.

Összefoglalom az érveiket.

A *védelem* szerint hatalmas volt a tudományos-technikai fejlődés (relativitáselmélet, kvantummechanika, informatika, gyógyszeripar stb.); megtörtént a dekolonizáció, az USA-ban az afroamerikaiak egyenjogúsítása, egyre növekvő szerepvállalása a közéletben; a század diadalmaskodott a náci, a továbbiakban a kommunista diktatúrák felett; megalakult az Európai Unió; megszülettek Európában az új demokráciák; „*nagyon sok cselekvő ember tett sokat azért, hogy az emberiség elkerülje a rá leselkedő veszélyeket*”... (Andrzej Wajda).

A *vád* szerint egyedülálló ideológiai és totális népiártások történtek; az ideálokból gyilkos eszmék lettek; az agressziót szolgáló struktúrák mindenre késszé, manipulálhatóvá silányították az embert; elpusztult az anonim ember felelősség-érzete; mindannyian csináltuk a XX. századot, ami történt, azt az egyik ember tette a másikkal, „*nagyon kérem, ne csináljunk az emberből ártatlan csecsemőt*” (Marek Edelman orvos); továbbá: az okulásra való képtelenség, az önismeret hiánya, a fogalmak zűrzavara; a tudomány nemtelen célokra való használása.

Vád és védelem megegyezett abban, hogy a huszadik század nagy, a korszakot híven felmutató irodalmat alkotott. A legtöbbet emlegetett nevek: Thomas Mann, Kafka, T. S. Eliot, Joyce, Beckett. A huszadik századi művészet megmutatta, hogy „*egy út végére értünk*”, ugyanakkor: a művészet piacosodott, ennek nyomán „*a megelő-*

ző századok egyike sem hozott létre annyi fércművet, annyi hazug badarságot, egyik sem tette tönkre olyan mértékben az értékelés kritériumait, mint a múlt század” (Antoni Libera).

A végső ítélet: a század „maradjon meg a következő nemzedékek emlékezetében, figyelmeztetésül, intésül és annak bizonyosságául, mit követhet el az ember a másik ember ellen... Hogy mi lesz a további sorsunk? Ez rejtély. Az emberiségnek azonban elővigyázatosnak kell lennie: el kell kergetniünk házunk tájáról Prométheuszt, és részt kell vállalnunk Szisüphosz nehéz munkájában”.

2.

A „tárgyalás” egyetlen megközelítés a huszadik századról szóló könyvtárnyi szövegthalmazból. Azért választottam, mert közép-európai tapasztalatból született, de ugyanakkor – földrajzi-történelmi okokból – mentes azoktól a kölcsönösen mindig a *másikra* mutató reflexektől, amely általános közvetlen térségünkben.

Érdemes a XXI. század – a „tárgyalás” óta eltelt – első évtizedének eseményeit összehasonlítani a XX. század első évtizedével. A *közös*, ami élénk tárul, a *váratlanságok* sorozata, amelyeknek az okai akkor is a megelőző idők méhében rejtettek: a kormányzatok alkalmatlannak bizonyultak a korszak folyamatainak feltárására; a nemzetiségi kérdések megoldatlanok voltak; a Monarchia mint államalakzat már fenntarthatatlannak mutatkozott. Mindezek következményeként „váratlanul” robbant ki az első világháború.

A huszonegyedik század első évtizedének „váratlanságai” ugyancsak a megelőző idők méhében rejtőztek: a 2001 szeptemberi nagy terrortámadás a világterrorizmus jelképe az évtizedkezdet, a világválság megérkezése az évtized-befejezés; általános a tanácstalanság a megoldáskeresésben; a közép-európai zóna újabb leszakadása; azoknak a korábbi folyamatoknak a végjátéka, amelyek az európai kultúra évezredes értékeinek működésképtelenségéhez vezetnek.

A kulturális korszakváltás *összekapcsolódik* a globális világválsággal és felerősítik egymást. Téridő élményünk: a *história*, a *szakadék tér szokásos ideje*; Nyugaton és Keleten (Közép-Európában) – a történelmi fejlődés sokszor említett különbözőségei következtében – más-másképpen, de lényegileg hasonlóan. Ezt minősítette Jean Baudrillard Nyugat és Kelet kölcsönös egymást fertőzésének.

A folyamatok mögött érvényesül mindaz, amit Canetti a tömegnek az egyén feletti uralmáról, Ortega a tömegek lázadásáról és lázításáról, Cioran a kultúráról, Bataille a Rossz és a Bűn mindennapiságáról írt.

Közép-Európa újra zavarzóna (amiképpen a XX. század elején); Magyarország – a történelemben folyamatosan – újra zsákutcás világ.

Tehát: miképpen fogant meg mindez a XX. században?

3.

Az első világháború befejezésekor a Romanovok, Habsburgok, Hohenzollerek bukásával évszázados társadalmi-államhatalmi formák omlottak össze. Akkoriban nézett szembe az európai szellem-művészet azzal, hogy az ingatag átmeneti formációk kialakulásával nagyjából egy időben indultak meg azok a folyamatok, amelyek együtt jártak a hatalmas kulturális korszakváltással.

A gazdasági ereje és demokratikus államberendezkedései jóvoltából szilárdabb alapokkal rendelkező nyugati világ őrizni tudta stabilitását a harmincas évek nagy válságáig, túljutott a második világháború megrázkódtatásain is. A közép-európai zónának a folyamatos átmenetiség jutott, s az ezzel járó ingatag formációk, rossz orientációk és zsákutcák. Magyarországon belejárt ebbe Trianon, továbbá a demokratikus alapok hiánya. Vezetői a náciizmus oldalán belevitték az országot a második világháborúba, és csakúgy, mint a régió többi országát, előbb a náci, majd a szovjet diktatúra sújtotta.

Mindezeknek a huszonegyedik századra is átnyúló hatása három pontban foglalható össze.

a) Általános és folyamatos instabilitás. Hiányzó polgárság, amely a demokratikus államberendezkedés-mentalitás biztosítója. Nincs szülőotthona annak a politikai elitnek, amely alkalmas a folyamatosan átmeneti állapotokat stabil formációkkal felcserélni, nincs hagyománya a demokratikus működési elveknek. Nem érvényesül a politikai racionalitás, nem alakul ki bizalom. Tévesek – főképpen a háborúk, válságok, mélypontok idején – a kilábalási alternatívák. A progresszivitást biztosító orientációs pontok hiányában általános a lakosság tudatzavara, rászédhetősége, az egyén mindent az államtól vár, idegen számára a saját felelőssége, kiszolgáltatottságával védekezik, ismeretlen számára, hogy a huszadik század sötét éjszakáinak történeteit ő maga is írta.

b) Folyamatos a „másikra” mutogatás, az így kialakuló örökös revánsvágy, ami eltorlaszolja az építkezés lehetőségét. A huszadik századot végigkísérő szembenézéshiány, az okok racionális feltárása helyén a gyűlölködés. Az állandó veszélyeztetettségérzés, s nemcsak a külső hatalmak nyomása, de a belső populista, a szélsőséges erők téveszméinek újraéledése miatt is. Annak a felismerésnek a hiánya, hogy a rasszizmus-antiszemizmus *mindig az egész nemzet* tragédiájához is vezetett. (Ugyanaz a magyar kormány hajtott több mint négyszázezer magyart a haláltáborokba, amelyik pusztulásba lökte a magyar katonákat a Don-kanyarban és a második világháború végzetes vereségébe taszította az országot.)

c) A század jobbainak figyelmeztető szavai, óvó intései hiábavalók voltak. Sokan vállalták az értelmiség felelősségét – hatástalanul. A századot végigkísérte a két komplementer magatartás, az *illúzió* és a *gyanútlanosság*. Igaza volt Andrzej Wajdának, amikor arról beszélt, hogy csodálja azokat, akik szembeszálltak a pusztító erőkkel, rámutattak a mentalitássüllyedésre, őrizték a történelemből való okulás ethoszát. Ám nem volt-e igazuk azoknak, akik felismerték, hogy a „különös hírmondók” szavai süket fülekre találtak? Ha visszaidézzük a huszadik század első évtizedét s párhuzamokat keresünk a mai első évtizedünkkel, vajon nem mondható-e el, hogy még mindig kéz a kézben jár az illúzió és a gyanútlanosság? –, és ez váratlan robbanásokat hozhat?

4.

Így járt együtt a harag éjszakája és a mindennapok világossága a huszadik században. Ebben a hullámszásban azt keresem, hogy a sötét erők és hatások miképpen kerekednek felül, torkollnak abba a huszonegyedik századi téridőbe, amelyben az új világválság és a korszakkultúra változásai összeérnek.

Az Európai Unió léte, az, hogy az ország az Unió tagja, tompíthatja a negatív hatásokat. De a közép-európai zóna továbbra is folyamatosan a megoldatlanságok terepe.

Már a múlt század kilencvenes éveiben felismerhető volt, hogy a kapitalista világban a demokrácia új, immár sokféle változata alakul ki. Nem kizárt, hogy Magyarországon olyan demokráciaváltozat jön létre, amely a legrosszabbat örökli: az elmúlt század második feléből az autarchikus hegemoniát, az első feléből a faji előítéletekkel sem leszámoló revánsszellemet.

„Hogy mi lesz a további sorsunk? Ez rejtély – idéztük fel újra a kilenc év előtti lengyel szellemi bíróság íntését. – Az emberiségnek azonban elővigyázatosnak kell lennie: el kell kergetnünk házunk tájáról Prométheuszt, és részt kell vállalnunk Sziszüphosz nehéz munkájában.”

Meglepett, hogy a szellemi bíróság Prométheuszban nem annak a fáklyának a hordozóját látta, amely az ember számára a megvilágosodás lángját hozta el. Én nem kergetném el a „házunk tájáról”. De annak híve vagyok, hogy vállalnunk kell Sziszüphosz nehéz munkáját.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer

SZILÁDY

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka

Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.